

ПРИЛОЗИ. ОДДЕЛЕНИЕ ЗА ОПШТЕСТВЕНИ НАУКИ
CONTRIBUTIONS. SECTION OF SOCIAL SCIENCES

ISSN 0350-1698

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ
MACEDONIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ART

ОДДЕЛЕНИЕ ЗА ОПШТЕСТВЕНИ НАУКИ
SECTION OF SOCIAL SCIENCES

ПРИЛОЗИ CONTRIBUTIONS

XLVII 2

ОВОЈ БРОЈ Е ПОСВЕТЕН
НА АКАДЕМИК ИВАН КАТАРЦИЕВ
ПО ПОВОД 90 ГОДИНИ ОД НЕГОВОТО РАЃАЊЕ

СКОПЈЕ – SKOPJE
2017

Уредувачки одбор:

акад. Вера Битракова Грозданова (претседател)

акад. Владо Камбовски

доп. член Изет Зеќири

академик Иван Катарциев

Таки ФИТИ,
претседател на МАНУ

**ВО ПРЕСРЕТ НА ГОЛЕМИОТ ЈУБИЛЕЈ – 50 ГОДИНИ
МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ
И УМЕТНОСТИТЕ
1967–2017**

Оваа година Македонската академија на науките и уметностите го одбележува и слави големиот јубилеј – 50 години постоење и работење на нашата највисока институција од областа на науките и уметностите. Иако на 22 февруари 2017 година се навршија 50 години од донесувањето на Законот за МАНУ во Собранието на Социјалистичка Република Македонија, а на 10 октомври ќе се навршат 50 години од свеченото конституирање на МАНУ, со гордост истакнуваме дека нашите корени, корените на македонскиот и словенскиот културен и духовен континуитет се далеку наназад, во временска димензија којашто се мери со столетија. Зашто, мисијата на св. Кирил и Методиј, историските настани што овозможува Охрид, со знаменитата Охридска книжевна школа, уште во IX век да стане средиште на словенската образовна и просветителска дејност, која потоа се прошири низ сите словенски земји, од корен го изменија нашиот придонес во ризницата на европската култура и цивилизација. И понатаму, столетија подоцна, кон средината на XIX век, почнува македонската преродба, со плејада наши културни и национални дејци. Ваквите процеси на почетокот на XX век резултираа со основањето на Маке-

донското научно-литературно другарство во Санкт Петербург, предводено од Димитрија Чуповски и Крсте Петков Мисирков, чијашто богата научно-литературна и културна дејност претставуваше значаен одблесок на нашиот духовен континуитет и идентитет и настан што го означи зародишот на Македонската академија на науките и уметностите. Ваквиот континуитет ќе продолжи и ќе се одржува и во периодот помеѓу двете светски војни, со плејадата творци од областа на литературата, ликовната уметност, музичкото творештво, филолошките, економските, правните и техничките науки. Неколку години по Втората светска војна, во 1949 година, во слободна Република Македонија беше формиран првиот државен универзитет – „Св. Кирил и Методиј“, во чии рамки, за неполни две децении, се создаде солиден кадровски потенцијал кој овозможи брз развој на високообразовната и на научната дејност во нашата земја. Тоа беше настан од исклучително значење за основањето на МАНУ, како највисока институција од областа на науките и уметностите.

Овој милениумски од и континуитет на развојот на уметноста и на научната мисла на нашите простори е показ и доказ дека ние не сме народ без сопствени корени, без сопствена историја, без сопствена култура, и дека обидите за негирање на нашиот идентитет, јазик, име, сеедно од каде и да доаѓаат, се рецидив на балканските анахронизми и, суштински гледано, апсурдни и ретроградни.

Непосредно по основањето на МАНУ, уследи период на брз развој, диверсификација и збогатување на нејзината научноистражувачка дејност и уметничкото творештво. Нецели две децении по формирањето, МАНУ навлезе во фазата на нејзина зрелост и израсна и се афирмира во темелник на македонската наука, јазик, култура и историја и во еден од стожерите и симболите на државноста на Република Македонија.

МАНУ, денес, според својата интегрална концепција, поставеност и функционирање, ги поседува сите неопходни атрибути на модерна национална академија од европски тип и, се разбира, ги извршува трите основни функции карактеристични за европските национални академии: создавање комуникациски простор за соочување на различните погледи и мислења за значајни прашања од областа на науките и уметностите, научноистражувачката работа и советодавната улога.

Научноистражувачката работа и уметничкото творештво, фактички, ја чинат окосницата на дејноста на МАНУ. Бројот на реализирани научноистражувачки проекти и проекти од областа на уметностите во рамките на МАНУ е импозантен – повеќе од 1.000 проекти во изминатите 50 години. Дел од овие проекти се долгорочни и, главно, врзани за стратегиски прашања од посебен национален интерес, а значаен е и бројот на фундаментални и апликативни истражувања во сите области на науките и уметностите застапени во Академијата. Членовите на МАНУ во својата научноистражувачка дејност сè повеќе ја инкорпорираат меѓународната димензија во творештвото – во последните неколку години повеќе од 60% од научните трудови се објавени во меѓународни списанија, а најголемиот дел од нив се објавени во списанија со импакт-фактор, 50% од трудовите објавени во зборници од научни и стручни собири се однесуваат на собири одржани во странство итн. Исто така, делата на наши реномирани писатели и поети, членови на МАНУ, се преведуваат на странски јазици, а нивното творештво е поместено во светски антологиски избори. Нашите проминентни сликари и скулптори од постарата и од помладата генерација создаваа и создаваат врвни уметнички дела кои редовно се изложуваат дома и во странство. Посебно треба да се истакне дека нашите два истражувачки центра – Истражувачкиот центар за енергетика и одржлив развој и Истражувачкиот центар за генетско инженерство и биотехнологија „Георги Д. Ефремов“, кои во годините наназад се стекнаа со висока репутација во регионот и пошироко, продолжуваат успешно да ја одржуваат стекнатата позиција. Се засилува работата и на другите истражувачки центри, вклучувајќи ги тука и новоформираните, кои започнаа да реализираат значајни меѓународни научноистражувачки проекти.

МАНУ, во своето полувековно постоење и работење, разви богата издавачка дејност. Од нејзиното основање до денес се објавени околу 700 наслови – монографии, резултати од научни проекти, зборници од научни собири, музички изданија, фототипски и јубилејни изданија, заеднички изданија со други академии и научни институции, изданија од свечени собири, посебни изданија на одделенијата на МАНУ и сл. Во издавачката дејност на МАНУ особен придонес дава и Фондацијата „Трифун Костовски“, којашто постои и работи 18 години.

МАНУ проактивно ги следи промените и новите тенденции во доменот на советодавната функција на модерните европски национални економии, а во тој контекст и обврските што произлегуваат од проектот SAPEA – Science Advice for Policy by European Academies, инициран од Европската комисија, со цел да се интензивира соработката на европските академии во рамките на нивната советодавна функција. Преку публикација на резултатите од нашата научноистражувачка работа, нивна презентација пред пошироката научна и стручна јавност во земјата, пред владините функционери и сл., МАНУ партиципира во креирањето на политиките во областа на науките и уметностите и во вкупниот развој на земјата. Притоа, задржувањето на независноста и самостојноста на МАНУ во извршувањето на советодавната улога е наш врвен принцип и приоритет.

МАНУ во изминатиот период разви богата меѓународна соработка, која придонесува за афирмација на македонското научно и уметничко творештво и за подигање на угледот и репутацијата како на МАНУ, така и на Република Македонија во меѓународни размери. Денес нашата Академија соработува со повеќе од 30 странски академии и научни друштва и е редовен член на 7 меѓународни асоцијации на академии. Во последните неколку години е интензивирана соработката со академиите од соседните земји, со Научното друштво од Берлин „Лајбниц“, а во рамките на т.н. Берлински процес (Joint Science Conference of the Berlin/Process/Western Balkans Process) и соработката со Националната академија на науките на Германија – Леополдина, со Француската академија на науките, и со академиите на Југоисточна Европа и др.

За постигнатите резултати во своето работење Академијата и нејзините членови се добитници на бројни високи домашни и меѓународни награди и признанија. Во изминатите 50 години, МАНУ е добитник на 90-ина награди и признанија – повелби, плакети, благодарници, медали и одликувања од домашни и од странски научни, образовни, уметнички и други институции. Тука посебно треба да се одбележи дека МАНУ е носител на високото одликување Орден на Република Македонија за придонес за развојот на научната и научноистражувачката дејност и уметничкото творештво од значење за развојот и афирмацијата на македонската наука и држава, што го доделува претседателот на Република Македонија, како и престижното признание „Самуел Митја Рапапорт“, доделено од германското

Научно друштво „Лајбниц“ – ова признание првпат му е доделено токму на МАНУ. Денес, 22 членови на МАНУ имаат статус на странски, дописни, почесни членови и почесни доктори на науки во 60-ина странски академии, научни друштва и универзитети.

Развојната траекторија на МАНУ недвосмислено потврдува дека Академијата, во педесетгодишното постоење и работење, се соочуваше со периоди на вишнеење, но и на падови и премрежиња, кои се во најдиректна врска со состојбите во македонското општество, т.е. со кризните периоди од различна природа – дисолуцијата на поранешната заедничка држава (СФРЈ), проблемите со признавањето на меѓународниот субјективитет на земјата по нејзиното осамостојување, ембаргата и блокадите на земјата во раните транзициски години, внатрешниот конфликт во 2001 година и политичката криза во последниве две-три години. Во вакви кризи и тензични периоди, растеа и критиките упатени кон Академијата – МАНУ е институција затворена во самата себе, МАНУ стои настрана од актуелните прашања и збиднувања во земјата и сл. Тоа, од една страна, е резултат на недоволното разбирање на општествената улога на Академијата – МАНУ е врвна научна институција, на која не ѝ се својствени избрзани реакции од колумнистички тип, со дневнополитички призивок. Напротив, МАНУ говори со силата на фактите и аргументите. Основната дејност на МАНУ – постигнатите резултати во научноистражувачката работа и уметничкото творештво се нашата легитимација пред домашната и пред странската стручна и научна јавност и пошироко пред нашето општество. Од друга страна, ваквите критики и ваквата перцепција за МАНУ има реална основа во самиот факт што МАНУ, наспроти огромниот опус на реализирани научноистражувачки и уметнички проекти, сепак, недоволно ги афирмира резултатите од нејзината научна и уметничка продукција пред јавноста. Тоа е наша слабост која во иднина мора да ја надминеме. Се разбира, не можеме и не смееме да замижуваме и пред други наши слабости и пропусти со кои, барем одвреме-навреме, сме се соочувале во изминатите 50 години и со кои ќе се соочуваме и во иднина – недоволна научна критика за збиднувањата во сферата на науките и уметностите, недоволна отпорност кон политички влијанија и сл. Напротив, во иднина, ќе мора јасно да

ги идентификуваме слабостите и пропустите во нашето работење и да изнајдеме вистински пристапи за нивно надминување.

Денес живееме во свет на големата наука. Силниот развој на науките, новиот технолошки модел базиран врз информациско-комуникциските технологии, новиот бран на претприемничко реструктурирање на економиите и општествата, глобализацијата на светската економска активност отворија нови перспективи на економскиот раст и развој на одделни земји и на светската економија во целина. Но, овие процеси, според својата природа, се противречни. Најновата глобална финансиска и економска криза 2007–2009 година ги исфрли на површина противречностите на глобализацијата и незадоволството на луѓето од неа – нерамномерната распределба на богатството и моќта меѓу одделни земји, деструкција на ресурсите и на животната средина во светски размери, исцрпување на силата на постојните технолошки и развојни модели. Овие процеси резултираа и со други проблеми – бегалски, миграциски кризи, јакнење на регионалниот и националниот протекционизам наспроти напорите за либерализација на меѓународната трговија, оградување на земјите со сидови на почетокот на новиот милениум, промени во економската и технолошката моќ и на геостратегиската позиција и значење на цели региони и континенти итн. Но, како и да е, една работа е факт – општествата кои се стремат да прераснат во општества и економии базирани на знаење полесно се справуваат со сите споменати проблеми, предизвици и ризици пред кои е исправен современиот свет. Се разбира, приближувањето кон развоен модел заснован на знаења претпоставува големи вложувања на ресурси во образованието, науката, истражувањето и развојот и во културата, проследени, истовремено, со добро конципирани и осмислени стратегии за развој на овие круцијални сфери на човечкиот дух и цивилизациското опстојување. Оттука, токму овој факт, без сомнение, го потенцира посебното значењето на националните академии на науките и уметностите во остварувањето на ваквата цел.

Република Македонија во последните неколку години е соочена со најтешката политичка и општествена криза во периодот по нејзиното осамостојување. Соочени сме со криза на институциите, со кршење на начелата на владеење на правото, со феноменот на „заробена држава“, назадување во процесите на демократизација на општеството и забавување на патот кон евроатлантските интеграции.

ски процеси. Проблемите што се сега во фокусот на нашата стварност ќе бараат крупни реформи, многу знаење, енергија и политичка волја за нивно надминување. Во оваа смисла, и во овој контекст, улогата на МАНУ и на целокупниот научен потенцијал на земјата во надминувањето на кризата, исто така, е посебно значајна.

Горните сублимирани оценки и размисли за развојот на МАНУ во изминатите 50 години, за достигнувањата во остварувањето на нејзината базична дејност, за проблемите со кои се соочуваше и се соочува, за крупните предизвици кои ги наметнува новото време и кои се детерминирани од промените во меѓународното и домашното окружување, сами по себе ги дефинираат и основните приоритети на нашата Академија во претстојниот период:

– Нашите долгорочни цели се содржани во мисијата и визијата на МАНУ како врвна институција во областа на науките и уметностите. Мисијата на МАНУ е преку развој на основните функции, карактеристични за сите модерни национални академии од европски тип, да го даде својот полн придонес во вклучувањето на македонската наука и уметност во модерните европски и светски текови, а нашата визија е Република Македонија да стане напредно општество базирано врз науката и знаењето;

– Во претстојните години фокусот на научноистражувачката дејност и уметничкото творештво на МАНУ, во соработка со другите научноистражувачки институции во земјата и со владините експерти, особено ќе биде сосредоточен на елаборација на прашања и теми кои се најнепосредно поврзани со извориштата на актуелната политичка и општествена криза на земјата, за да се понудат можни решенија, пристапи и политики за нејзино надминување;

– Прашањата поврзани со евроатлантските интеграциски процеси на Република Македонија, нивното континуирано и опстојно научно следење и елаборирање и активно учество на членовите на МАНУ во подготовката на пристапните преговори со ЕУ ќе останат висок приоритет на агендата на МАНУ. Нашата крајна цел е Македонија да стане демократска, економски просперитетна и мултикултурна европска земја;

– Сè поголемото инкорпорирање на меѓународната димензија во научното и уметничкото творештво на МАНУ, преку соработка со странските академии, научни друштва и други научни институции,

преку апликација и работа врз научни проекти финансирани од европските фондови и фондовите на другите меѓународни и финансиски институции, исто така, останува наш значаен приоритет.

Да ни е честит големиот јубилеј – 50 години Македонска академија на науките и уметностите.

Вера ГОШЕВА

БИОГРАФИЈА НА АКАДЕМИК ИВАН КАТАРЦИЕВ

Академик Иван Катарциев е роден на 6 јануари 1926 година во село Пlosки, околија Сандански, во пиринскиот дел на Македонија. По потекло е од семејство на бегалци од егејскиот дел на Македонија, кои биле протерани од грчките власти по завршувањето на Првата светска војна.

Почетното образование го стекнал во својот роден крај. Основното училиште го завршил во родното село, а средното во Свети Врач (денес Сандански). Во согласност со политиката за подготвување на кадри за потребите на очекуваната културна автономија во пиринскиот дел на Македонија, со група од дваесет средношколци во есента 1946 година е испратен во Народна Република Македонија. Во Скопје се запишал на Катедрата за историја на Филозофскиот факултет. Студиите по историја, по одлука на Деканатот на Филозофскиот факултет, во учебната 1948/1949 година ги продолжил на Универзитетот во Загреб. Таму го посетувал и курсот по старословенска филологија на Институтот на ЈАЗУ кај проф. Владимир Мошин.

Резолуцијата на Информбирото од 1948 година и нејзиниот одраз во пиринскиот дел на Македонија, а особено меѓу студентите

Македонци дојдени од тој дел на Македонија на Универзитетот во Скопје, придонеле тој да се врати од Загреб во Скопје. Во учебната 1949/1950 година, како студент, станал главен и одговорен редактор на весникот „Пирински глас“.

Во пролетта 1951 година дипломирал на Филозофскиот факултет, а во учебната 1951/1952 година работел како професор по историја во гимназијата „Јосип Броз Тито“ во Скопје. По отслужувањето на воениот рок во ЈНА, од 1 септември 1953 година бил избран за асистент во Институтот за национална историја. Докторирал на Универзитетот „Кирил и Методиј“ во јуни 1959 година на тема: „Серската област (1780–1879). Економски, политички и културен преглед“. Во Институтот работел од 1953 до мај 1967 година и бил избран во сите звања – од асистент до научен советник.

Како стипендист на Француската влада во 1961/1962 година бил на специјализација во Франција. Во Париз слушал предавања на Сорбона и работел во Архивот на Министерството за надворешни работи на Франција. Од 1967 до пензионирањето во 1987 година бил член на Извршниот совет на СРМ (1967/1969), пратеник во Соборот на народите на СФРЈ (1969–1974), директор на Народната и универзитетска библиотека „Климент Охридски“ – Скопје (1972/1978), советник во Извршниот совет на СРМ (1978/1987), претседател на Матицата на иселениците на Македонија (1987/1992), член на Претседателството на Републичката конференција на ССРМ. Во 80-тите години на XX век бил претседател на републичката редакција и член на сојузната редакција на службеното гласило на Комунистичката партија на Југославија, весникот „Борба“.

Од 1949 година работи на теми од историјата на македонскиот народ и на прашања од поширок балкански интерес. Посебен интерес посветува на националноослободителните борби на македонскиот народ во периодот од 80-тите години на XIX век до започнувањето на Втората светска војна. Тежиштето на својот научноистражувачки интерес го става на проучувањето на историјата на македонскиот народ меѓу двете светски војни, активноста на ВМРО, ВМРО (Обединета), развојот на македонското национално прашање, Коминтерната и Балканската комунистичка федерација. Во таа смисла се истакнуваат двете негови книги – „Време на зреење“ и „Борба до победа“. Автор е на повеќе од 30 монографии, од кои дел се објавени на странски јазици. Има објавено десет зборници на документи (со редакција,

коментар и предговор), шест зборници на документи (колективни трудови), девет книги и спомени (со негов предговор и редакција). Објавил над 250 научни статии, реферати, есеи, фелџони, критики и рецензии во печатените и во електронските медиуми во земјата.

Неговиот богат историографски опус го наметнува заклучокот дека е еден најдобрите познавачи на настаните од македонското минато од крајот на XIX век до првата половина на XX век, особено по прашањата поврзани со Внатрешната македонска револуционерна организација.

За својата активност од областа на историската наука му се доделени следниве награди признанија: „11 Октомври“ (1968), „13 Ноември“ на Град Скопје (1978), „Гоце Делчев“ за колективен труд (1985), „Гоце Делчев“ за самостоен труд (1987), Орден на трудот со златен венец, Орден на трудот со црвено знаме, Орден за заслуги за народот со златна ѕвезда (1987), „11 Октомври“ за животно дело (1988), Благодарница за особен придонес во реализацијата на акцијата „Од нас за нашите“. Лето Господово 2008, Општина Пустец, градоначалник Едмонд Темелко, парохија „Свети Архангел Михаил“, Република Албанија, Благодарница од македонската православна епархија „Св. Успение на пресвета Богородица“ за особени заслуги во основањето, работењето и афирмацијата на храмот „Успение на пресвета Богородица“ во парохијата Св. Богородица, Општина Бутел во Скопје, 28 август 2008-мо лето Господово, Награда „Духовен воин“ за личности бескомпромисни војни за македонската кауза доделена од асоцијацијата „Македонски духовни конаци“, Струга, црква „Св. Ѓорѓија“, 15 август 2009 година, Грамота за особен придонес во унапредувањето на библиотечната дејност и промовирање и афирмација што ја доделува Националната и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“, Скопје, НУБ „Св. Климент Охридски“, 5 декември 2014 година.

За редовен член на Македонската академија на науките и уметностите е избран на 27 мај 2003 година.

Вера ГОШЕВА

**СЕЛЕКТИРАНА БИБЛИОГРАФИЈА
НА АКАДЕМИК ИВАН КАТАРЦИЕВ**

МОНОГРАФИИ

– *Ајдуџскојто движење и Карџошовојто восџание во XVII век*, ИНИ, Скопје 1958, 66.

– *КПЈ во Македонија до Обзнанајта*, Култура, Скопје 1961, 206.

– *Серскајта обласџ (1780–1878), Економско-џолийички и кулџурен џрежлед*, ИНИ, Скопје 1961, 480.

– *Серскиојт окруж од Кресненскојто восџание до Младоџурската револуџија. Национално-џолийички борби*, ИНИ, Скопје 1968, 465.

– *Црвениџе македонски комуни*, Радио-телевизија Скопје, Скопје 1968, 32.

– *Создавање и акџивноџ на ВМРО до Илинденскојто восџание*, Радио-телевизија Скопје, Скопје 1968, 31.

– *Време на зреење, Македонскојто национално џрашање межџу двеџе свейски војни 1919–1930*, том I, Култура, Скопје 1977, 560.

– *Време на зреење. Македонскојто национално џрашање межџу двеџе свейски војни 1919–1930*, том II, Култура, Скопје 1977, 348.

- *Кресненското востание 1878*, Наша книга, Скопје 1978, 99.
- *The Macedonian Uprising in Kresna 1878*, “Macedonian Review”, Скопје 1980, 135.
- *Борба за развој и афирмација на македонската нација*, Култура, Скопје 1981, 338.
- *Борба до победа, том 1: Пирин се буди и буни*, Мисла, Скопје 1983, 828.
- *Борба до победа, том 2: Време на зреење: македонското национално прашање меѓу двејте светски војни (1919–1930)*, Мисла, Скопје 1983, 565.
- *Борба до победа, том 3: Време на зреење: македонското национално прашање меѓу двејте светски војни (1919–1930)*, Мисла, Скопје 1983, 443.
- *Борба до победа, том 4: Сигурни и сигурни*, Мисла, Скопје 1983, 686.
- *Makedonsko nacionalno pitanje*, Globus, Zagreb 1983, 469.
- *По ервициите на македонската историја*, Култура, Скопје 1986, 476.
- *ВМРО (Незаборавник)*, Комунист, Скопје 1990, 63.
- *Ско години од формирањето на ВМРО – Ско години револуционерна традиција*, Мисла, Скопје 1993, 478.
- *Македонска политичка емиграција во Втора светска војна: 1945–1990, идејни и национално политички погледи*, Архив на Македонија – Матица македонска, Скопје 1994, 354.
- *Македонија и Македониите во светот*, Матица македонска, Скопје 1996, 235.
- *Соседиите и Македонија*, Менора, Скопје 1998, 216.
- *Македонија сироти Втора светска војна*, Менора, Скопје 1998, 227.
- *Македонија сироти Втора светска војна: легионис за политиката на денационализација на македонскиот народ*, Менора, Скопје 1999, 327.
- *Macedonia and its neighbors: past, present and neighbors*, Menora, Skopje 2001, 189.

-
- *Историја на македонскиот народ*, том 4, *Македонија меѓу Балканскиот и Вјората светска војна*, ИНИ, Скопје 2000, 572.
 - *Македонија – сто години по Илинденското востание*, Култура, Скопје 2003, 532.
 - *Македонија во XX век: Македонија сто години по Илинденското востание*, – 2 издание, Култура, Скопје 2006, 547.
 - *Соседиот и Македонија: вчера, денес, утре*, Култура, Скопје 2006, 702.
 - *Македонија во XX век: разговор со историјата*, Култура, Скопје 2006, 441.
 - *Македонската емиграција во Бугарија: 1944–1950*, МАНУ, Скопје 2008, 493.
 - *Macedonia and its neighbours: past, present, future*, Menora, Skopje 2009, 189.
 - *Васил Ивановски, борец за идеалот за слободна и обединета Македонија на Балканот*, Книга прва, Историја на Македонија од антиката до АСНОМ, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје 2014, 228.
 - *Васил Ивановски*, Книга втора, Публицистика и документи, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје 2014, 217.
 - *Macedonia and its neighbors: past, present, future*, 2 izdanie, Menora, Skopje 2015, 225.

КНИГИ – КОЛЕКТИВНИ ТРУДОВИ

- *Историја на народите на ФНРЈ* (во коавторство со Живковиќ, Поповиќ), Скопје 1957, 190.
- *Историја на македонскиот народ*, ИНИ, Скопје 1969. книга I–III (со М. Апостолски, Д. Зографски, Бл. Коневски, Љ. Лапе, Д. Митрев, Хр. Андонов Полјански).
- *Историја на македонскиот народ* (кратка верзија), Просветно дело, Скопје 1972, 416 (со Александар Стојановски, Данчо Зографски, Михајло Апостолски).

ПРЕДГОВОР И РЕДАКЦИЈА НА ЗБОРНИЦИ НА ДОКУМЕНТИ И ДРУГИ МАТЕРИЈАЛИ

– *Работническа искра*, Историски архив на Сојузот на комунистите од Македонија, Историско одделение при ЦК СКМ, том II, книга I, Скопје 1958, 346.

– *Одбрани ставови за работничкото и социјалистичкото движење во Македонија*, ИНИ, Скопје 1962, 282.

– *Документи и материјали 1919–1920*, том I, книга 1, Извори за историјата на СКМ, Скопје 1985, 314.

– *Предавничките на Македонското дело*, Култура, Скопје 1983, 225.

– *Документи и материјали 1921–1941*, том I, книга 2, Извори за историјата на СКМ, Скопје 1985, 396.

– *ВМРО (Обединета). Документи и материјали*, книга I, ИНИ, Скопје 1991, 364.

– *ВМРО (Обединета). Документи и материјали*, книга II, ИНИ, Скопје 1992, 386.

– *Македонската национално-политичка мисла меѓу двете светски војни*, Култура, Скопје 1991, 542.

– *Македонската политичка емиграција по Втората светска војна*, Архив на Македонија, Матица македонска, Скопје 1994, 354.

– *Италијански дипломатски документи за Македонија, (1918–1924)*, книга прва, избор, редакција и коментар Иван Катарџиев и Аленка Лапе, Државен архив на Република Македонија, Матица македонска, Скопје 2001, 412.

ПРЕДГОВОР И РЕДАКЦИЈА НА КНИГИ

– *Васил Ивановски, Зошто ние Македонците сме одделна нација: избрани дела*, Архив на Македонија, Скопје 1995, 325.

– *Спомени на Иван Хаџи Николов, Даме Груев, Борис Сарафов, Јане Сандански, Михаил Герџиков, д-р Христио Ташарчев*, Култура, Скопје 1995, 344.

- Алберт Сониксен, *Исјовед на еден македонски чейник*, Култура, Скопје 1997, 236.
- Сјомени на Славејко Арсов, Пандо Кљашев, Лука Церов, Г. П. Христов, А. Андреев, Г. Пајанчев, Л. Димитров, Култура, Скопје 1997, 242.
- Иван Михајлов, *По ѿрнливиот ѿај на македонскојо ослободително дело*, Менора, Скопје 2001, 247.
- Иван Михајлов, *По ѿрнливиот ѿај на македонскојо ослободително дело*, Менора, Скопје 2008, 247.
- Хенри Ноел Брејлсфорд, *Македонија, нејзините народи и нејзината иднина*, Култура, Скопје 2002, 415.
- Анастас Лозанчев, *Илинденскојо восјание*, Култура, Скопје 2003, 171.
- Христо Силјанов, *Ослободителните борби на Македонија, ѿ. I, Илинденскојо восјание*, Култура, Скопје 2003, 479.

ЗБОРНИЦИ НА ДОКУМЕНТИ И ДРУГИ МАТЕРИЈАЛИ – КОЛЕКТИВНИ ТРУДОВИ

- *Македонски глас – Македонски Голос. Орџан на ѿриврзаницијте на независна Македонија (1913–1914)* (Редакција Михајло Апостолски, Љубен Лапе, Иван Катарциев, Мано Пандевски), ИНИ, Скопје 1968, 316.
- *Француски документи за исјоријата на македонскиот народ*, серија VI, том I (1878–1879) (Редакција Андрија Латиновиќ, Љубомир Герасимов, Иван Катарциев), Архив на Македонија, Скопје 1979, 407.
- *Документи за борбата на македонскиот народ за самосјојност и национална држава*, том први, *Од населувањето на Словениите во Македонија до крајот на Првата светска војна* (Редакција Христо Андонов Полјански, Велимир Брезовски, Иван Катарциев, Бранко Панов, Александар Христов), Скопје 1981, 748.
- *Документи за борбата на македонскиот народ за самосјојност и национална држава*, том втори, *Од крајот на Првата светска војна до создавањето на национална држава* (Редакција Христо Ан-

донов Полјански, Велимир Брезовски, Иван Катарџиев, Бранко Панов, Александар Христов), Скопје 1981, 836.

– *Илегалниот печат на КПЈ во Вардарска Македонија меѓу двете светски војни*, (редакција Велимир Брезовски, Трајко Зејковски, Звонимир Јанев, Иван Катарџиев, Миле Тодоровски, Тодор Чепреганов), Комунист, Скопје 1983, 222.

– Стефан Требст, *Бугарско-југословенската контроверза за Македонија*, (редакција Иван Катарџиев, Новица Велјановски), ИНИ, Скопје 1996, 265.

СТАТИИ ОБЈАВЕНИ ВО НАУЧНИ СПИСАНИЈА, ЗБОРНИЦИ НА ТРУДОВИ

– *Македонци учесници во Првото српско востание*, „Просветно дело“, X, 1–2, Скопје 1954, 115–131.

– *Скопска социјалдемократска организација и нејзиниот орган „Социјалистичка зора“ – во врска со некои нови податоци. Прилог кон историјата на социјалистичкото движење во Македонија*, „Современост“, IV, 10, Скопје 1954, 801–812.

– *Една значителна културна прослава по случај 460 години од Ободската печатница*, „Современост“, IV, 11–12, Скопје 1954, 920–924.

– *Два документа од втората половина на XIX век за историјата на школството во Македонија*, „Просветно дело“, X, 7–8, Скопје 1954, 417–422.

– *Македонецот Кондо Бимбаша творец и реализатор на планот за преземање на Белград*, „Просветена жена“, X, 2, Скопје 1954, 3–5.

– *Еден прилог кон изучувањето на проблемот за насловниот јазик во Македонија и односот на некои странски пројазанда спрема него*, „Македонски јазик“, VI, 2, Скопје 1955, 215–224.

– *Илинден херојско дело на македонскиот народ во почетокот на XX век*, „Македонија“, 4, 37, Скопје 1956, 12–13.

– *Еден двоброј на „Социјалистичка зора“ од 1912 година*, „Разгледи“, III, 1, Скопје 1956, 17.

– *Весникоѝ „Полиѝтическа свобода“, „Разгледи“, III, 11, Скопје 1956, 8.*

– *Прилоѝ кон иѝрочувањето на работничкоѝо движење во Македонија во 1919 година, „Гласник на ИНИ“ (натаму: „ГИНИ“), I, 1, Скопје 1957, 39–51.*

– *Еден докуменѝ за школската иѝропаѝанда во Македонија, „ГИНИ“, I, 1, Скопје 1957, 293–314.*

– *Од историјата на социјалистичкоѝо движење во Скопје. Преглед на еден двоброј на „Социјалистичка зора“ од 1912 година, „Просветно дело“, XIII, 3–4, Скопје 1957, 208–215.*

– *Македонизирање на ѝрадовиѝе од Источна Македонија во XIX век, „Разгледи“, I, 3, Скопје 1959, 290–299.*

– *Положбаѝа на Македонија и некои од усѝесиѝе на класноѝо движење непосредно иѝо Првата светска војна, „Разгледи“, I, 10, Скопје 1959, 1225–1234.*

– *Никола Поѝ Филиѝов од Банско и неѝоваѝа дејносѝ, „Трудови“, I, 1–2, Скопје 1960, 37–52.*

– *Серскиѝо санѝак од крајѝоѝ на XVIII век до 1879 година, Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот „Кирил и Методиј“ во Скопје – Историско-филолошки оддел, Скопје 1960, 227–231.*

– *Некои моменти од иѝолиѝичката дејносѝ на Верковиѝ во Македонија врз основа на неѝовиѝе иѝисма, „Современост“, X, 1, Скопје 1960, 80–92.*

– *Навлеѝување на македонскиѝ елементи во Пиринска Македонија во иѝрѝовијата, „Современост“, X, Скопје 1960, 512–514.*

– *Некои иѝрашања за усѝавиѝе и иѝравилнициѝе на ВМРО до илинденскоѝо восѝание, „ГИНИ“, V, 1, Скопје 1961, 149–164.*

– *Економско– иѝолиѝичката сѝрана во црковната борба во Преродбата 1870 година во Македонија, „Разгледи“, III, 5, Скопје 1961, 503–512.*

– *Документи за дејносѝа и иѝоложбаѝа на револуционерната организација во Велешката околија во 1904–1905 година, „ГИНИ“, VII, 2, Скопје 1963, 203–257.*

– *Ѓорѝи Абаѝиев (7. X 1910 – 2.VIII 1963), „ГИНИ“, VII, 2, Скопје 1963, 345–348.*

– *Анѿанѿиѿа и македонскоѿо ѿрашање во шекоѿи на 1918 година*, „ГИНИ“, VIII, 2, Скопје 1964, 27–107.

– *Прилоѯ кон ѿроучувањето на ВМОРО ѿо Илинденскоѿо восѿание. Зайисник од Вѿѿориоѿи конѯрес на Солунскиоѿи револуционерен окруѯ*, „ГИНИ“, X, 1, Скопје 1965, 231–251.

– *Создавање на Македонскиоѿи комиѿеѿи во Софија и неѯоваѿа акција 1895 година во Истѿочна Македонија*, „ГИНИ“, IX, 2, Скопје 1965, Скопје 1965, 77–112.

– *Два ѿправилника на ВМОРО од ѿредилинденскиоѿи ѿериод*, „Историја“, I, Скопје 1965, 30–50.

– *Македонскоѿо национално ѿрашање и создавањеѿо на СХС до Обзнанаѿа*, „Погледи“, II, 2, Скопје 1965, 87–112.

– *За сенародно демократѿско орѯанизирање на национално-ослободитѿелно движење (кон зайисникоѿи од Вѿѿориоѿи конѯрес на Солунскиоѿи револуционерен окруѯ– августѿи 1905 ѯ.)*, „Погледи“, II, 4–5, Скопје 1965, 108–120.

– *Македонско ѿиѿање у односима Анѿанѿиних савезника у ѿоку 1918 године*. Институт друштвених наука, Одељење за исторјске науке. Историја XX века, „Зборник радова“, VIII, Београд 1966, 362–420.

– *Четѿничкаѿа активностѿ во Македонија до 1885 год. и ѿолиѿикаѿа на бугарскаѿа буржоазија*, „Историја“, II, 1966, 38–53.

– *Навлеѯувањеѿо на македонскиоѿи елементѿ од Пиринска Македонија во ѿрѯовијаѿа*, „Современост“, XII, 5, Скопје 1966, 514–524.

– *Македонскоѿо национално ѿрашање и создавање на СХС до Обзнанаѿа*, Зборник АСНОМ, Скопје 1966, 125–158.

– *Окѿябрьская революция и македонский национальный вѿѿрос в ѿериоде создания Юѯославии*. – Научная сесия. Международное значение великой Октябрьской социалистической революции, Материалы учѯеных СФР, Москва 1967, 3–13.

– *Окѿомври и македонскоѿо ѿрашање во ѿериодоѿи на создавањеѿо на Јуѯославија*, „Културен живот“, XII, 7–8, Скопје 1967, 11– 5.

– *Окѿомврискаѿа револуција и македонскоѿо национално ѿрашање во ѿериодоѿи на создавањеѿо на Јуѯославија*, „ГИНИ“, XI, 2, Скопје 1967, 23–36.

– *Економскиите и политичките услови на Македонија во периодот на создавањето на македонското национално-револуционерно движење*, „Погледи“, IV, 2, Скопје 1967, 145–167.

– *Oktobarska revolucija i makedonsko nacionalno pitanje u periodu stvaranja Jugoslavije*, Enciklopedija moderna, II, 5–6, Zagreb 1967, 48–53.

– *Односот на македонските социјалистички спрема национално-револуционерното движење на македонскиот народ до Илинденското востание*, Materijali naučnog skupa, Prvo radničko društvo u Jugoslovenskim zemljama, Osijek 1967, Slavonski Brod 1969, 353–364.

– *Карактеристики и цели на антимакедонската и антијугословенската пропаганда во НР Бугарија*, „ГИНИ“, XII, 2, Скопје 1968, 91–110.

– *Oktobarska revolucija i makedonsko nacionalno pitanje u periodu stvaranja Jugoslavije*, Prilozi za istoriju socijalizma, 5, Beograd 1968, 431–444.

– *Prilog pitanju nastanka i razvitka komunističkog pokreta u Makedoniji i aktivnost KPJ u periodu 1919 doo 1920*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Zbornik radova, 5, Beograd 1968, 9–154.

– *Politika stremljenja makedonskih subjektivnih snaga u toku Prvog svetskog rata do potpisivanje mirovnih ugovora 1919 god.*, JAZU – Odjel za društvene nauke, Naučni skup povodom 50 godišnjice raspada Austrijske monarhije i stvaranja jugoslovenske države, Zabreb 1969, 250–261.

– *За Југословенско-бугарските односи и посебно за антимакедонската кампања во НР Бугарија* (посебен прилог), „Македонија“, XVI, 192, Скопје 1969, 3–13.

– *Комунистичкото движење во Македонија и дејноста на КПЈ до Обзнаната*, „Историја“, V, 2, Скопје 1969, 3–20.

– *За весникот „Јужна сџварносѝ“*, Прилог кон истражувањето на македонскиот печат пред почетокот на Втораа светска војна, „Историја“, VII, 2, Скопје 1971, 109–126.

– *Политичките движења и доктрини во Западна Африка*, „Погледи“, IX, 5, Скопје 1972, 773–786.

– *Vrhovism and the Macedonian Peoples Struggle for Freedom*, “Macedonian Review”, 2, 3, Skopje 1972, 316–322.

– *The Internal Macedonian Revolutionary Organization (VMRO)*, “Macedonian Review”, 1, Скопје 1972, 28–34.

– *The Salonica Congress, 1903*, “Macedonian Review”, 3, 3, Скопје 1972, 248–253.

– *Одлукаџа за бојкоџаџа на Рацин и неџовиџаџа однос сџрема неа*, „Историја“, XVIII, 2, Скопје 1974, 220–237.

– *Коминџерџаџа и македонскоџа национално–револуционерно двиџење до 1930 џод.*, „Разгледџа“, XVII, 5, Скопје 1975, 573–590.

– *За Балканскаџаџа комуниџтичка федерација и за неџзиниџаџа однос кон македонскоџа национално џрашање*, „ГИНИ“, XIX, 1, Скопје 1975, 47–84.

– *Комуниџтичкаџаџа џариџија на Јуџославија и македонскоџа џрашање од Вуковарскиџаџа конџрес*, „Разгледџа“, XVII, 8, Скопје 1975, 1024–1055.

– *Комуниџтичкаџаџа џариџија на Јуџославија и македонскоџа џрашање од Вуковарскиџаџа конџрес*, „Разгледџа“, XVII, 9, Скопје 1975, 1070–1191.

– *Триесетџаџа џодџинџа Народна и Универзиџетџаџа библџиџаџа „Климентџа Охридски“*, (Јубилејно издание), Скопје 1976, 7–21.

– *Библџиџаџаџа дело во СР Македџнија и неџовиџаџа џроџрамски задаци*, „Библиџтекарска искра“, VIII, 19, 7–29.

– *Функција на Народнаџаџа и универзиџетџаџа библџиџаџа „Климентџа Охридски“*, Годишњак библџиџтеке Матице српске, I, Нови Сад 1977, 67–75.

– *Внуџџренџаџа македонскаџа револуџиџонџаџа орџанизација*, Илинденскаџа џопоџа, сборџник статей, 1978, [25]–39.

– *Целиџаџа на македонскиџаџа вџстџаниџи – борба за дрџавџносџаџа*, „Културен живот“, XXIII, 7–8, Скопје 1978, 3–6.

– *Funkcija Zajednice jugoslovenskih nacionalnih biblioteka u socijalističkoj samoupravnoj Jugoslaviji*, «Bibliotekarstvo», XXIV, 4, Sarajevo 1978, 5–11.

– *Прилоџ кон џроучувањеџаџа на џолско–македонскиџаџа кулџурџни врсџи во минаџиџаџа и денес*, „Библиџтекарска искра“, IX, 21, Скопје 1978, 101–117.

– *Месџиџиџа на Заедницаџа на јуџословенскиџе национални библиџџеки во унаџредуваџеџиџа на библиџџекарсџиџа во земџаџа, „Библиотекарска искра“, IX, 20, Скопје 1978, 55–60.*

– *Народниџе библиџџеки во СРМ– џроџрамски насоки за развој во џеџџодиџен џлан со џосебен акценџ џрз решаваџеџиџа на џроблемиџе на џросџџорџџиџа, „Библиотекарска Искра“, X, 22, Скопје 1979, 11–24.*

– *Народная и Универзџџеџскаџа библиџџека им. Клименџа Охридскоџо в Скопџе, „Библиотексведениџа и библиџџафии за рубеџом“, 74, Москва 1970, 15–19.*

– *Поџледџиџе на ВМРО (Обединџџа) за ослободуваџе на Македониџа огразени во резолуџџаџа на Прваџа конференџџа 1928 џодина, „Историџа“, IX, 2, Скопје 1973, 294–320.*

– *Полиџџџџкоџиџа и кулџџџурноџиџа значеџе на мисирковаџа кодификаџџа на македонскиџ џазик, Крсте П. Мисирков и национално-културниџ развој на македонскиџ народ до ослободуваџето, реферати од симпозиумот во Скопје, 22 и 23 април 1975, Скопје 1976, [243]–252.*

– *The Clement of Ohrid Library and the Library Service in Macedonia, Macedonian Review, 7,2 Skopje 1977, 189–197.*

– *Просвеџџноџиџа двиџеџе во Серскиџиџа санџак од Кресненскоџиџа восџџание– Школсџиџаџиџа, џросвеџџнаџа и кулџџџураџа во Македониџа во времеџиџа на Преродбаџа, Прилози МАНУ, Скопје 1979, 294–316.*

– *Илинденскоџиџа восџџание и развојџиџа на национално-револуџиџонерниџе борби на македонскиџиџа народ за ослободуваџе, Прилози за Илинден II, Крушево 1979, 43–69.*

– *Makedonsko nacionalno pitanje u politici Kominterne i Balkanske komunističke federacije do 1930 godine, Časopis za suvremenu povijest, Zagreb 1979, 67–68.*

– *Коминџџерна и македонскиџиџа национален индивидуалиџџеџиџа во 1934 џодина, „Културен живот“, XXV, 6, Скопје 1980, 10–17.*

– *Месџиџиџа на комунистџџџџџкоџиџа двиџеџе во Пиринска Македониџа во борбаџа џроџџив фашизмомџиџа и за афирмаџџаџа на македонскиџиџа национален индивидуалиџџеџиџа, „Погледи“, XVII, 1–2, Скопје 1980, 207–227.*

– Резолуцијата на Коминтерната од 1934 година и македонскиот национален идентитет, „Историја“, XVI, 2, Скопје 1980, 79–104.

– Оштетениот и национално-политичкиот цели на Кресненското востание, Правила на македонскиот востанички комитет во Кресненското востание, Институт за социолошки и политичко-правни истражувања, Скопје 1980, 39–61.

– Тито за соработката меѓу балканските народи, „Историја“, XVI, вонреден број, Скопје 1980, 117–122.

– Тито за Македонија, Трета програма на Радио Скопје, 2–3, Скопје 1980, 57–64.

– Тито за Македонија, „ГИНИ“, XXIV, 2, Скопје 1980, 87–94.

– *La Fédération Communiste des Balkans et son attitude envers la Question nationale macédonienne*, Institut d' Histoire nationale, Skopje 1981, 343–400.

– *Makedonski komunisti i borba makedonskog naroda za nacionalno i socijalno oslobodjenje uoči rata i Revolucije*, Časopis za suvremenu povijest II, Zagreb 1981, 27–50.

– Митоманијата расте директно од корениот на национализмот, „Погледи“, XVIII, 8, Скопје 1981, 61–73.

– Зошто Ѓорѓи Маголев од Пиринска Македонија се ошкажува од своето минато, „Современост“, XXXI, 10, Скопје 1981, 42–52.

– *Stvaranje iskrivljene slike i savesti. Razgovori o knjizi Vladimira Dedijera. Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita, Borba*, Beograd 1982, 125–131.

– *Polsko-Makedońskie stosunki kulturalne w Przeszłości i Teraźniejszości*, Studia Historyczne R – XXV – 1/96, Krakow 1982, 49–63.

– Обиди за конституирање на македонската политичка партија во Првата светска војна, „Историја“, XVIII, 1–2, Скопје 1982, 35–56.

– *Les Relation Franco-Macédoniennes pendant la Première Guerre Mondiale*, Institut nationale des Langues et de Civilisation Orientales, Publications Langues 1983, 145–164.

– *Razvoj istoriske svesti o povezanosti naših naroda*, «Historija i suvremenost. Idejne kontraverse», centar za idejno-teoriski rad Vladimir Bakarić, Zagreb 1984, 81–85.

– Димо Хаџи Димов и неговото јубилистичко наследство, „Современост“, XXXIV, 10, Скопје 1984, 13–22.

– ВМРО (Обединета) од создавањето до распуштањето, „ГИНИ“, XXIX, 1–2, Скопје 1985, 39–92.

– Опишано во Македонија против обидот на големосрпската пропаганда за парализирање на народното движење за афирмација на македонската културно-национална самобитност (1939–1940), „Прилози“, XVI, Скопје 1985, 31–52.

– *The Program Aims of the Uprising, the Game of Great Powers and the Aspiration*, Macedonian Review, 15, 3, Скопје 1985, 265–275.

– КПГ и самоопределувањето на Македонците во Егејскиот дел на Македонија, „Погледи“, 4, Скопје 1986, 70–99.

– *L'autodetermination du peuple Macédonien dans la partie égéenne de la Macédoine au cours de la guerre de liberation nationale (NOB) et de l guerre civile*, „ГИНИ“, XXX, 3, Скопје 1986, 141–159.

– Прилог кон истражување на историјата на македонското иселеништво во прекуокеанските земји, „Историја“, XXII, 2, Скопје 1986, 177–191.

– *Makedonski radnički pokret i nacionalno– revolucionarni pokret u vreme Treće zemaljske konferencije KPJ i Kosta Novaković*, Časopis za suvremenu povijest», 2, Zagreb 1986, 25–41.

– Некои карактеристики во развојот на македонското национално ослободително движење сојузни германската фашистичка агресија, Прилози за Илинден VI, Крушево 1987, 9–18.

– Некои моменти од положбата на македонското малцинство во соседните земји во војната. Нациите, малцинствата и балканската соработка, Делчево 1987, 213–229.

– Најмошен растеж на македонското иселеништво, „Македонија“, 34, 415, Скопје 1987, 5.

– Спротивности на македонското ослободително движење во Првата светска војна, „Погледи“, 24, 2, Скопје 1987, 85–109.

– Одлуката за бојкотот на Рацин и неговото однос спрема неа, Прилози за животот и делото на Рацин, Скопје 1987, 155–168.

– Политика и историја– историја и политика, „Историја“, 23, 1–2, Скопје 1987, 9–29.

– *Бунџиот на ученициите во еџзархиската гимназија во Солун на 7 октомври 1908 год. во очите на еден современик*, Национално-културната дејност во Јужновардарскиот регион: со посебен осврт на Гевгелиско-Дојранскиот крај во текот на XIX и почетокот на XX век, Материјали од симпозиумот одржан во Стар Дојран на 27 и 28. VI 1987 година, Гевгелија 1988, 221–226.

– *Коминџерната и македонската национално прашање*, Прогресивната мисла за македонското прашање и барање за самоопределување: (1878–1945): Тито и македонското прашање (тркалезна маса по повод 50-годишнината од доаѓањето на Тито на чело на КПЈ), Научна средба Делчево, 29, 30 и 31 мај 1987, Делчево 1988, 33–43.

– *Програмско политичките цели на македонската национално ослободително движење меѓу двете светски војни*, Предавања на XX Семинар за македонски јазик, литература и култура, Скопје и Охрид 7–27. VIII 1987, Скопје 1988, [227]–259.

– *Македонскиот народ и правото на самоопределување*, Трета програма Радио Скопје, 33, Скопје 1988, 297–300.

– *Komunistična partija Grčije in samoodločba maedonskega naroda v egejskem delu Makedonije pred NOB, in v državljanski vojni*, «Letnik», XI, 5, Ljubljana 1988, 401–446.

– *Едно видување на организираноста и активността на македонската населеност*, „Погледи“, XXV, 5–6, Скопје 1989, 69–94.

– *Македонци и Југославија*, Стварање Југословенске државе 1918, САНУ, Научна книга, Београд 1989, 201–206.

– *Даме Груев и некои прашања за уставите на ВМОРО до Илинденската војна*, Даме Груев во македонското националноослободително движење: тркалезна маса по повод 80-годишнината од загинувањето (Битола – Демир Хисар, 9 и 10 ноември 1986), МАНУ, Скопје 1989, [69]–78.

– *Балканските војни во светлината на односите помеѓу македонската национално револуционерно движење и политиката на соседните држави спрема Македонија*, „Современост“, XXXIX, 3–4, Скопје 1990, 3–26.

– *Некои современи аспекти во живото на македонската населеност*, Годишник на Институтот за социолошки и политичко-правни истражувања, 11–12, 12, Скопје 1990, 5–21.

– *Македонската емиграција во Бугарија, целиите на ослободителното движење на македонскиот народ и решавањето на националното прашање во ослободена Македонија*, Зборник Дојрански ракувања 89, Културно просветна заедница, Гевгелија 1990, 9–22.

– *Македонското национално ослободително движење* – Васил Главинов, релации, Зборник Васил Главинов и неговото време, Титов Велес 1990, 55–58.

– *IMRO (I)*, Macedonian Review, 1–2, Скопје 1990, 31–49.

– *IMRO (II)*, Macedonian Review, 3, Скопје 1990, 139–161.

– *Политика и историја – историја и политика*, „Историја“, Скопје 1991, 9–29.

– *Балканските војни во светлината на односите помеѓу македонското национално револуционерно движење и политиката на соседните држави спрема Македонија*, Македонија во војните 1912–1918, МАНУ, Скопје 1991, 57–76.

– *Балканските војни во светлината на односите помеѓу македонското национално-револуционерно движење и политиката на соседните држави спрема Македонија*, Македонија во војните 1912–1918, прилози од Научниот собир одржан во МАНУ на 16 и 17 ноември 1988, МАНУ, Скопје 1991, [57]–76.

– *Положбата на комунистичкото движење во Тетово од Обзнаната до Шестојануарската диктатура 1929 год.*, Тетово 1991, 107–116.

– *Македонските политички сили и историското наследство на македонскиот народ*, „Историја“, 26–27, 1–4, Скопје 1992, 7–28.

– *Прилог кон проучувањето на историјата на македонското иселеништво*, Прилози за наставата по историја во основното и средното образование, Педагошки завод на Македонија, Скопје 1992, 275–286.

– *VMRO and Macedonian Liberation movement after the First World War*, Balkan forum, 5, vol.1, Скопје 1993, 151–164.

– *ВМРО и македонското ослободително движење во Првата светска војна*, Прилози, Одделение за општествени науки, МАНУ, т. XXIV, 2, Скопје 1993, [17]–29.

– *Животи во нејокој: Илинденскојо востание и македонската национална свесќ*, “Македонски иселенички алманах”, Скопје 1995, 166–173.

– *Никола Карев – сто дваесет години од раѓањето*, „Историја“, XXXIII, 1–2, Скопје 1997, 7–14.

– *Востанијата во Македонија против османската власт до Балканските војни и нивните цели*, Прилози, Одделение за општествени науки, МАНУ, т. XXVIII, 1–2, Скопје 1997, [103]–123.

– *Шансите на македонскиот народ во текот на Втората светска војна да ги реализира своите историски идеали*, Благој Јанков – Мучето: живот и дело, прилози од Научниот собир одржан на 28 и 29 ноември 1996 во Струмица, Струмица 1997, 65–72.

– *Седумдесет години од основањето на ВМРО (Об.) и шеесет години од нејзиното распуштање*, Седумдесет години ВМРО (Обединета): 1925–1935, прилози од Научниот собир одржан на 20 декември 1995 година, ИНИ, Скопје 1998, [7]–20.

– *Почитувањето на културно-националните права на македонскиот народ во Кралството Југославија пред ОН*, Македонците и Словенците во Југославија, ИНИ, Скопје 1999, 9–11.

– *Оштетението на народните и малцинските права на македонскиот народ меѓу двете светски војни*, Предавања на XXXI Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, Охрид, 3–20 август 1998, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје 1999, [157]–162.

– *Летопис за борбениот пат на Велешкиот партизански одред „Димитар Влахов“ во 1942 година*, Велешкиот партизански одред во 1942 година, Велес, 4, Велес 2000, 77–83.

– *Активноста на македонското националноослободително движење пред и во време на конференцијата за мир Париз: свикнување на конференцијата за мир во Париз*, Предавања на XXXIII Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, Охрид, 5–25 август 2000, Скопје 2001, [189]–207.

– *Појава и развој на македонската национална идеја*, „Современост“, 51, 1/4, Скопје 2002, 82–102.

– *ВМРО и македонското ослободително движење во Првата светска војна*, Прилози на МАНУ, XXIV, 2, Скопје 2003, 17–29.

- Илинденското востание и кристализацијата на македонската национална свесќ, Прилози за Илинден, VII, Крушево 1993, 29–44.
- ВМРО и македонското ослободително движење од крајот на Првата светска војна до распаѓањето на монизмот (1919–1990), „Сто години од основањето на ВМРО и 90 години од Илинденското востание“, МАНУ, Скопје 1994, 45–73.
- Илинденското востание и македонската национална свесќ, Македонски иселенички календар, Алманах 95, Матица на иселениците, Скопје 1995, 166–173.
- Актуелни проблеми на македонската историографија, Актуелни проблеми на македонската историографија и наставата по историја, 1996, 7–11.
- „Доклад“ на Панко Брашнаров за Првата конференција на ВМРО (Обединета) во вардарскиот дел на Македонија, „ГИНИ“, 40, 1, Скопје 1996, 147–161.
- The emergence and development of the Macedonian national idea, The National idea as a Research Problem, Warszawa 2002, 173–190.
- Појава и развој на македонската национална идеја, „Современост“, 51, 1/4, Скопје 2002, 82–102.
- За Илинденското востание и сто години по него, Прилози, Одделение за општествени науки, МАНУ, XXXIV, 1–2, Скопје 2003, [19]–32.
- Илинденското востание и сто години по него, Прилози за Илинден, Илинден 1903–2003: борба за права, слобода и државност, 9, Скопје 2003, 9–20.
- Саѓа за животиониот пат на Васил Ивановски, теоретичар на македонската национална мисла, Прилози, Одделение за општествени науки, МАНУ, т. XXXV, 1–2, Скопје 2004, 59–72.
- Македонската држава– Република Македонија, шеесет години по АСНОМ – едно можно видување, Република Македонија – 60 години по АСНОМ, Зборник од Научниот собир по повод шеесетгодишнината од АСНОМ, одржан во Скопје на 15 и 16 декември 2004 година, МАНУ, Скопје 2005, 31–43.

– *Мирициѿеѿскиѿе реформи од груп̄ аѿол*, 100 години Илинден: 1903–2003, Прилози од Научниот собир одржан на 6–8 мај 2003, МАНУ, Т. 1, Скопје 2005, 121–128.

– *Анѿлија и сѿремежиѿе на македонскиоѿ народ за самосѿојносѿ во XX век*, Прилози, Одделение за општествени науки, МАНУ, Т. XXXVI, 1, Скопје 2005, 23–43.

– *Еген ѿѿглед на исѿорискиоѿ развој на македонскиоѿ народ во ѿоследниѿе 150 ѿдини*, Пристапни предавања, прилози и библиографија на новите членови на Македонската академија на науките и уметностите, книга 15, МАНУ, Скопје 2006, 47–59.

– *Хенри Ноел Брејлсфорд*, Македонско-британските врски, реферати од Научниот собир одржан на 15 и 16 март 2002 година во Битола, Македонско научно друштво, Македонско-британско здружение, Битола 2006, [27]–34.

– *Јане Сандански – живоѿ и дело*, Јане Сандански и македонското ослободително дело, Зборник од Научниот собир по повод 90 години од убиството на Јане Сандански одржан во Скопје на 20 и 21 октомври 2005 година, МАНУ, Скопје, 2007, [21]–46.

– *Коминѿерната и ѿриказната за ѿрзнавањеѿо на македонската нација и јазик*, Прилози, Одделение за општествени науки, МАНУ, т. XXXVIII, 1–2, Скопје 2007, [37]–56.

– *За акѿивносѿта на македонската емиѿрација во Буѿарија ѿ Вѿората свейска војна: ѿеесей ѿдини од одржувањеѿо на Вѿоритоѿ конѿрес на емиѿрацијата во Софија*, Предавања на XL Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, Охрид, 13. VIII – 30. VIII 2007, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје 2008.

– *Кулѿурно-националната акѿивносѿ на македонската емиѿрација во Буѿарија ѿмеѿу 1944 и 1950 ѿдина*, Прилози, Одделение за општествени науки, МАНУ, XXXIX, 1, Скопје 2008, [17]–37.

– *Соседиѿе и идентѿитетѿоѿ на македонскиоѿ народ: исѿориски осврѿ*, Прилози, Одделение за општетствени науки, МАНУ, XL, 1, Скопје 2009, (5)–27.

– *Младоѿурската револуција и Македонија*, Прилози, Одделение за општетствени науки, МАНУ, XL, 2, Скопје 2009, [5]–30.

– *Застајеносѿта и инѿеѿрацијата на кулѿурно-исѿорискиоѿ и ѿолиѿичкоѿо наследство на македонскиоѿ народ и на еѿничкиѿе заедници во македонската енциклопедија, издание на МАНУ*, Прило-

зи, Одделение за општествени науки, МАНУ, XLI, 1–2, Скопје 2010, [59]–98.

– *Соседиите и идентитетите на македонскиот народ (историски осврт)*, Македонскиот идентитет низ историјата: Материјали од меѓународниот научен собир одржан по повод 60 години од основањето на Институтот за национална историја (Скопје, 10–12 октомври 2008 година), Институт за национална историја, Скопје 2010, 465–484.

– *Мотивите за објавување на Балканската војна во 1912 година и одбележувањето на нејзината стогодишнина во 2012 година*, Сто години од Балканските војни, прилози од Научниот собир одржан на 3–4 декември 2012 година, МАНУ, Скопје 2013, 87–106.

– *Независна Република Македонија е дело на стremeжителите на македонскиот народ за создавање своја слободна самостојна македонска држава*, Дваесет години самостојност на Република Македонија (1991–2011), Меѓународен научен собир одржан на 24–25 ноември 2011 година, МАНУ, Скопје 2013, 85–96.

– *Две различни програмски концепции на НОВ за решавање на македонскиот проблем: Манифест на Главниот штаб и приговорот на АНОК*, Прилози, Одделение за општествени науки, МАНУ, XLIII, 1–2, Скопје 2012, [5]–63.

Влаго КАМБОВСКИ

ПРАВО, ЛЕГИТИМИТЕТ, МОРАЛИТЕТ

Воведна забелешка

Начелото на легитимитет на правото и моралитет на законодавецот и на судијата е темелно начело на демократската правна држава, кон која треба да е насочена транзицијата на македонското општество. Посматрајќи го моралот како квинтесенција на правото, филозофско-правниот дискурс на оваа тема би требал да го претпоставува гледиштето дека највисока морална и правна цел на таквиот процес е подигањето на човековото достоинство и човековите слободи и права на повисоко цивилизациско рамниште. Нужноста од расправа за овие начела го наметнува сознанието дека општествената транзиција е по дефиниција состојба на продолжена правна и морална криза, која крие и опасности правото да се одвои од неговата заснованост врз постулатот на човековото достоинство и моралните вредности и да се користи како средство на политичка моќ и државна присила.

Спротивставувањето на таквата тенденција, очигледно присутна во нашата политичка реалност, законодавство и судска практика, е предизвик што налага сериозен научен пристап кон можната умна заедница меѓу правото и моралот. Пледирањето за легитимитет

на законите, за моралитет на законодавецот и за улогата на судијата и како морален арбитер, е залагање за основниот постулат на кој треба да е втемелена нашата идна правна и судска реформа.

Правото и моралот како елементи на нормативниот општествен поредок

1. Односот меѓу правото и моралот е предмет на константен интерес на филозофско-правната мисла, фокусиран на широки тематски подрачја: дали се тие идентични нормативни системи или сосема се разликуваат; дали моралните норми треба да бидат и правно обврзувачки или правото треба да биде во функција на заштита на владејачкиот морал; дали само законите, позитивното право, се основа за пресудување во конкретните случаи или судијата е слободен во донесувањето праведна пресуда да посегне и по морални аргументи, итн? Поврзувањето на правото со моралот отвора, покрај различните филозофско-правни пристапи кон поимот на правото, бројни прашања што завлегуваат и во сложените проблеми на реалната или конвенционалната моралност и деонтолошката или консеквенцијалистичката етика на правата и должностите [в. *Moore*, (2007), 1526].

Расправата на оваа комплексна тема е разгорена од самите почетоци на развиток на правото како позитивно (законско) право, а тоа е крајот на XVIII и почетокот на XIX век, и се засилува во бурни, превратни општествени моменти на големи општествени реформи, кога темелно се преиспитуваат и правото и целиот општествен нормативен поредок (*Ihering*, еден од најпознатите правни мислители од тоа време, ја нарекува оваа тема „Рт Хорн на јуриспруденцијата“). Нејзиното отворање, од друга страна, е последица на суштинското менување на правната, заедно со промената на општествената парадигма: на местото на средновековното право, како обичен конгломерат од обичајни, морални и религиозни норми, најмалку законски (со исклучок на неколкуте кодификации на казненото право), настапува ерата на позитивното право, во која за основно начело е прогласено начелото на законитост. Таквата промена во континенталното право се потпира врз правните традиции на римското право и неговата средновековна рецепција.

Нововековното учење за правото од периодот на хуманизмот и ренесансата – школата на природното право на Гроциус (*Grotius*,

XVII век) ги развива рационалните основи на правото врз идејата за „социјабилитет“, како главна карактеристика на човековото битие, неговата „потреба за општество и општествен живот, но не каков било, туку мирен и организиран според мерата на неговиот разум, заедно со нив со него“ [*De iure belli ac pacis libri tres*, цит. според *White/Patterson*, (1999), 22]. Рационалните принципи на природното право, според ова учење, се исполнети со морални должности и забрани, каква што е забраната за посегание по туѓи добра, должност за исполнување на обврските, надоместување на штетата предизвикана по сопствена вина итн. Но, признавањето дека заснованоста на природното право врз човековиот разум значи дека тоа го обврзува суверенот само врз основа на неговата свест и дека самото тоа не содржи никаква гаранција со која би можело да се спречи неговото самоволие, а вредноста на идејата за правда е подредена на вредноста на конкретниот поредок. Таквиот пресврт го антиципира новиот пристап кон раздвојување на природното од законското (позитивно) право: потиснувајќи ја идејата за правото како израз на Божјата волја и заменувајќи ја неа со државната волја, оваа школа ја потиснува дотогаш владејачката схоластичка и деистичка правна доктрина со секуларното и рационалистичко објаснување на правото, отворајќи простор за пробив на позитивното (законско) право [в. *Паунг*, (2000), 409]. Од почетокот на XIX век тој простор е пополнет со законски акти на европските парламенти, а големата расправа за вредностите, моралот и апсолутните идеи на правото е преселена во полите на правната метафизика. Со подвојувањето на поимот на правото и поимот на законот, расправата за односот меѓу правото и моралот се редуцира на подрачје на правна метафизика и се фокусира на прашањето за моралноста на законодавецот и за моралните вредности и постулати како критериум за оценување на исправноста на неговите закони.

За разлика од континенталното право, кое ја возобновува империјалната римско-византиска концепција за законско право и за судењето како еманација на апсолутната власт на монархот, англосаксонското право го задржува посматрањето на законите што ги усвојува парламентот како средство за ограничување на кралската власт: кралот е должен да им се потчинува и не може да владее врз основа на својот *placitum* (уште *Magna Charta Libertatum* на англискиот крал *Јован без земја* од 1205 година). Од друга страна, и по освојувањето на Англија од Норманите во XI век зачувана е институцијата на стариот поротен суд (*jury*), што има исклучително важна улога во раз-

витокот на англосаксонското право и јуриспруденцијата. Според традицијата на народните судови, *jury* е составен од одреден број граѓани од определено подрачје (село, град), кои пресудуваат за казни дела или граѓански спорови применувајќи, во отсуство на закони, обичајноправни правила и одлучувајќи според локалните сфаќања за правно и морално дозволеното или недозволеното и за справедливото решавање на споровите. Во средината на XII век, за време на владеењето на Хенри II (со наредба донесена од *Assize of Calderon* во 1166 година), поротниот суд е воведен како редовен институт на процесното право и опстојува како таков до денеска. Во времињата во кои не постои пишано право или законите се сосема ретки, пред поротата се расправа и за пронаоѓање на правно правило што треба да се примени во конкретниот случај, а ако не може да се пронајде такво правило, самиот поротен суд создава ново, кое со неговата пресуда станува судски преседан и обврзува на негова примена во иднина во сите идентични случаи. Така е низ текот на времето формирана англосаксонската доктрина на „*stare decisis*“ – прецедентно право, ненадмината до денес и покрај експанзијата на законското право. Главна карактеристика на овој систем е инвентивната, креативна улога на судијата како морален авторитет во толкувањето и примената на правните правила и широките овластувања за создавање нови, со повикување не само на правна туку и на морална аргументација (неслучајно и денеска во англосаксонскиот правен круг правното резонирање и аргументирање се изучува како задолжителна наставна дисциплина на правните школи).

На почетокот на современата ера (почетокот на XIX век), во англиската правна и политичка мисла водечко учење станува утилитаризмот на Бентам и Остин (*Bentham* и *Austin*), според кое постои суштествена разлика меѓу позитивното право (какво што е), и правото што би било исправно (какво што треба да биде) според моралните критериуми. Во современата англиска правна мисла ова учење го застапува Харт (*Hart*), кој повикувајќи се на утилитаристичкото учење го истакнува аргументот дека позитивното право се применува без оглед на согласноста околу неговата исправност и моралност, а објаснувањата дека тоа е или треба да биде еманација на Божјото или рационалното природно право останува во сферата на метафизиката и општите филозофски стојалишта, кои се менуваат во различни историски епохи [*Hart*, (1958) 596]. Денес поголемиот дел од англосаксонската правна мисла го застапува стојалиштето дека меѓу правото

и моралот не постои остра дистинкција, што го отежнува пристапот кон вистинската природа на правото. Тоа донекаде значи помирување меѓу екстремните гледишта на јуснатурализмот, кој не може да даде конкретни одговори во однос на важењето на неисправните (неправедните) закони и, од друга страна, екстремниот позитивизам, кој не признава никакви повисоки морални вредности и апсолутни идеи како извор и можен коректив на позитивното право.

Низ таквата еволуција на правните системи и на правните учења се етаблирани две перспективи на посматрање на односот меѓу надискуственото (праведно) и позитивното право (законите или судските преседани), како и на однос меѓу моралот и правото поврзан со него, низ двата аспекти на моралитетот – на законодавецот и на судијата. Судирот на двете основни спротивставени концепции за поимот на правото – јуснатуралистичката и позитивистичката, се рефлектира и врз сфаќањата за улогата на законодавецот во создавањето на правото и на судијата во неговата примена.

Континенталната правна мисла е под силно влијание на позитивизмот [посебно на „чистата теорија на правото“ на Келзен (*Kelzen*): правото треба да се ослободи од врската со моралот, во која е одамна доведено; чистата теорија на правото прашува за стварното и моќното, а не за морално исправното право, v. *Kelzen*, (2007), 18], останувајќи главно на метафизичко рамниште на посматрање за моралот како „квинтесенција на правото“ и на правото како „етички минимум“. Но, таквите општи места сè уште се недоволни за да се изведат конкретни консеквенции од нив во однос на создавањето на правото и на легитимитетот на законите, како и на неговата примена: дали судијата може да ја заснова својата пресуда и врз морална аргументација, дали во случај на остра колизија меѓу законската норма и моралот може да ја избегне нејзината примена итн. Или, дали судијата има функција не само на правен туку и на морален арбитер. И, во кои случаи?

2. Низ оптиката на природноправното учење, припадноста на правото и моралот на еден конзистентен нормативен општествен поредок го прави допирот меѓу етиката (моралната филозофија) и правото (филозофијата на правото) поблизок од кои било други области на практичната филозофија. Токму аксиолошкото и етичкото учење е она што ѝ дава на филозофијата на правото карактер на филозофска дисциплина; без него таа би личела на филозофија колку што воената

музика прилега на музика [Moore, (2007), 1568]. Независно од разликата меѓу правните и моралните норми – првите имплицираат надворешна (општествена и општа), додека вторите и надворешна и внатрешна (индивидуална) обврзливост, нивното внатрешно единство и кохерентноста се обезбедува со почитување на моралниот принцип, сфатен како интернализирана (прифатена од поединците) внатрешна должност за постапување во согласност со нивните повелби [del Vecchio, (2004), 264]. Само во светлината на тој принцип може да се објасни фактот на претежно автоматската примена на законите. Примената на правните норми не може да биде ефикасна ако не смета на моралот на поединецот, кој нив ги прифаќа и како морални обврски [Hegel, (s.a.), par. 132, 230: „Правото е субјективна волја да го увиди како добро она што треба да го признае како важечко.“). Само под тој услов, при мнозинско прифаќање и интернализирање на правните норми, правото има легитимитет [в. Fuller, (2001), 49]. Исклучителниот облик на негова примена по пат на државна присила е оправдан под услов да ги задоволува основните морални начела: субјективна одговорност (по правило), предвидливоста, сигурноста и пропорционалноста на присилата (санкцијата).

Заедничка карактеристика на правните и моралните норми е нивниот повелбен, прескриптивен карактер, кој се состои во барањето за почитување („треба“) на забрани или наредби за определено однесување. Самиот тој повелбен елемент е по себе облик на примарна принуда, која може да биде засилена со навестување санкции кон нејзиното непридржување или повреда на повелбата. Таквата примарна и предвидена секундарна принуда е рационална и оправдана во онаа мера во која самите норми се во функција на уредување на односите меѓу луѓето, подредени на заеднички интереси и цели [в. и Seelmann, (2007), 67].

3. Правните норми што ги пропишува државата се разликуваат по својата содржина од моралните како според своето дејство така и според својата општост и цели во уредувањето на општествените односи од различен вид (во казненото, граѓанското, управното и во другите гранки на правото). Иако можат да се потпираат врз моралниот систем на вредности, тие не мораат да бидат секогаш во согласност со моралните норми: може да се морално неутрални (се казнува како крадецот и оној што краде од благородни побуди, на пример да купи лекови за некој тешко болен), да се под моралните постулати

на правдата или еднаквоста (обезбедувајќи незаслужени привилегии) или на повисоко рамниште во однос на определени морални ставови на општеството (така, законите за еднополови бракови, спротивни на мнозинското морално стојалиште). Постои разлика и во санкциите: правни последици или санкции што се состојат во одземање или ограничување индивидуални права кај правните норми, или индивидуална (грижа на совеста) или општествена (презир, бојкот) осуда на неморалниот чин. Но, неоспорно е, исто така, дека одговорноста за повредата на едните или другите правила има единствени социјално-етички основи и се изразува како социјално-етички заснован прекор што му се упатува или што самиот себеси си го упатува поединецот за извршување на нешто што не смеел да го изврши. Основа на субјективната одговорност е моралниот постулат: „Мораш (да сториш или да не сториш нешто), затоа што си должен и можеш тоа да го сториш (или да не го сториш).“

Разгледувањето на односот меѓу правото и моралот на ова рамниште е, всушност, ерудирање на заемната поврзаност, идентичност или различност меѓу позитивното право (законите) и моралот. Но, поимот на правото не се идентификува само со позитивните закони и нивните норми. Тој е поширок од поимот на закон и ги опфаќа идеите на правото, правните начела и вредности што мораат да бидат имплементирани во позитивните закони, за тие да се сметаат за исправно право. Конечно, интегралниот поим на правото не ги вклучува во својата содржина само позитивните законски норми туку и примената на законите и праведните судски пресуди со кои се изрекува правото. Само сите овие елементи заедно го сочинуваат правото, обединувајќи го и моралниот елемент на нивната заснованост. Оттука, моралитетот на правото, сфатен во дескриптивна смисла како етички правила поставени од општеството или поединецот, како и во нормативна смисла, како кодекс на правила на однесување наложени од разумот (поединецот како „морален агент“), подразбира моралитет на законодавецот, моралитет на органите што го применуваат законот и моралитет на судијата во донесувањето праведни пресуди.

4. Започнувајќи од втората половина на XX век, современата епоха на правото ја одликува пробивот на концепцијата на рационалното природно право и универзалниот концепт на природните човекови слободи и права, инаугуриран со Универзалната декларација за човековите права на ОН од 1948 година. Како темел на модерното

општество и демократската правна држава, таа поаѓа од заснованост на правото врз општоцивилизациски морални вредности и норми, кои се прогласени за највисоки цели: „Признавањето на вроденото достоинство и на еднаквите и неотуѓиви права на сите членови на човештвото претставува темел на слободата, правдата и мирот во светот.“ Со оваа концепција во учењето за правото е интерполирана неговата трајна и нераскинлива поврзаност со моралот и моралните вредности како главен извор на неговите водечки идеи – слободата, правдата, еднаквоста, правната сигурност итн. Од него произлегува и барањето позитивното право да биде создавано поаѓајќи од апсолутните идеи и начела, кои се и начела на моралноста и кои имаат вредност самите по себе [*Habermas, Radbruch* и др., в. и *Teršek* (2010), 89]. Ако е моралот израз на човековото рационално битие и, оттука, негова основна антрополошка црта, правото е израз на идејата на правда (*Radbruch*: правото како волја за правда), која е еманација на човековиот стремеж за негово уважување во општеството како морална личност.

Концептот на универзални и природни слободи и права е општоприфатен како единствена надеж дека само врз него може да се создаде идеологијата и етиката на новата цивилизацииска ера на Третиот милениум, наспроти деструктивните тенденции што кулминираа во XX век со општа криза и морална и вредносна деградација на човековото општество. Неговиот пробив во современото право ги охрабрува критиките на правниот позитивизам и неговото ригидно стојалиште за раздвоеност на правото и моралот и влијае врз појавата на нови филозофскоправни концепции, чиј корен е јуснатуризмот. Фулер (*Fuler*), критикувајќи го позитивизмот, ја истакнува неговата немоќ да одговори на суштинските прашања за тоа што е „право“, а што се, на пример, правила на разбојничка банда, дали и кога е правото „добро“ итн. Тоа се прашања на кои упатува здравиот разум, на кое му е насушно вреднувањето на сите искуствени појави и за кого цепенето на единственото јадро – позитивното право „е“ и моралот „треба“ – е спротивно на природата на нештата. Според него, без минимум внатрешна моралност законот не може да се смета за право, а под таква моралност се подразбира почитување од законодавецот на стриктно одредени правила [општост на нормите и нивна обнароденост, забрана за ретроактивно дејство, постојаност итн.; в. *Fuler*, (2001), 63]. Но, формалното почитување на тие правила сè уште не ја обезбедува внатрешната моралност на законот (посочува на при-

мерот на римскиот император *Калигула*, кој наредил законите да се пишуваат со мали букви и да се истакнат високо, така што никој жив не можел да ги прочита!), ако целта на законот не е ориентирана кон човековото достоинство и правдата како елементи на неговата надворешна моралност. За разлика од Фулеровиот „процесен јуснатурализам“, учењето за „супстанцијален јуснатурализам“ на Финис (*Finis*) поаѓа од основните човекови вредности како вредности по себе, а не како средство за постигнување какви било цели. Такви се, според него: човековите права, правдата, општото добро, законот итн., кои во својот тоталитет го одредуваат природното право како систем од начела на практична разборитост за уредување на човековиот живот и општество [*Finis*, (2005), 25]. Законите треба да произлегуваат од природното право, односно од „законите на разумот“ (забраната за убиство поаѓа од уважувањето на животот како вредност итн.), кои се во нераскинлива врска со моралот. Оттука, правната должност како морална должност и правниот поредок како пожелен морален идеал е „централен случај“ за правното посматрање на нештата. Така сфатено, природното право се стреми кон оживотворување на основните доблести (живот, знаење, естетско искуство, друштвеност итн.), а посебно барање на практичната разумност е правдата, чија функција е заемно почитување на основните доблести во општествената заедница.

Главен недостаток на современиот јуснатурализам е што не нуди конкретна формула за практично разрешување на случаите во кои доаѓа до отстапување на позитивното право (законот) од природноправните начела. Нејзината содржина е концентрирана во прашањето: дали е судијата (не Уставниот суд, кој може да суспендира закони) овластен да одбие да примени позитивноправна норма, ако наоѓа дека е во спротивност со природноправните и моралните начела и норми? Финис (*Finis*), на пример, а така и другите протагонисти на јуснатурализмот, не смета дека „*lex iniusta non est lex*“ (*ibid.*, 366), само што таквиот закон создава правна, но не и морална должност, освен ако не е донесен во општо добро. Со таквото објаснување им е даден силен аргумент на застапниците на позитивистичкото учење, кои повикувањето на природното право, априорните правни и морални начела и стандарди го сметаат за дополнување на позитивистичката концепција: сепак, треба да се примени и неправеден закон само затоа што е закон.

5. Од онтолошки аспект е неоспорно дека идеите и вредностите што ја одредуваат битноста и битието на правото се едновременно и основни морални вредности и постулати: достоинството на човекот, неговата слобода и права се и морални вредности што го исполнуваат поимот на морално добро. Тоа значи дека метајуридичката природа на правото е нераскинливо поврзана со моралот, иако неговото битие (егзистенција), како историски обликуван израз на неговата суштина, може да се оддалечува од моралните вредности или да биде морално неутрално. Но, битно е дека и позитивното право се стреми кон основните морални постулати или дека не може да биде во остар судир со нив, зашто не може да смета на ефективна примена.

Потврда за таквата онтолошка поврзаност е и упатувањето во одделни правни области на јавниот морал. Така, на пример, основно начело прогласено во сите современи граѓански законици е ограничувањето на слободата на договарање, како основно граѓанско право, со јавниот морал: договорот меѓу правните субјекти не може да биде спротивен на јавниот морал (со други зборови, треба да биде во согласност со него). Или, Европската конвенција за човековите права во повеќе одредби допушта ограничувања на основните човекови права што државата може да ги пропише поради заштита на јавниот морал.

Легитимитет на позитивното право: моралитет на законодавецот

1. Концептот на природни и вродени човекови слободи и права, предвидени во Универзалната декларација за човековите права на ОН од 1948 година, Европската конвенција за човековите права од 1950 година и другите меѓународни документи за правата, воспоставува трајна умна заедница меѓу правото и моралот, пресретнати на базичната категорија на човековото достоинство. Со неговото прифаќање е направен неповратен чекор на интерполирање во правниот свет на највисоките морални вредности на човекот како морално битие. Резултат на таквиот „коперникански пресврт“ е конституционализацијата на слободите и правата во современите устави, со што е заокружен чинот на внесување на тие вредности во самите основи на современата држава и позитивно право.

Идејата за врзување на позитивното право за неговите морални сидра, а со тоа и за неговото ограничување со морални постулати, по-

текнува уште од Француската револуција од 1789 година: францускиот Устав од 1793 година пропишува (чл. 4) дека „законот е слободен и единствен израз на општата волја... тој може да одреди само нешто што е праведно и корисно за општеството и може да забрани само нешто што е штетно“. Но, ако се завлезе уште подалеку назад во историјата на правото, во рудиментиран облик ја среќаваме уште во дефинициите на поимот на правото на римските правници (*Celsus*: “*ius est ars boni et aequi*”), или подоцнежни дефиниции (*Thomas Aquinas*: “*ius est ars qua cognoscitur quit sit justum*” – правото е вештина на спознавање на тоа што е справедливо). Тие упатуваат на барањето на легитимност на правото, изведен од моралните вредности на добрината и правдата, како негови императиви и критериуми за негово оценување како исправно или неисправно.

На почетоците на современата ера на правото, учењето за моралната заснованост на правото на Русо (*Rousseau*) (Кант го нарекува „Њутн на моралниот свет“), го воведува поимот на морална автономија на човекот како битна карактеристика на неговото битие, од која извира и неговата слобода. Правото, според него, е легитимно и обврзувачко само тогаш кога произлегува од слободното одлучување и претставува израз на човековата морална автономија, како и на општата волја [*volonte généralé*; в. Русо, (1978), 22]. Живеејќи нужно во општествена заедница, човекот треба да создаде таква нејзина организација што ќе биде во согласност со доблестите, а губењето на природната (предопштествена) слобода може да се надомести само во оној облик на држава, во кој државниот закон ќе има иста вредност како и природниот.

2. Современиот конституционализам изведен од универзалниот корпус на човековите природни слободи и права внесува суштински новини во позитивното право, со уставните гаранции за неприкосновеноста на човековите слободи и права и со супремацијата на меѓународните конвенции за правата над националните закони. Покрај правата што имаат *prima facie* карактер, во однос на другите права поблиску уредувани со закон, за законодавецот важи императивот дека може да пропишува законски ограничувања, но само ако се тие неопходно нужни во интерес на „демократското општество“ – концепт што е етаблиран како основен правен стандард со одлуките на Европскиот суд за човековите права. Следна важна консеквенција на конституционализмот е постулатот на легитимност на законите и

на власта, која ја изразува супстанцијалната димензија на демократскиот систем: власт на мнозинството со почитување на ставовите на малцинството и на еднаквоста на човековите слободи и права в. [Ferrajoli, (2012), 15].

Силното влијание на позитивизмот денес го проблематизира нормативниот, вредносен поим на легитимитет, упорно опстојувајќи на неговото дескриптивно одредување, кое се сведува на психолошки (субјективен) елемент: легитимно е правото во чија исправност верува мнозинството граѓани, поради што има мнозинска поддршка и не постојат посериозни отпори во неговото прифаќање. Таквото редуцирачко гледиште е рефлексивна на сфаќањето за политичкиот легитимитет воопшто, според Вебер (*Weber*) заснован врз верувањето во исправноста на политичкиот режим [*Legitimitätsbegriff*; *Weber* (1964), 382]. Но, доволен е само еден аргумент *ad absurdum* за да се доведе под прашање неговата прифатливост: никој денес не спори дека во неговото време *Хитлеровиот* режим уживал општа поддршка; но, дали од тоа може да се изведе заклучок дека неговите закони за евгеника (концентрациони логори) биле легитимни?

Наспроти дескриптивната, нормативната дефиниција на поимот на легитимитет соодветствува со нормативниот поим на правото и е композиран од елементи што ја образложуваат неговата исправност, поаѓајќи од вредносни, нормативни критериуми, изведени не од фактите на позитивното право, туку од апсолутни идеи и вредности. Легитимитетот во таа смисла подразбира општа или мнозинска поддршка на правото, засновано врз убедувањето дека тоа поаѓа од вредности што имаат и морално значење: достоинството, слободата и природните права, правдата, еднаквоста итн. [„теорија на генерално признавање“, в. *Horn*, (2004), 71]. Правото ужива општа поддршка ако е ориентирано кон човекот, неговата слобода и права, правдата, еднаквоста и правната сигурност како највисоки вредности. Според теоријата на правдата на Роулс (*Rawls*), постои „природна должност“ на граѓаните да ги почитуваат законите ако се согласиле за основните принцип на организација на општеството [Роулс, (2002), 60]. Но, нивната морална должност опстојува сè додека основната структура на општеството е разумно праведна, што вклучува и можно постоење закони што не поминуваат одредена мера на неправедност, а ако е таа пречекорена граѓаните имаат право на отпор и граѓанска непослушност. Се работи за концепција што е дериват на идејата за општестве-

ниот договор, како извор на легитимитетот на власта и законите што ги донесува таа [в. *Harris*, (2004), 228].

3. Во современите услови на сè поразвиени универзални стандарди за човековите природни слободи и права и за човековото право на демократска правна држава, учењето за легитимитетот на правото не може повеќе да се заснова врз теоријата на претставување, според која законодавецот ги претставува гледиштата и ставовите на своите конституенти (партии), какви и да се, зашто таквата процедуралистичка (мајоритарна) теорија дозволува да не постојат никакви супстанцијални цели што го насочуваат или го ограничуваат. Оваа теорија е спротивна на либераторниот концепт на Мил (*Mill*), според кого демократијата претпоставува вредносно ограничување на законодавната власт. Современото сфаќање за легитимитетот во општество што ја надминало таквата „преддемократска“ (мајоритарна) фаза налага барање за постоење на супстанцијална теорија за легислативните цели на законодавецот, а нејзино јадро е моралноста на законодавецот.

Но, како таа да се обликува, и врз кои основи, во плуралистичкото општество во кое владее сфаќањето за политиката како поле на „неограничени можности и цели“? Неоспорно е дека кое и да е сфаќање за демократијата (процедурално, супстанцијално, мајоритарно итн.), соочено со барањето за моралитет на законодавецот, не може да ги отфрли антропоцентричната и еоцентричната ориентација на општествените цели и универзалните стандарди за човековите природни слободи и права. Тоа е градбата на современата моралност, што се издигнува како стожер на која и да е политичка активност и какво и да е сфаќање за легитимната власт и легитимитетот на правото. Сè што инклинира како легислативна политика или судска практика од таквата вертикала на современото општество, не е морално, а со тоа е и нелегитимно.

Учењето за вродените и природни индивидуални слободи и права имплицира забрана за законодавецот за легитимна цел да ја прогласи законската заштита на моралот. Донесувањето „морално законодавство“ е во длабока спротивност со либераторниот концепт на правото, кое во поставувањето на забрани мора (според *Mill*) да се ограничи единствено на однесувања што се штетни за другите, врз начелото „*neminem laedere*“, а законите да задржат неутралност во однос на моралните концепти за добар живот, сексуален морал, абортус итн.; за нив законодавецот треба да предвиди соодветна правна рам-

ка, во која може да се остваруваат различни морални стојалишта [в. *Moore*, (2007), 1538]. Оваа либераторна концепција датира од времето на првите декларации, врз кои е втемелено современото право; така, Француската декларација за правата на човекот и граѓанинот од 1789 година (чл. 5): законот може да забранува само дејства што се штетни за општеството; никој не може да биде спречуван во нешто што не е забрането со закон, ниту присилуван на сторување нешто што не е предвидено со закон.

Барањето за легитимност ја опфаќа и државната присила и се однесува на сите елементи во интегралниот поим на правото: позитивните норми, примената на правото, праведните судски пресуди: сите мораат да бидат легитимни и само сите заедно ја комплетираат оцената за легитимноста. Оттука, секоја констатација дека законите се исправни (легитимни), но нивната примена е лоша или дека врз основа на тие закони се донесуваат неправедни пресуди, е неприфатлива и само потврдува дека правото како целина е нелегитимно.

4. Погolem дел од позитивистички ориентираната правна мисла [в. *Kelsen* (2007), 50], со цел да го дезавуира барањето за моралитет на законодавецот, го редуцира поимот на легитимитет на поимот на важење (валидност) на правото, поаѓајќи од прифатлива аргументација, на прв поглед: важи (валидно е) правото што се применува, што го прави беспредметно прашањето дали е тоа исправно [в. *Вълчев*, (2013), 29]. Неоспорно е дека ефективната примена на правото е нужна претпоставка за остварување на неговите функции, според тоа и за утврдување на неговата легитимност: правото што ефективно не се применува и не е право според интегралната дефиниција на неговиот поим. Но, од друга страна, не секое право што се применува е со самото тоа и легитимно. Поимите „вање“ (валидност) и „легитимност“ имаат различна природа: првиот е индуктивен и заснован врз емпириски факти, така што припаѓа на правната наука, додека вториот е дедуктивен, априорен, и припаѓа на филозофијата на правото.

Наспроти ова гледиште, начелно е прифатливо учењето што поаѓа од внатрешната поврзаност меѓу двата поима и се залага за нивно спојување низ барањето да важи само правото што е легитимно [Вълчев, (2013), 35]. Сепак, неговите застапници мораат да признаат дека е нивното поврзување нереално, ако позитивното право (вање) се конфронтира со исправното, праведното право (легитимитет) и дека би станало можно само кога метафизиката на правото би

прераснала во правна наука, во согласност со стојалиштето на *Кант* (во неговата „метафизика на моралот“) за нужноста од превладување на законите на разумот како причинско-последични претпоставки за синтетички судови воопшто.

За првпат во современото право постулатот на легитимитет е прифатен како основа за решавање на конфликтот меѓу „законското неправо“ (правото што важи) и „надзаконското право“ (исправното, натпозитивното право) на Нирнбершкиот процес од 1946 година, на кој им е судено на најголемите нацистички злосторници од Втората светска војна. Имено, тие се осудени како воени злосторници со отфрлање на главниот аргумент на одбраната – дека не постапувале во спротивност, туку токму во согласност со позитивното право на Германскиот Рајх [в. *Tebbit*, (2005), 35]. Нирнбершката пресуда е првата и најпозната објава на негирањето на легитимноста, а со тоа и важењето на германските закони и на супремацијата на општите правни и морални начела на современата цивилизација како надзаконско право. Оваа идеја, која задира во природноправната смисла на начелото на легитимитетот, е содржана во познатата формула на германскиот професор Радбрух (*Radbruch*) за „законското неправо и надзаконското право“, применета во оценувањето на законите усвоени за време на *Хитлер* како „законско неправо“ од аспект на повисоките правни и морални начела и вредности (тој ги смета законите против Евреите за спротивни на природното право и, затоа, ништовни од самото донесување). Разрешувањето на судирот меѓу учењето на природното право и позитивизмот во корист на правото мора да се заснова врз аргументот дека од она што „е“ не може да се изведуваат заклучоци за она што „треба“ да биде [*Radbruch*, (2008), 19]. Судот за исправноста на законите може да се изведува од повисоките, априорни идеи и вредности, инкорпорираны во меѓународните конвенции за човековите слободи и права.

5. За да може да се оствари постулатот на легитимитет на правото во конектитет со моралитетот на законодавецот, барањето за легитимитет мора да биде кренато на рамниште на основно начело на позитивното право, заедно со начелото на законитост и другите основни начела (забраната на ретроактивно дејство, еднаквост итн.). Тие се атрибути на демократската правна држава кон која се стреми македонското општество.

Содржината на тоа начело ја определуваат следниве постулати: законите да ги донесува легитимно законодавно тело, избрано на слободни, справедливи и демократски избори; по својата цел и содржина тие да бидат подредени на апсолутните правни и морални вредности: правдата, правната сигурност, човековата слобода итн.; функциите и целите на законот да бидат одредени поаѓајќи од јавниот и општ интерес на сите или на мнозинството граѓани, а не од интересите на тесни партиски или други групи; законот мора да биде усвоен во демократска и транспарентна процедура со највисок степен на усогласување на стојалиштата на позицијата и опозицијата; правните норми да не бидат во остар судир со моралниот поредок и моралните стандарди; граѓаните, или мнозинството од нив, да веруваат во исправноста на законот и да ги прифаќаат неговите налози; законот мора да ги прецизира и да ги разграничува надлежностите на организите што го применуваат; примената на законот мора да е неселективна и ефективна во остварувањето на правдата и одржувањето на редот, мирот и поредокот; основите и границите на законската присила и злоупотребите и повредите на законот мораат да бидат прецизно одредени; и присилната примена на законот да биде рационална, пропорционална и стриктно подредена на целите на самото право.

Начелото на легитимитет, како позитивноправно начело, е во прв ред адресирано на законодавецот и го претпоставува неговиот моралитет како внатрешна (колективна, когнитивна и етичка) пречка што го ограничува и го запира во аспирациите за воспоставување апсолутна власт над интересите на поединецот и неговите природни слободи и права. Неговото инкорпорирање во уставот и во легислативната политика и практика има неколку уставноправни консеквенции. Првата е минуциозното уставно уредување на начелото на поделба на власта и зајакнувањето на гаранциите за независност и непристрасност на судот, заради запирање на тенденцијата за узурпација на целокупната власт во општеството и по пат на злоупотреба на правото од страна на извршната власт. Втората е поставувањето цврста уставна и законска рамка за законодавните овластувања на Собранието *vis-à-vis* основните човекови слободи и права. Третата е конзистентното уредување на начелото на владеење на правото, самостојноста и интегритетот на институциите на државата, повеќепартискиот систем и демократските правила во функционирањето на Собранието и неговата контрола над извршната власт. Последна, не и по значење, е проширувањето на уставната рамка и зајакнување на улогата на Уставниот суд во тол-

кувањето на уставот и во оценувањето на усогласеноста на другите прописи со него, поаѓајќи од основните уставни начела – начелото на легитимитет и универзалните стандарди за човековите слободи и права и демократската правна држава.

Судијата како морален авторитет – моралитетот на судската пресуда

1. Развојот на современото континентално (европско) право од крајот на XVIII и почетокот на XIX век е втемелен врз идејата на народниот суверенитет и општествениот договор (*Русо*), прифаќањето на начелото на законитост како водечко начело и на доминантната улога на парламентот: тој го претставува народот, а неговите закони се конвенции што ја изразуваат неприкосновената и за секого подеднакво обврзувачка народна волја. Оваа концепција има такво револуционерно значење, што се смета дека со нејзиното прифаќање завршува предисторијата на правото како несистематизирана збирштина од ретки законски, а почесто обичајни, морални или религиозни норми, применувани според арбитарната волја на властодршците, селективно и нееднакво и без никакви суштествени критериуми за разликување на правото од неправото. Реакцијата на времето на средновековното арбитарно право, во која судот и судењата биле толку далеку од барањето за елементарна правда, што станале симболи на најмрачната ера на безмилосна одмазда и самоволие, е сведувањето на улогата на судијата на „уста што го изговара законот“ (*Montesquieu* „Les juges de la nation ne sont que la bouche qui prononce les paroles de la loi, des êtres inanimés, qui n’en peuvent modérer ni la force ni la rigueur“, *De l’Esprit des lois*, livre XI, chapitre VI, 1748). Верувањето дека општата волја преточена во закон мора да биде почитувана во секој конкретен случај, без никаква автономија на судијата во одлучувањето за тоа, одела во првите револуционерни и постреволуционерни времиња дотаму што законите усвоени непосредно по Француската револуција исклучувале каква било слобода во нивното толкување и применување. Така, на пример, првиот француски Казнен законик од 1791 година пропишува фиксно одредени казни за секое казнено дело, исклучувајќи секаква можност судот да ја индивидуализира казната (секој крадец се казнува со иста казна, независно од тежината на делото итн.). Таквото ригидно сфаќање на улогата на судијата, из-

разено низ новата правна метафора – „судијата е устата на законот“, целосно го дезавуира барањето за моралниот интегритет на судијата при пресудувањето во конкретните случаи, префрлајќи го во целина прашањето на моралната основа на законот на моралитетот на парламентот.

И Наполеоновиот Code civil од 1804 година, првата и најзначајна современа кодификација на граѓанското право, го промовира начелото на еднаквост на граѓаните пред законот заземајќи рестриктивно стојалиште кон прешироките овластувања на судијата и можноста тој да пресудува врз основа на „case law“ (судски преседани, чл. 5). Зад таквото ограничување стои идејата дека овластувањето за создавање правни норми ѝ припаѓа исклучиво на законодавната, а не и на судската власт. Но, од друга страна, законикот го обврзува судијата да ги премостува празнините или спротивностите во законските норми по пат на нивно толкување (чл. 4).

Под влијание на факторите што во текот на XIX век доведуваат до јакнење на позицијата на судот во контекст на промените во сфаќањата на правото – идејата за „целта на првото“, социолошката школа, појавата и развојот на криминологијата и со неа поврзаниот индивидуализиран пристап кон криминалот и криминалците, како и зголемувањето на општествената конфликтност во сè подлабоко раслоеното капиталистичко општество, доаѓа до омекнување на ригидноста на стојалиштето дека судијата е „уста на законот“. Но, останува неговата начелна врзаност за законот, што допушта слобода само во делот на неговото толкување и примена во конкретниот случај. Судијата не може во донесувањето на пресудата да отстапи од волјата на законодавецот, трансформирајќи се во „козакондавец“ кој има функција да создава нови правни правила (*ius facere*). Но, тоа не значи дека судијата занемува, туку добива улога што, според Дворкин (*Dworkin*), му прилега на еден од повеќето автори што заедно пишуваат роман, така што секој пишува посебно поглавје: секој е врзан за она што е претходно напишано од други, но во својот дел за истите ликови развива посебна приказна [в. *Timsit*, (2000), 83].

2. Од разликата во правните системи и нивните базични концепти за правото и улогата на судот во неговата примена произлегува и различниот приод кон прашањето за моралитетот на судијата и моралната основа на судската пресуда. Моралните постулати, не само како субјективна, внатрешна моралност туку и како објективна, на-

дворешна моралност, која се состои во повикување на морални аргументи при донесување на пресудата, се нагласени и се сметаат за битна компонента на улогата на судијата во англосаксонското право и неговото повикување на судски преседани или на начелото на правда и правичност, кое има првенствено морална содржина. Во континенталното право постулатот на морален судија е редуциран на модифицираното, осовременото сфаќање за судијата како „уста на законот“, чија слобода се сведува на толкување и примена на законската норма. Неговата врзаност за волјата на законодавецот подразбира изразување на неговите морални стојалишта и повикување на правдата и другите морални постулати (правна сигурност, хуманост, совесност, објективност, непристрасност итн.), само „во рамките на законот“. Судијата е должен да донесе и пресуда за која смета дека има слаба морална основа или, дури, дека е спротивна на владејачките морални стојалишта (на пример, да го осуди должникот да плати и несразмерна камата за паричниот долг).

Притоа, ако прашањето за слободата на судијата да се повикува на морални аргументи при донесувањето на пресудата се поврзе со поделбата на правниот систем на јавно и приватно право, тоа неизбежно води кон заклучокот дека е таастепенувана како последица на повеќе или помалку изразениот императивен карактер на правото. Во приватното право, кое ги уредува односите меѓу граѓаните и правните лица врз начелата на приватната автономија и слободата на договарањето, судот има поголеми дискрециски овластувања да пресудува врз начелата на правда, правна сигурност, еднаквост и други начела што имаат морална содржина; за разлика од тоа, во јавното право, кое се однесува на функциите на државните органи и на односите меѓу државата и граѓаните, таквите овластувања се стеснети и судијата е стриктно врзан за волјата на законодавецот, содржана во законската норма.

Исто така, релевантноста на моралните вредности и начела во судската постапка зависи од материјалноправната природа на предметот на судскиот спор: уставноправен, казненоправен или граѓанскоправен (стварноправен, облигационен или деликтен). За сите области заеднички се моралните учења што се однесуваат на неправото или вината, од кои најзначајни се деонтичките, врзани за исполнување на правните должности. Во одделните правни гранки постојат специфичности што ги тангираат и моралните аспекти: во казненото пра-

во – утилитаристичкиот или ретрибутивистичкиот концепт на казната, во договорното и стварното право – учењето за дистрибутивната правда и ограничувањата наметнати од заштитата на „јавниот морал“ итн.

Според тоа, прашањето за моралитетот на судијата не се сведува на моралните квалитети на судијата (важи претпоставката дека судија може да биде само високо морална личност), туку на можноста тој да ја заснова својата одлука не само врз правни туку и врз морални аргументи, и во која мера уважувањето на моралните аспекти ѝ дава вистински легитимитет на неговата пресуда. Тоа е едно од средишните прашања на реформата на правниот систем и на улогата на судијата во примената на правото.

3. Правната метафора „судијата како уста на законот“ денес е предмет на расправи и оспорувања на нејзината ригидна смисла, која го сведува него на исклучиво правен арбитер, обврзан само со институционално етаблирани морални должности (самостојност, независност, непристрасност итн.). Потрагата по нови решенија, кои значат јакнење на положбата и улогата на судијата во примената на правото, во голем дел ја сублимира сè повлијателната интегрална концепција на правото како единство на природното и позитивното право и како единство на правните норми, правото во примена и праведните судски пресуди [в. *Камбовски*, (2010), 177].

Сликата за човекот на нашето време ја одразува непредвидливата широчина од погодности што тој може да ги користи како општа цивилизациска придобивка (технолошкиот и информатичкиот развој на општеството, мобилноста, продолжување на животниот век итн.), но и јакнењето на личното неспокојство и чувство на страв и несигурност (воени закани, агресија, климатски промени, закани од криминал и тероризам, политичка, етничка и слична конфликтност итн.). Правото станува сè подинамична нормативна и институционална структура со поливалентни функции: зачувување на мирот, гаранција за човековото достоинство, слобода и права, социјална сигурност и општествена стабилност, соработка меѓу правните субјекти и социјална инклузивност и интеграција [в. *Horn*, (2004), 24]. Кризата на парламентарната и на извршната власт се одразува врз слабеење на легитимноста на законите усвоени со обична мајоризација на волјата на парламентарното мнозинство претворено во инструмент за извршување на партиски налози, под влијание на моќни лоби групи и

заради остварување цели што не кореспондираат со општиот интерес. Законите што не изразуваат оптимален степен на општествена согласност, туку се сведуваат на наметнување на волјата на одредена владејачка политичка структура, не можат да го потврдат сопствениот легитимитет само со фактот на својата (најчесто) принудна примена и со ефикасност изнудена со политички притисоци и влијанија врз судовите.

Моралните предизвици за судијата не се наметнати само со изострувањето на проблемот на спорен легитимитет на законите и зголемувањето на можноста за судир со сопствената совест при постојење политички и слични притисоци за донесување неправедни пресуди. Тие се зголемуваат со јакнењето на улогата на судот воопшто како централна институција кон која се насочени очекувањата на граѓаните за правда, особено во сè почестите ситуации на конфликт со државата предизвикани со проширувањето на нејзината интервенција во различните автономни општествени сфери. За да се трансформира, како заштитник на човековите слободи и права, во арбитер меѓу граѓаните и државата, судот мора да прерасне во самостојна и независна јавна служба на правдата, која има моќ да остварува контрола над актите на извршната власт, па дури и одреден степен на опонирање на неисправните (неправедните) закони. Таквата негова улога е предодредена со концептот на демократската правна држава, кој налага во ситуација на судир меѓу човековите слободи и природни права и законот што не го изразува општиот интерес за нивна заштита, разрешницата да му се довери на самостојниот и независен суд. Тоа имплицира барање за силна морална позиција на судијата, кој во решавањето на такви случаи може да се повикува на метајуридички и морални аргументи.

Статусот на судијата како морален арбитер е еманиција на начелото на правна држава и владеење на правото во истата смисла, во која значењето на тоа начело не се исцрпува во владеењето на позитивното право. Тоа завлегува подлабоко под површината на законите и не се сведува на „легалистичкиот“ концепт на државата или апсолутно владеење на каков и да е, исправен или неисправен, закон. Владеењето на правото е правен идеал што е тесно поврзано со слободата на поединецот [Роулс, (2002), 267]. Неговата содржина е компонирана од начела и постулати што ја определуваат суверената позиција на граѓанинот во однос на секоја политичка власт врз повисоките правни и морални идеи и вредности на природното право.

4. Идејата за врзаноста на судијата за начелото на владеење на правото (*Rechtsstaatsprinzip*) во континенталното право е предмет на сериозни теоретски дебати фокусирани на широчината на овластувањето на судијата во примената на правото. Тие редовно допираат и до прашањето дали и на кој начин судијата може да суспендира законска норма ако наоѓа дека во конкретниот случај нејзината примена е неправедна. Германскиот устав (чл. 20 ст. 3), на пример, јасно определува дека законодавецот е врзан за уставниот поредок, а извршната власт и судството за законот (*Gesetz*) и правото (*Recht*). Интересно е дека англискиот превод насекаде го заменува изразот „право“ со „правда“ (*justice*), што не е далеку од суштината на тој израз како исправно (праведно) право, кое, покрај позитивните закони, ја опфаќа и правдата, човековите права и другите основни правни начела. Но, во теоријата и судската практика е владејачко стојалиштето дека тој не може да отстапи од словото на законот и кога смета дека е законот неправеден, така што неговото овластување да се повикува на правните начела е ограничено на случаите на постоење правна празнина или на допрецизирање по пат на аналогно толкување или други методи на екстензивно толкување на законските норми, но не и во случаите кога постои потреба законската норма да се коригира. Притоа, недозволено е какво било излегување надвор од законската норма во казнената постапка (забранета е аналогија, *poenalia sunt restringenda* итн.). Германскиот Врховен суд (*Soraya-Entscheidung*, 1973), од друга страна, се изјаснува во прилог на овластување на судијата да врши еволутивно толкување, што опфаќа менување на смислата на нормата во согласност со променетите социјални односи и општествено-политички околности во кои треба да се примени. Тоа упатува несомнено и на промената на социјалните морални и други стојалишта (на пример, во областа на половите односи, семејството, недискриминацијата итн.).

Во светлината на природноправното учење и постулатите на владеење на правото и демократската правна држава, современата правна мисла сè повеќе го насочува својот интерес кон случаите во кои основа за судската пресуда може да претставува и моралната аргументација. Американскиот професор Мур (*Moore*) разликува четири начини на кои моралот влегува во судницата: со негово експлицитно инкорпорирање во позитивното право во случаите кога законите упатуваат на уважување морални елементи (така, на пример, осудениот може да биде пуштен на условен отпуст ако судијата оцени дека има прифатливо морално однесување); посредно, кога морални-

от елемент е релевантен за санкцијата што ја изрекува судијата и за нејзината цел (пресудата на сторителот на казнено дело е заснована врз вината како социјално-етички прекор и има генерално-превентивно дејство, што се состои во воспитното влијание врз другите граѓани тие да не вршат казнени дела); при пополнување на правните празнини во „тешки случаи“ (на пример, при утврдување на валидноста на договорот за сурогат-мајчинство); и при активирање на „правни затворачи“, или вентили, со кои самиот закон допушта отстапување од неговите строги норми (такви се субјективните услови за нивната примена, каква што е вината, умислата или небрежноста; основите за исклучување на противправноста како крајна нужда; неприменување на обсолентен, застарен или закон што не обврзува никого итн.; [в. *Moore* (2007), 1527]. Основна слабост на ваквиот казуистички пристап, инаку својствен за американската правна мисла, е дека врз него не може да се изведе синтетичко учење, што би покривало и други можни случаи, во основа, на покривање правни празнини или надминување на внатрешната спротивност на правните начела или норми.

5. Уставот на РМ ја уредува улогата на судијата во примената на правото на начин што дозволува поширок пристап кон уважувањето на постулатот на моралитет на судската пресуда (чл. 98): судовите судат врз основа на Уставот и законите и на меѓународните договори ратификувани во согласност со Уставот; меѓународните договори се дел од внатрешниот правен поредок и не можат да се менуваат со закон. Монистичкиот систем во примената на меѓународните конвенции подразбира непосредна примена на нивните одредби во случаите кога тие не се транспонирани во националните закони, но и приоритет на нивната примена кога законите се во спротивност со нив, под услов тие да се доволно прецизни за да можат директно да се применат (Закон за судовите, чл. 18). Судијата што ја заснова својата пресуда врз меѓународната норма треба да има широк простор за нејзино толкување, повикувајќи се и на толкувања дадени од страна на меѓународен суд (Европскиот суд за човекови права) или во странската судска практика, како и на објаснувања што ги даваат меѓународни тела (ООН – насоки за примена на конвенциите што ги усвоила итн.). Во однос на примената на Европската конвенција за човековите права, судијата е должен нејзините одредби да ги толкува во согласност со судската практика на Европскиот суд за човековите права, што претставува, несомнено, значајно отстапување од уставната одредба

(чл. 118), според која судот суди само врз основа на конвенциите и законите (не и врз судски преседани).

И следната можност, предвидена во Законот за судовите (чл. 18), го доведува судијата во позиција на морален авторитет соочен со ситуација да примени некоја неисправна законска норма: кога смета дека законот што треба да го примени во конкретниот случај не е во согласност со Уставот, може да ја прекине постапката и да иницира постапка за негово оценување пред Уставниот суд. Секој судија што има морален и професионален интегритет, соодветен на неговата улога како главен протагонист на демократската правна држава, е должен да се повика на овие уставни можности и да бара проверка на уставноста на која и да е законска одредба од типот на фамозниот Закон за лустрација и други неисправни закони.

Покрај овие решенија, кои ја засилуваат улогата на судијата во толкувањето и примената на законите, таа битно се менува и во услови на забрзано имплементирање на правните прописи на ЕУ (конвенции, регулативи, директиви, рамковни одлуки) во националното законодавство. Иако македонскиот судски систем сè уште не е дел од единствениот европски простор на правда, примената на хармонизираните закони нужно налага и нивно „еврокомфорно“ толкување: судијата е овластен да им го дава на нивните одредби значењето што го имаат во системот на правдата на ЕУ (судовите на државите членки и Европскиот суд на правдата).

За уважување на начелото на правда и правичност, обичајните правила и општите начела на правото, кои имаат и морална основа, на судијата му е оставен широк простор при пополнувањето на правни празнини. Начелната одредба од Законот за судовите (чл. 8 ст.2), според која судот не може да отфрли барање за остварување на определено право со образложение дека постои правна празнина и е должен да одлучува по него со повикување на општите начела на правото, освен кога тоа е експлицитно забрането со закон, воспоставува директна врска меѓу судското одлучување и постулатите на правдата и правичноста и другите правни и морални начела. Во континенталниот правен систем, каков што е македонскиот, поимот на правната празнина подразбира отсуство на законска регулатива на определен однос или факт и се редуцира на „законска празнина“ (непостоење закон или недореченост или нејасност на законската норма). Покрај легислативно-техничките недостатоци, законските (правните) праз-

нини се појавуваат и како вредносни празнини при непостоење законска регулатива на определен однос или факт што е правно релевантен [в. Zippelius (2005), 64]. При постоење вредносна празнина, судијата не може да се потпира врз екстензивно, телеолошко или систематско толкување на непостојна норма, туку треба правните последици на правно релевантниот однос или факт да ги изведе самиот, повикувајќи се на општите начела на правото (правда, правна сигурност, судска заштита на основните слободи и права, еднаквост, *praesumptio boni viri*, слободна диспозиција на странките, совесност, *neminem laedere* и други општи или посебни начела на одделна правна гранка). На ист начин судијата треба да постапи кога наидува на антиномии, односно внатрешни спротивности меѓу законите или меѓу законската одредба и духот на законот во кој е предвидена [в. Perelman, (1983), 142]. Пополнувањето на правните празнини од страна на судијата е консеквенција на барањето за конзистентност на правниот систем и на должноста на законодавецот да ги уреди сите прашања во врска со остварувањето на човековите слободи и права на праведен начин. Тоа е исклучено при постоење експлицитна законска забрана (како во казненото право, во кое начелото на законитост има ригорозно значење) или ако е спротивно на начелото на правната сигурност.

6. Барањето судската пресуда да е и морално заснована е консеквенција на трансформацијата на судот во јавна служба на правдата, чија функција е примена на правото во решавањето на правните спорови и заштитата на човековите слободи и права. Правораздавањето (*ius dicere*) не е формалнологичка постапка на конкретизирање на правната норма, туку интерактивен дискурзивен процес во кој нејзиното значење и постоењето на правно релевантни факти се утврдуваат низ постапка во која активно учествуваат и двете страни во спорот. Поради таквиот карактер на судското одлучување, покрај на нормативната страна на правото, судијата мора да води сметка и за моралните и за социјалните вредности што ја исполнуваат содржината на правните норми. Само пресуда што е прифатлива во социјално-етичка смисла е праведна и го комплетира претпоставениот легитимитет на правната норма врз која се заснова. Врз таквото стојалиште се формирани (макар што на недоволно експлицитен начин) одредбите од Законот за судовите, според кои судијата треба да пресудува не само законито туку и „чесно, совесно, независно и одговорно“ (чл. 50 – во текстот на свечената изјава што ја дава); или, судијата се разрешува од судиската функција „поради нестручно и несовесно вршење на судиската

функција“, при што под несовесно вршење се подразбира и „грубото повредување на правилата на Судискиот кодекс со кој се нарушува угледот на судиската функција“ (чл. 74 и чл. 75). Во овие елементи на судиската функција се интерполирани вредносни барања што имаат морална природа, а барањето за морален интегритет на судијата е предвидено како посебен услов за избор на судијата или за негово останување на таа функција (чл. 46 ЗС). Странките во судските спорови можат да имаат целосна доверба само во судија што ги исполнува таквите високи морални критериуми – да постапува независно и непристрасно во донесувањето на пресудата и да ги уважува сите социјално-етички елементи на правната норма на која се заснова таа.

Прифаќањето на ова гледиште е еманација на концепцијата за правниот систем како автопоестичен систем, чија внатрешната структура е поставена врз начелото на хармонија меѓу неговата нормативна, позитивистичка основа и социјално-етичките цели (оттука барањето за легитимитет), од една, и целите и основите на дејствување на неговите оперативни механизми, меѓу кои централно место има судот. Оттука и начелната определба дека судијата „во примената на правото ги заштитува човековите слободи и права“ (чл. 2 од Законот за судовите), му дава широки овластувања својата пресуда да ја заснова врз уважување на сите вредносни елементи, вклучувајќи ги моралните, што ѝ даваат карактер на праведна и легитимна пресуда, општоприфатлива за инволвираните во конкретниот случај и за јавноста.

7. Основниот заклучок што произлегува од изложените аргументи е тој дека судијата не е „уста на законот“, туку креативен соработник на законодавецот во примената на законот, но и заштитник на поединецот и неговите слободи и права. Во случај на судир на едниот и другиот интерес – на законодавецот за ефикасност или на поединецот за заштита на правата – повикан е и морално одговорен за застане на страната на поединецот, зашто е тој суверен и оригинален носител на власта и на правото. Оттука, судијата начелно не може да избегне морални контроверзии секогаш кога се соочува со диспут за основните слободи и права. Како нивен заштитник, тој мора да внимава на нивното почитување во која и да е постапка и независно од тоа дали предмет на правниот спор е повреда на правата. Тоа е негова правна, но и морална должност, чие исполнување претставува не само правна туку и морална основа за секоја пресуда, без оглед на нејзиниот пред-

мет, во истата смисла во која и природните слободи и права имаат морална содржина. Со самото тоа што е човечко битие, судијата е и морален субјект, кој не може да го избегне и моралното резонирање при донесувањето на пресудата. На такво резонирање и аргументирање го упатува уште повеќе елементарната должност својата пресуда да ја заснова врз вистината, односно врз вистинити факти, и врз основа на нив да донесува вистинити заклучоци (*Понџие Пилаји* на крајот на судењето на *Исус*: „Што е вистина?“).

Судската пресуда мора да биде не само во согласност со законот туку и морално легитимна, а тоа барање го исполнува кога е во согласност со меѓународните норми и стандарди за човековите слободи и права, моралните начела, норми и стандарди вградени во уставот (слободата, неприкосновеноста на правата, еднаквоста итн.), општите начела и вредности на правото, моралните постулати на правичната постапка и стандардите на пропорционалност и судско балансирање на сите аргументи. Нејзината легитимност зависи и од почитувањето на други правни начела што имаат морална основа – *audiatur et altera pars*, пресумпција на невиност, право на одбрана, на жалба и двостепеност итн., и се прифатени во правните системи и функционираат и без да се предвидени во законот. Нивното евентуално исклучување со закон предизвикува тешки правни и морални проблеми како за судијата така и за странките во постапката и за јавноста во целина.

Повикувајќи се на општите правни и морални начела и стандарди, судијата треба да има слобода во толкувањето на законот и низ аргументативен дискурс во постапката да формира морални судови врз конфронтирање на сите аргументи и да ја образложи на правно дозволен начин одлуката што „неговата смисла за правичност му ја препорачува како социјално и морално најпожелна“ [*Perelman*, (1983), 163]. Само на тој начин може да одговори на предизвиците на моралниот плурализам, кој изразува различни приоди кон вредностите и барање за еднаков респект на секоја од нив. Притоа, моралните прашања треба да бидат расправани во согласност со плуралистичкиот етос, што подразбира судијата да има достоинство и морален интегритет препознаен и почитуван од другите учесници во постапката.

Судијата може да биде нужно упатен на морална аргументација во бројни случаи на колизија на индивидуалните права или на правните начела. Така, на пример, тешката морална дилема, која има правни импликации, во конфронтацијата на правото на абортус

на мајката и правото на живот на фетусот судијата мора да ја разреши поаѓајќи од заштитата на човековото достоинство како највисока вредност. Дури и кога уставот или законот го ослободуваат од должноста да влегува во морална расправа со предвидувањето право на абортус на бремената жена до самиот крај на бременоста, моралната дилема останува, особено ако законот за абортус е конципиран така, што му дава предност на правото на живот на фетусот. Судијата мора да ја оценува тежината на сите правни и морални аргументи во конкретниот случај; така, на пример, нему му е полесно да се определува за правото на абортус на мајката во случај во кој постојат криминални индикации (ако бременоста е последица на силување итн.). Или, судијата не наидува на поголеми морални проблеми ако законот забранува одредени казни (смртната казна, на пример!), но тие се појавуваат секогаш кога треба да примени општ стандард, кој нема прецизна содржина, но обврзува на постигнување одреден резултат; така, на пример, стандардот „правична постапка“ вклучува и морално оценување за тоа што е правично во конкретниот случај.

Изложениот пристап за улогата на судијата како морален арбитер не пледира за негово доведување во позиција на „козаконодавец“, кој може арбитражно да го дезавуира законот и да не го применува ако смета дека не е праведен. Ова стојалиште не се однесува само на примената на закон што е исправен според сите барања за легитимитет и моралитет на законодавецот туку и на закон што во конкретниот случај е основа за очигледно неправедна (и неморална) пресуда (да го казни, на пример, тој што краде поради крајна немаштина). Спротивното би значело дека тој си преземал улога на законодавец, што би имало за последица создавање општо безредие и, со тоа, состојба на општа неправда, правна несигурност и нееднаквост на граѓаните пред законот. Сепак, начелната должност на судијата да го применува законот без оглед на оцената за неговата исправност (легитимитет) се проблематизира во исклучителни ситуации на „државен терор“, криминал „под заштита на законот“, државно неправо во отсуство на закон и други околности на непостоење функционален правен поредок и, колку-толку, легитимни закони усвоени од демократски избран парламент. Во таквите случаи судијата се појавува како единствен гарант, кој во заштитата на човековите слободи и права може да се повика на начелото на правда и „елементарен правен поредок“, установен со универзалните стандарди предвидени со меѓународните конвенции за човековите права.

Тенденцијата на признавање на „кооперативна“ улога и активизам на судијата е поддржана со неколку крупни иновации во универзалниот концепт на човековите слободи и права: конституирањето на супранационални судски инстанции (Европски суд за човековите права, Меѓународен казнен суд); прифаќањето во европските правни системи на институти својствени за англосаксонското прецедентно право; и воведување нови институти на „медијаторство“ и судски алтернативи на формалните постапки, што се израз на сè пошироки овластувања на судијата во решавањето на конкретните случаи врз начелото на правда и морално оценување. Судијата станува главен протагонист на модерната правна држава благодарение на „активизмот“ со кој неговата функција на правораздавање прераснува во исполнување на апстрактните законски норми со реална социјална содржина, приспособена на променливите политички, правни и социјално-етички постулати.

8. Новата концепција за судијата како главен модератор на владеењето на правото имплицира изострени барања во однос на неговиот човечки профил, исполнување високи стандарди за неговите професионални и стручни капацитети, лична независност, интегритет и морален хабитус [в. *Titz*, (2012),154]. Само судија со такви својства и свест за сопствената улога може да ѝ даде на правната норма и на правните последици изречени со неговата пресуда правен и морален легитимитет, без кој судската пресуда останува неразбрана и неприфатлива. На своите правни и морални должности – доследно да го примени законот и, притоа, да ја бара вистината и правдата, совесно и вистинито да ги утврди фактите, морално да ги просуди правните последици изречени со пресудата, судијата може да одговори ако поседува високи професионални квалитети и широки знаења не само од правото и правните теории туку и од културата, филозофијата, етиката, логиката, правната реторика и аргументација, психологијата и другите науки за човекот, за да биде способен своите пресуди и оправданоста на нивните ефекти да ги заснова и врз широка морална аргументација.

Основна претпоставка за остварување на таквата улога на судот во нашето општество се институционално-правните гаранции за слободата на судијата во толкувањето на законот, утврдувањето на сите факти релевантни за неговата примена и донесувањето пресуда во согласност со начелото на правда, ограничена со рационални

и еднообразно применувани методи на толкувањето и единство во примената на законот. Правилата за изедначување на практиката, и со тоа на границите на слободата на секој одделен судија, мора да ги поставува, притоа, самото судство преку механизмите со кои располага највисокиот суд во судската хиерархија – Врховниот суд и повисоките судови: тоа се нивните начелни ставови и мислења, кои изедначувањето го засноваат не врз ригидни насоки или забрани, туку врз генерализација на рационални аргументи изведени од поединечни случаи. Само на тој начин може да се парира на опасноста од ограничување на автономната позиција на судијата под притисок на масовното барање судска заштита и прилив на огромен број предмети пред судовите, што врши притисок за губење на индивидуалната димензија на судските случаи и нејзина замена со обично администрирање на правдата низ технократизација на судската постапка (автоматско извршување налози, користење технички докази со законска доказна сила, „казнена тарифа“ при одмерување на казната, спогодување за вината во казнената постапка како типичен англосаксонски производ итн.). Се работи за повампирување на идејата за судијата како „уста на законот“, што го слабее почитувањето на хуманите и моралните вредности и ја урнисува улогата на судот како главен протагонист на демократското општество.

Во светлината на ова барање треба да се оценат како неисправни (неправедни) законите со кои се ограничува слободата на судијата во примената на правото усвоени од Собранието на Република Македонија во последниве неколку години: Законот за избор на казната, или законите што го доведуваат судот во ситуација да трпи влијанија од извршната власт (законите за советот за утврдување факти, за судскиот совет, судскиот буџет итн.). Една минуциозна научна анализа на нашето судско право и правците за неговиот развој треба да претставува првостепена задача пред пристапувањето кон натамошната судска реформа како прв приоритет на излез на македонското општество од постојната државна криза.

Заклучок

Прифаќањето на концепцијата на рационалното природно право и универзалниот концепт на природните човекови слободи и права, инаугуриран со Универзалната декларација за човековите пра-

ва на ОН од 1948 година, Европската конвенција за човековите права од 1950 година и другите меѓународни документи за правата на човекот, како и со конституционализацијата на слободите и правата во современите устави, на позитивноправен план значи отелотворување на онтолошката трајна и нераскинлива поврзаност меѓу правото и моралот. Како основни правни вредности, моралните вредности – слободата, правдата, еднаквоста, сигурноста и другите вредности што го сочинуваат човековото достоинство се кренати на рамништето на основен постулат на демократската правна држава и на владеењето на правото. Од него произлегува и барањето позитивното право (законите) да биде создавано поаѓајќи од апсолутните идеи и начела, кои се и начела на моралноста и кои имаат вредност самите по себе. Во современата концепција за правото еманација на тој постулат е инаугурирањето на начелото на легитимитет како позитивноправно начело што го обврзува и ограничува законодавецот, наметнувајќи го како барање на неговиот моралитет почитувањето на природните човекови слободи и права и начелата на демократската правна држава.

Рефлексија на промените во правото што ја преточуваат неговата метафизичка природа во природен закон за позитивното право е и преиспитувањето на статусот и улогата на судијата не само како правен туку и како морален арбитер. Неговата пресуда е легитимна ако покрај примената на словото на законот се потпира и врз моралните аргументи што ја наложуваат, во согласност со неговата смисла за правичност.

Користена литература

Bentham, Jeremy, (1781): *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, online

version

Del Vecchio, Giorgio, (2004): *Philosophie du droit*, Paris

Ferrajoli, Luigi, (2012/18): Ustavna demokratija, Revus- Revija za ustavno teorijo in filozofijo prava [Online]

Fuler, Lon L., (2001), Moralnost prava, Beograd

Harris, J.W., (2004): Legal Philosophies, Second Edition, Oxford

Hart, H.L.A., (1958): Positivism and the Separation of Law and Morals, Harvard Law Review, Vol. 71, N. 4

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, (s.a.), Osnovne crte filozofije prava, Sarajevo

Horn, Norbert, (2004): Einführung in die Rechtswissenschaft und Rechtsphilosophie, 3. Auflage

Камбовски, В., (2010): Филозофија на правото, Скопје

Kant, I., (1967): Metafizika čudoređa, Sarajevo

Kelzen, Hans, (2007): Čista teorija prava, Beograd

Moore, Michael S., (2007): Four Reflections on Law and Morality , 48 Wm. & Mary L. Rev.

Паунд, Роско, (2000): Јуриспруденција, књига I, Београд – Подгорица

Perelman, Haim, (1983): Pravo, moral i filozofija, Beograd

Рагбрух, Гусџав, (2008): Филозофија на правото, Скопје

Роулс, Џон, (2002): Теорија на праведноста, Скопје

Русо, Жан Жак, (1978): Општествениот договор, или начела на државното правото, Скопје

Seelmann, Kurt, (2007): Rechtsphilosophie, 4. Aufl., München

Tebbit, Mark, (2005): Philosophy of Law, An Introduction, 2nd Edition, London and New York

Teršek, Andraž , (2010), *Morala kot temelj in kriterij (vladavine) prava*, Revus, 13

Timsit, Gérard , (2000): La métaphore dans le discours juridique , *Revue européenne des sciences sociales* [Online], XXXVIII-117

Titz, Andrea, (2012): Richterethik im Rechtsstaatsdialog, Hülshörster, Stefan/Mirow,

Dirk (Hrsg.), Deutsche Beratung bei Rechts-und Justizreformen im Ausland, Berlin

Вълчев, Даниел, (2013): Валидност и легитимност в правото, София

Weber, Max, (1964): *The Theory of Social and Economic Organization*, Talcott Parsons (ed.), New York

White, Jefferson/ Patterson, Dennis, (1999) Introduction to the Philosophy of Law, Readings and Cases, New York-Oxford

Zippelius, dr. Reinhold, (2005): *Juristische Methodenlehre*, 9. Auflage, München

Vlado KAMBOVSKI

LAW, LEGITIMACY, MORALITY

Summary

The principle of legitimacy of law and morality of the legislator and the judge is a basic principle of democratic constitutional state, towards which should be directed the transition of Macedonian society. Observing the morale as the quintessence of law, philosophical and legal discourse on this topic should presupposes the view that the highest moral and lawful purpose of this process is the raising of human dignity and human rights to a higher level of civilization. The necessity of debate on these principles implies the recognition that social transition is by definition a state of prolonged legal and moral crisis, which hides dangers of law to separate from his basing on the postulate of human dignity and moral values and be used as a means of political power and state compulsion.

Opposition to this tendency, evidently present in our political reality, legislation and case law, is a challenge that requires serious scientific approach to a possible smart community between law and morality. Pleading legitimacy of the laws of morality of the legislator and the role of the judge and as a moral arbiter, is advocating for the basic postulate of which should be based our future legal and judicial reform.

Драѓи ЃОРГИЕВ

ИСЛАМИЗАЦИЈАТА ВО МАКЕДОНИЈА ВО ОСМАНЛИСКИОТ ПЕРИОД

Една од најистражуваните, но и најчувствителните теми во официјалните балкански историографии од времето на османлиската доминација, секако, е процесот на исламизацијата. Најчесто овој процес е дефиниран како еден од клучните фактори кои најсилно влијаеле врз промените на демографската структура на Балканскиот Полуостров. Притоа се потенцира дека овој процес започнал веднаш по османлиското освојувањето, се одвивал многу брзо меѓу христијанското население и бил дел од политиката на османлиската држава. Овие тврдења, секако, се поткрепени од извори од христијанска провениенција, како и во колективната народна меморија. Така, врз база на овие извори во балканските историографии беше изградена тезата дека веднаш по османлиското освојување (крај на XIV и почетокот на XV в.) демографската структура на Балканот била драматично променета, а опстанокот на христијанското население речиси бил доведен во прашање.

Сепак, пописите на населението на Балканскиот Полуостров зачувани во Османлискиот архив во Истанбул, т.н. Tapu tahrir defterleri

односно пописни дефтери¹ од XV и XVI век, чие истражување и објавување започна во 60-тите години на минатиот век, покажуваат дека процесот на исламизација во почетната фаза од османлиската доминација на Балканскиот Полуостров ниту бил драматичен ниту бил брз.

Тоа важи и за територијата на Македонија, за која споменатите дефтери, исто така, покажуваат дека процесот на исламизација во првите два османлиски века воопшто не бил драматичен. Напротив, тие потврдуваат дека сè до втората половина на XVI в., кога се случуваат позначајни демографски промени, процес на исламизација во Македонија, всушност, и не постоел. Ова тврдење станува уште поважно кога се знае дека Македонија е третирана како територија каде што исламот се проширил многу рано и многу брзо. Но, пред да преминеме на бројките и процентите за исламизираното население добиени од пописните дефтери од XV и XVI в., првин да ги објасниме начините на кои едно исламизирано лице може да биде препознаено во пописните османлиски дефтери.

Постојат два јасни начина да се направи тоа:

– прво, кога лицето во пописот е запишано со муслиманско лично име и со христијански патроним; на пример: Мустафа, син на Никола; Реџеп, син на Стојан итн.;

– и второ: кога постои специфично објаснување дека регистрираното лице е нов муслиман; на пример: Сулејман, син на Мустафа, нов муслиман.

Покрај овие јасни случаи, конвертитите можат да бидат препознаени и со карактеристичниот патроним „Абдулах“, што значи „роб Божји“; на пример: „Јусуф, син на Абдулах“. Всушност, патронимот

¹ Османлиските пописни дефтер од XV и XVI в. биле правени од специјални државни комисии што ги посетувале областите одредени за попис и во еден подолг период населението било попишувано. Притоа, тоа население било поделено на посебни заедници согласно со нивната верска припадност и тоа: муслимани и немуслимани (христијани, Евреи и Роми). Ваквата поделба немала никаква идеолошка, етничка или расна основа, туку единствена причина биле различните даночни обврски на муслиманите и немуслиманите кон државата. Всушност, и самите пописи биле правени само од економски причини, односно приближно да се определат данокоплаќачите во државата, како и вкупниот износ на данокот што би се собрал од поданиците. Ваквите пописи биле релативно често правени во првите два века од османлиската доминација, речиси секоја декада, но во подоцнежните векови таквата практика престанала затоа што се променила и самата позиција и ситуација во османлиската држава, која постепено започнала да ги губи освоените територии.

„Абдулах“ бил додаван кон личното име на новиот муслиман заменувајќи го христијанското име на неговиот татко, чие споменување се настојувало да биде избегнато. Такви примери посебно се присутни во селата по должината на границата меѓу Македонија и Албанија, каде што понекогаш сите муслимани од едно село го носеле презимето „Абдулах“, или најмалку 7-8 од 10 муслимански семејства го имаат тоа презиме. Секако, понекогаш презимето Абдулах може да биде и вистински муслимански патроним, но кога се среќаваат по неколку муслимански семејства со овој патроним во едно исто село, тогаш речиси и не постои сомнеж дека станува збор за нови муслимани.

Како што споменавме, пописните дефтери од XV в. што се однесуваат на територијата на Македонија покажуваат само ретки и инцидентни случаи на христијани кои го прифатиле исламот. Се разбира, не располагаме со податоци за сите македонски градови, ниту, пак, хронолошки сразмерно е покриен целиот период, сепак, врз база на расположливите пописи е можно да бидат донесени и релевантни заклучоци. Така, според најстариот познат османлиски попис датиран од околу 1445 г., кој се однесува на Велес и Костур, меѓу регистрираните муслимани (9 семејства во Велес и 22 во Костур) нема нови муслимани.² Исто така, не можат да се препознаат исламизирани христијани ниту седум години подоцна меѓу муслиманите регистрирани во Скопје (516 семејства) и Тетово (60 семејства) во пописот од 1452/53 г.³

Слична е ситуацијата и во пописот од 1465 г. во Неврокоп (денес Гоце Делчев во Р. Бугарија (12) и Зихна (денес Неа Зихна во Грција) (32) каде што нема конвертити, но во Драма (54) се запишани Аتماца, син на Стојмир, и Јакуп Алексиј.⁴ Во пописот, пак, од 1467/68 г. во Велес (12) и Кичево (30), нема конвертити; но во Тетово (41) се запишани Хамза, син на Мелко; Мустафа, син на Донче, и Мустафа,

² Турски документи за историјата на македонскиот народ (ТДИМН). Опширни пописи од XV век, том II, превод и редакција Методија Соколки, Архив на Македонија, Скопје, 1973, 25, 77.

³ ТДИМН. Опширни пописни дефтери од XV век, том III, превод и редакција Методија Соколки, Архив на Македонија, Скопје, 1963, 103–104, 158–163.

⁴ ТДИМН. Опширни пописни дефтери од XV век, том IV, превод, редакција и коментари д-р Александар Стојановски, Архив на Македонија, Скопје, 1978, 127, 351.

син на Абдулах; во Скопје (666) е запишан: Хамза Арнаут;⁵ и во Битола (278): Касим, син на Тодорче, и Ширмерд, син на Абдулах.⁶

Ситуацијата во селата била иста. Во 1465 г., во казите: Серез, Неврокоп, Демир Хисар (денес Сидерокастро), Зихна и Света Гора биле регистрирани вкупно 344 муслимански семејства, од кои само осум биле исламизирани. Во 1467/68 г. меѓу 300 муслимански семејства во скопските села, 14 биле конвертити, во Битолско – пет од 93, а во Прилепско меѓу 67 муслимански семејства немало исламизирани. Интересно е да се напомене дека ниту во Дебарскиот регион, кој подоцна ќе стане регион со најбројно муслиманско население, во овој период воопшто не е регистрирано муслиманско население.⁷

Исламизацијата станала нешто поинтензивна во последната четвртина на XV в. Според пописите од 1478 и 1481 г., во градовите и селата на казите: Серез, Драма, Кавала, Зихна, Демир Хисар, Сидерокапса, потоа Велес, Прилеп, Кичево, Лерин, бројот на конвертитите е веќе забележлив. Ќе наведеме неколку примери: во градот Демир Хисар од 128 муслимански семејства, 25 го носат патронимот Абдулах, што претставува 20% од муслиманите во градот; во Велес меѓу 33 муслимански семејства, 4 се конвертити, а во Лерин тој број изнесува седум од 40 семејства.⁸

Овие податоци покажуваат дека присуството на муслиманското население во македонските градови 100 години по нивното освојување сè уште било многу скромно. Исто така, засега нема изворна потврда со која би се потврдило дека државата водела смислена и систематска политика со цел исламот насилно да биде наметнат врз немуслиманите. Тоа се потврдува и со фактот што кон крајот на XV в. муслиманското население било побројно само во три града: Скопје, Битола и Серез. Притоа, мора да се потенцира дека муслиманската

⁵ ТДИМН. Опширен пописен дефтер No. 4, (1467–1468), превод и редакција Методија Соколоски и Александар Стојановски, Архив на Македонија, Скопје, 1971, 133, 197, 294, 417.

⁶ Dragi Gjorgiev, „Islamisierung im makedonisch-albanischen Grenzgebiet in den ersten Jahrhunderten der osmanischen Herrschaft (15. und 16. Jahrhundert)“, Marlene Kurz, (hefteditorial), Islam am Balkan, Wiener Zeitschrift zur Geschichte der Neuzeit, Wien, 2005, 7–15.

⁷ Александар Стојановски, Градовите во Македонија од крајот на XIV до XVII век (демографски истражувања), Скопје, 1981, р. 87; Методија Соколоски, „Исламизација у Македонији у XV и XVI веку“, Историјски часопис, бр. XXII, 1975, Историјски институт, Београд, 1975, 79.

⁸ ТДИМН, т. II, 142–143.

доминација во овие градови не била резултат на исламизацијата, туку на нивната рана колонизација што се должело и на нивното воено и стратегиско значење за идните османлиски освојувања на Балканот, но и на отпорот што овие градови го дале при нивното освојување.

За позасилен процес на исламизација на територијата на Македонија може да се зборува во XVI в., особено во неговата втора половина. Изворните материјали за овој период се побројни и подетални. Во периодот меѓу 1519 и 1545 г. имаме податоци за следниве градови: Штип, Струмица, Петрич, Мелник, Кратово, Скопје, Тетово, Кичево, Велес, Прилеп, Битола, Костур, Бер, Ениџе Вардар и Серфиџе. Во овие градови вкупниот број на регистрирани муслимански семејства изнесува 3.381 од кои 953 биле конвертити, што значи дека 28% од оваа урбана муслиманска популација порано припаѓала на христијанската заедница. Во исто време во околните села на овие градови, со исклучок на: Костур, Бер, Ениџе Вардар и Серфиџе, вкупно биле регистрирани 2.496 муслимански семејства, од кои 341 биле исламизирани или 14% од запишаните муслимани, што покажува дека исламизацијата во селата се одвивала со побавно темпо.⁹

Што се однесува до втората половина на XVI в., односно во интервалот меѓу 1568 и 1583 г., пописните дефтери обезбедуваат податоци за 33 кази во Македонија и тие покажуваат многу поголем степен на исламизација во однос на првата половина од истиот век. Во 27 од овие 33 кази во споменатиот период биле регистрирани вкупно 8.924 муслимански семејства, од кои 3.121 се конвертити, што претставува 35 % од целокупната муслиманска урбана популација. Во селата од овие 33 кази вкупниот број на регистрираните муслимански семејства изнесува 18.950, од кои 3.102 односно 17% биле конвертити.

Врз база на овие податоци може да се заклучи дека вкупниот број на регистрираните муслимански семејства во македонските градови и села за кои располагаме со податоци во споменатиот период изнесува 25.874 семејства, од кои 6.233 биле исламизирани, што претставува 22,3% од вкупната муслиманска популација во Македонија. Во овој период, освен во градовите Скопје, Серез и Битола, муслиманскиот елемент сега доминирал уште во 13 други градови.

⁹ ТДИМН. Опширни пописни дефтери од XVI век за Кустендилскиот санџак, том V, книга 2, превод и редакција д-р Александар Стојановски, Архив на Македонија, Скопје, 1980, 21–287; ТДИМН. Опширни пописни дефтери од XVI век за Кустендилскиот санџак, том III, превод и редакција д-р Александар Стојановски, Архив на Македонија, Скопје, 1982, 39–231; 555–647; Методија Соколоски, *op. cit.*, 81–82.

Имајќи предвид дека во втората половина на XVI в. нема податоци за механички прилив на муслиманско население и дека природниот прираст на постојното муслиманско население не можел да го зголеми толку бројот на муслиманите во градовите, со голема сигурност може да се претпостави дека во споменатите 13 града муслиманите станале доминантни како резултат на прифаќањето на исламот од страна на христијаните.

Овде само накратко ќе се осврнеме на пописните дефтери што се однесуваат на западниот дел од Македонија и источниот од Албанија¹⁰ поради еден важен момент кој може да се извлече од нивната содржина. Имено, тие точно покажуваат како се движел процесот на исламизација на овој простор. Имено, дефтерите покажуваат дека ширењето на исламот започнал првин меѓу албанското христијанско население и потоа започнал да се шири и меѓу македонската словенска популација. Како главна причина за ширењето на исламот на исток кај словенското население може да се смета притисокот од овие конвертити кои набргу станале дел од османлиската воена и административна класа, затоа што засега не постојат изворни податоци и докази дека османлиската држава имала удел во оваа промена на демографската структура во западна Македонија. Во контекст на ова може да се направи паралела со источниот дел на денешна Р. Македонија. Имено, во XVI в. Јуруците веќе биле населени на овој простор. Во тој регион, околу денешните градови Штип и Радовиш, во тоа време постоеле јуручки села, од кои некои и денес постојат и сè уште се населени со јуручко население. Исто така, во Штип, како една од најголемите кази на тој простор, постоел силен административен, воен и духовен османлиски апарат. Сепак, во изворите не постојат информации за исламизација на христијанското население во околината на тие села, уште помалку на исламизација на цели села за краток период, како што е случајот, на пример, со селото Жировница во Дебарската каза. Имено, според податоците во пописот од 1536/39 г., ова село речиси било целосно христијанско со само три муслимански семејства, но веќе во пописот од 1583 г. бројот на муслиманските семејства изнесувал 69 и сите регистрирани муслимани како патроним го носат христијанското име на нивниот татко. Бројот на христијаните опаднал на само 20 семејства.¹¹

¹⁰ Нашето истражување го зафаќа просоторот на казите: Дебар, Охрид, Корча и Костур, како меѓуграничен географски простор меѓу Македонија и Албанија.

¹¹ Драги Ѓоргиев, Населението во македонско-албанскиот граничен појас (XV–XVI век), Скопје, 2009, 13; ТДИМН. Опширни пописни дефтери од XVI век за Охрид-

На крајот од овој сумарен преглед на исламизацијата во XV и XVI в. може да се заклучи дека во текот на првите два века од османлиската доминација процесот на ширењето на исламот меѓу христијанското население не бил ниту драматичен ниту со голем размер. Христијанското население останало доминантно на територијата на Македонија, што потврдува дека османлиската држава немала стратегија по секоја цена да го исламизира немуслиманското население. Така, според некои приближни пресметки, на Балканот во XVI в. живееле од 12 до 15 жители на квадратен метар. Доколку тоа се прифати и за територијата на Македонија, тогаш ќе се дојде до констатацијата дека во неа во тој период живееле околу 1.000.000 жители. Имајќи ги горенаведените бројки за муслиманското население од 25.874 семејства односно 129.370 лица, може да се констатира дека процентот на муслиманите во вкупниот број на населението изнесувал само околу 12,7% од вкупното население. Секако, ваквата доминантна позиција на христијаните мора да се поврзе и со толерантната верска политика што ја водела османлиската држава кон своите немуслимански поданици. Имено, нивниот правен статус бил озаконет во согласност со сура 9, цуз 10, ајет 29 од Куранот, во која, всушност, е озаконет посебен данок (џизие) кој биле должни да го плаќаат сите немуслиманци во една исламска држава за правото слободно да ја исповедаат својата вера.

Во вториот дел од овој текст ќе се задржиме на причините поради кои христијаните го прифаќале исламот, како и на начинот на кој тој опстојувал меѓу конвертитите.

Распространувањето на исламот на балканските османлиски поседи било тесно поврзано со политиката и идеологијата на османлиската држава, со социјално-економските фактори, како и со многу локални специфики. Сето тоа условувало разновидност и во формите и во методите на ширењето на исламот.

Во однос на верската идеологија, без оглед на верската толеранција, треба да се има предвид дека османлиската држава била теократска држава во која исламот бил државна религија. Верскиот закон – шеријатот претставувал правен систем кој бил основа на државата, која, пак, била заштитник на верата. Притоа, не треба да се заборава дека Мухамед, за разлика од основачите на другите светски

скиот санџак од 1583 година, том VIII, книга 1, превод и редакција д-р Александар Стојановски, Државен Архив на Република Македонија, Скопје, 2000, с. 489–577.

религии, ги поставил темелите не само на една нова вера, туку и на нова држава. Во исламот уште од самата негова појава била вложена идејата за државата како религиозна заедница. Таа заедница, во која е отелотворено единството на верата, добива практична смисла кога станува збор за патиштата на постигнувањето на тоа единство и за оживотворувањето на тој идеал како главно средство се предлага светата војна (џихад). Таа војна се сметала за праведна ако е преземена со цел да се придобијат луѓето кон „вистинската“ вера. Но, џихадот во тој поглед не треба да биде прифатен само како војна за верата затоа што џихадот никогаш не бил само чист верски израз, туку тој секогаш имал и карактер на политичко оружје. Уште од времето на Мухамед и првите халифи во името на исламот се вршело не само обединувањето на арапските племиња, туку се покорувале и територии во Азија, Африка и Европа¹². Подоцна и во времето на османлиските султани во името на таа идеологија биле освојувани делови од тие исти континенти. Но, иако се настојувало таа теорија долги векови да биде практикувана, всушност, на идеолошки план таа содржи елементи на утопија и неспроведливост. И токму таа неспроведливост дошла до израз на османлиските европски територии, каде што османлиската држава покажала висок степен на толеранција, без да спроведува организирана политика на системско, континуирано и насилно исламирање на немуслиманите во името на светата војна – џихадот.

Сепак, надвор од идеологијата која била на едно високо и апстрактно ниво, еден од основните приземни фактори кој постојано бил присутен во процесот на исламизацијата и кој имал најголем придонес во конвертирањето бил економскиот фактор. Имено, османлискиот даночен притисок бил поголем врз немуслиманите и може да се каже дека основната причина за исламизацијата бил економскиот фактор. Иако тој фактор, условно речено, е „невидлив“ и прифаќањето на исламот од тие причини може да се смета за „доброволна исламизација“, во суштина, во нејзината заднина стоела економската принуда. Во овој контекст може да се спомене прворегистрираниот во споменатото село Жировница во пописот од 1583 г. кога, како што видовме, речиси целото село преминало во ислам. Името на тоа лице гласи Мустафа Жупан, што наведува на претпоставка дека тој, или можеби некој од неговите предци, претходно вршел функција на жупан, односно дека бил старешина и влијателна личност меѓу христијаните,

¹² А. Желязкова, Распространение на ислама в западнобалканските земи под османска власт, XV–XVIII век, София, 1990, 25.

поради што и бил регистриран прв меѓу селските жители. Доколку вакво лице со голем авторитет кај соселаните ја прифатило новата вера со цел да го зачува, пред сè, својот имот и позиција, исламизирањето на останатата раја одело и полесно и побрзо. Колку бил важен економскиот фактор покажува примерот и на првите исламизирани христијани од Дебарскиот крај од крајот на XV в.: Јакуб, нов муслиман, и Али јаничарот, кои за прифаќањето на новата вера добиле поседе кои на првиот се состоел од две села, а на вториот од три села.¹³

Во контекст на оваа теза се интересни и некои податоци за потеклото на едно од најбогатите и најпознатите охридски семејства од раниот османлиски период, семејството Охризаде. Ова семејство во повеќе од два века по освојувањето, било најмоќното муслиманско семејство во Охрид. Тие биле ктитори на Имарет џамијата на Плаошник, а нивните наследници биле мутевелии односно управници на вакафот кој се грижел за таа џамија, како и за многу други објекти во Охрид кои биле во нивна сопственост. Во поглед на нивното потекло постојат неколку моменти и во литературата, во историските записи и во традицијата кај охридското население, кои упатуваат на претпоставката дека ова моќно семејство можеби има христијанско потекло.

Прв од изворите на кој ќе се навратиме е Патописот на славниот Евлија Челеби. За време на неговиот престој во Охрид во втората половина на XVII в. тој, всушност, бил гостин на семејството Охризаде. Кога пишува за нивното потекло тој вели: *Тие љо род и лични заслуги биле благородници, со благородничко наследство и принцови.* Притоа, за зборот принцови тој ја употребува сложенката *kiralzadeler*, што буквално значи: синови, потомци на крал (од зборовите *крал* и *zade* – што на персиски значи: *син*; *наследник*). Всушност, и значењето на сложенката „охризаде“ е *син, љоџомок на Охрид*. Индикативно е тоа што Челеби го употребува зборот крал, кој во османлиските хроники од XV–XVI најчесто се употребува за христијанските владетели, а никако за муслиманските, што упатува на претпоставката дека членовите на семејството Охризаде припаѓале на некоја христијанска благородничка фамилија, која живеела во Охрид во времето на доаѓањето на османлиите. Евлија Челеби бил еден од најобразованите хроничари кому таа дистинкција му била повеќе од позната.

¹³ А. Стојановски, Демографските промени во Дебарската каза (15–16 в.), Гласник на Институтот за национална историја (ГИНИ), 45/1, Скопје 2001, 85.

Уште нешто е индикативно кај Евлија Челеби. Тој не споменува ништо поконкретно за нивното потекло, иако кажува дека биле *џринцови со благородничко џоџекло*. Тој не споменува ниту едно име на предците, туку само го користи името Охризаде. Веруваме дека доколку би станувало збор за *џринцови* од некоја позната османлиска фамилија, тогаш хиперболичниот патописец не би пропуштил можност да го истакне тоа. Дотолку повеќе што тој за време на својот престој во Охрид бил многу близок со нив и сигурно имал прилика да се запознае и да добие детални информации за нивните предци.

Кон ова може да се надоврзи искажувањето на Бекир Иљаз Хајдар од Охрид, кој е еден од наследниците на семејството Охризаде. За потеклото на своето семејство, тој вели: *Нашаџа фамилија џоџекнува од XV век и ние сме џоџомци од родоџ на Јусуф Челеби Синан Охризаве, џознаџа доброџворна фамилија. Сџоред она шџо ми е џренесувано од моџџе џредци, џџие биле џознаџџи џо џџоа шџо не џравеле зулуми, секоџаш се слоџувале и биле блиски со хрисџџијанско-џо население и џосебно им џомаџале на сиромасџџе. Моџоџ род, сџоред џреданијаџа од моџџе џредци, коџа Македонија џагнала џод џурска власџ, бил заџекнаџ на овој џросџџор и биле жиџџели на Охрид*.

Мошне е интересен и записот на Бранислав Нушиќ за градителот на џамијата Имарет во Охрид. Тој, посетувајќи го Охрид во 1892 г., собирал податоци за разни споменици и нивните градители и во 1894 г. ја објавил книгата *Крај обала Охридскоџ језера*. Кога пишува за џамијата Имарет, Нушиќ претпоставува дека неа ја подигнал благородниот Турчин Синан-паша, односно Синанудин Охризаде. Притоа, повикувајќи се на традицијата не кај христијанското, туку кај муслиманското население во Охрид, тој наведува дека за *Синан-џаша сџа-риџџе Турџи во Охрид велат дека не бил Турчин, џуку хрисџџијански свейџец*.

Исто така, и познатиот турколог Глиша Елезовиќ, преведувајќи ги во 30-тите години од минатиот век деловите за Охрид од патописот на Евлија Челеби, нагласува дека би било од големо значење за историјата на Охрид и неговата околина да се пронајде *вакафнамеџо на џамијаџа Охризаве*, затоа што нивното потекло било *од хрисџџијански џосџџода охридски, џринцови*.

На крајот, не помалку значаен и индикативен е фактот што имотот на вакафот на семејството Охризаде не се врзува со никакви војнички заслуги на ниту еден член од нивното семејство, како што

е случајот со другите вакафи на територијата на Македонија, а кои припаѓаат на познатите османлиски феудалци и воени команданти од раната османлиска историја.

Се разбира, нашата претпоставка за можното христијанско потекло на семејството Охризаде базирано врз наброените записи и преданија и традиција останува само во доменот на претпоставката. Најголем противаргумент за тоа е фактот што таткото на Синанудин Јусуф Челеби Охризаде бил кадија, а потоа и самиот Синан продолжил со истата професија. Доколку Охризаде било видно христијанско семејство кое го прифатило исламот со доаѓањето на османлиите, тогаш, имајќи предвид дека Охрид паѓа под османлиската власт кон крајот на XIV в. и дека Синан Челеби умира 1439 г., таткото на Синан Челеби би требало да биде првата генерација на исламизирани припадници на тоа семејство. Останува отворено прашањето дали некој од првата генерација христијани што го прифатиле исламот можел да има титула кадија и да извршува кадиска функција.¹⁴

Во секој случај, доколку се прифати оваа претпоставка за христијанското потекло на ова семејство, тогаш таа може да се стави во контекст на практиката дел од христијанската елита да го прифаќала исламот во раните османлиски години со цел да го задржи своето богатство и своите позиции и на тој начин да влијае врз останатото христијанско население за прифаќање на исламот. Познато е од пописните дефтери дека во Кичевско во XV век постојат христијани-спахии кои биле дел од османлиската војска и учествувале во војните, а за возврат поседувале свои земјишни поседи – тимари. Веќе во XVI в. тие христијани спахии постепено исчезнуваат.¹⁵

Уште еден пример во тој контекст би било и преданието според кое меѓу првите кои во Охрид го прифатиле исламот по доаѓањето на османлиите бил родот (X)Ајрулаговци. Од нив нема потомци во Охрид затоа што сите по Првата светска војна се иселиле во Турција. За овој род се раскажува дека пред да преминат во ислам биле епитропи на црквата Св. Пантелејмон, на чие место Охризаде ја подигнал Имарет џамијата. На извесен начин традицијата ги поврзува овие две семејства во поглед на нивната врска со Св. Пантелејмон на Плаош-

¹⁴ Повеќе за ова види: Драги Ѓоргиев, Илинка Јанева, Семејството Охризаде. Историја долга 600 години, Скопје, 2010.

¹⁵ А. Стојановски, Кон прашањето за христијаните-спахии, во Македонија, ГИНИ, IV/1-2, Скопје, 1960, 304–316.

ник, што повторно отвора претпоставки за улогата и позицијата на христијанската елита во времето на османлиското освојување. Инаку, името Хајрулах како мутевелија на вакафот на Синан Челеби Охризаде се сретнува во еден од документите од 1842 г. во спорот меѓу вакафот и селаните од селата Долна и Горна Белица.¹⁶

Освен економските причини за исламизацијата, треба да се додадат и некои други фактори што ги прават целосни условите за прифаќање на исламот. Тука, пред сè, е присуството на дервишите кои играле значајна улога во поттикнувањето на исламизацијата, а особено на Бекташкиот дервишки ред. Со своите проповеди за еднаквост на сите луѓе, толерантен однос кон другите вери, со нивната догматска блискост до верувањата на балканските христијани, тие успеваа да убедат дел од сиромашните христијани да го прифатат исламот. Дервишите, всушност, биле алтернатива на официјалниот сунитски ислам, со имиц на сиромашни божји слуги, кои живееле надвор од населбите и кои биле во судир со официјалните исламски претставници, кои сепак го толерирале нивното дејствување. Тие биле опкружени со ореол на маченици и за нив биле создадени легенди и верувања дека имаат чудотворни моќи, така што нивните гробови станувале култни места кои биле посетувани и од муслиманите и од христијаните.¹⁷

Една од причините за ширењето на исламот треба да се земе предвид и уништената христијанска инфраструктура, но и слабата вкоренетост на христијанска догма кај христијаните. Имено, во народната култура и традиција кај домородното христијанско население било силно присуството на обичаи и верувања кои повеќе произлегувале од паганизмот отколку од цврстата христијанска догма. Кон тоа придонесувале и законските пречки наметнати од страна на османлиите за градење нови христијански храмови. Ако се погледнат изворите од која било провениенција, ќе се види дека во нив, речиси сè до XIX в., фигурираат само старите христијански храмови познати од предосманлискиот период, кои, од друга страна, ја изгубиле својата моќ и авторитет и чии активности биле сведени во рамките на голиот опстанок. Значи, немало можности за обновување на старата предосманлиска христијанска инфраструктура, која посебно во селските населби не била силно и доволно разгранета ниту пред доаѓањето на

¹⁶ Д. Ѓоргиев, И. Јанева, Семејството Охризаде..., 35.

¹⁷ J. K. Birge, The Baktashi order of Dervishes, Luzac, 1937.

османлиите. Поради тоа, домородната христијанска култура и верувања, поттикнати од економските привилегии, многу лесно можеле да преминат во друга димензија, која не била премногу различна од нивната. Ваквото конвертирање од една народна култура и традиција полна со бројни пагански верувања и обичаи во друга, полна со верување и обичаи кои имале исти или слични корени, но која носела привилегии и полесен живот, не било толку многу прашање на верување и убеденост во одредена верска догма колку што било акт на рационалност. Уште повеќе што станува збор за целосно неписмено население обременето само со помислата и потребата за обезбедување на својот опстанок.

Во контекст на ова ќе цитираме еден официјален османлиски документ за доброволно стапување во новата вера, при што била запазувана и одредена процедура:

Ваше Величество, честиии и среќен султане мој! Бидејте здрав!

Јас, Вашиот љокорен слуга сум од казата Серез. Пред извесно време бев оѓреан од свештениците на исламот и ја имав честта да стипам муслиман. Мојата молба до мојот семилосен господар е да ми даде средства за живото и за ситни трошоци. Наредбата му припаѓа на мојот семилосен господар.

Ваш слуга.

Одговорот на големиот везир гласел:

Да се дадат средства за вредноста на облеките за еден човек, како што е вообичаено! Наредба. 31 јануари 1722 година.

Ќе дадеме уште еден пример:

Ваше Величество, честиии и милосрден султане мој! Бидејте здрав!

Јас, Вашиот љокорен слуга бев удостоен со честта да го примам исламот во Вашето честиио присусство. Повелите да наредите да бидам обрежен. Јас Вашиот слуга имам љарични љешкоии и Ве молам да се смилувате над мојата љоложба. Повелите да наредите исто така да ми бидат љушени средства за облека и да ме наградите со Вашата милост. Наредбата му припаѓа на мојот господар.

Вашиот слуга Хусеин – новиот муслиман.

Одговорот на големиот везир гласел:

*Да се гадаи̃ средси̃ва за вредноси̃а на облека̃и̃а за еден чо-
век, како ши̃о е си̃оред законо̃и̃! Наредба. 3 мај 1722 година.¹⁸*

Бројни се ваквите примери на доброволното прифаќање на исламот од христијаните низ целиот Балкан. Неизбежен е впечатокот дека луѓето кои станувале муслимани го правеле тоа, пред сè, од економски причини и за многу скромни награди: облека и малку пари за ситни трошоци. А одговорот, пак, на големиот везир, во кој стои одредбата да се дадат средства *како ши̃о е си̃оред законо̃и̃*, покажува дека тоа било законски регулирано. Всушност, овде станува збор за подоцнежен период, односно прва половина на XVIII в., што покажува дека во овој период веќе имало воспоставена практика за начинот на кој новиот муслиман бил воведуван во новата вера, а според текстот и реториката може да се заклучи дека за тоа постоел и одреден формулар и одредени фрази кои биле задолжителни.

Се разбира, употребата на сила од страна на локални моќници или на претставници на локалната власт за насилно прифаќање на исламот не може да биде исклучена. Во оваа прилика ќе ги споменеме најпознатиот случај со Ѓорѓи Кратовски, кој на 10 февруари 1515 г. бил убиен во Софија, затоа што пред исламските достоинственици и пред собраниот народ одбил да премине во ислам. Православната црква го прогласила 18-годишниот кратовски маченик за светец и го славеле. Во 1795 г. била погубена и Злата Мегленска од мегленското село Слатина поради тоа што не сакала да се омажи за Турчин и да стане муслиманка. И таа од страна на црквата била прогласена за светица и маченица.

Исто така, во кадиските протоколи на некои македонски градови може да се откријат бројни случаи на насилна исламизација. Но, исто така, и судски процеси што се воделе во врска со овие насилни исламизации, кои покажуваат дека државата, сепак, отворено не го поддржувало насилното ширење на исламот и на извесен начин им овозможувало на своите немуслимански поданици да се борат за своите права.¹⁹ Тоа станувало сè поизразено сразмерно со растот на влијанието на западните европските држави и Русија врз политиката на османлиската држава во доцниот XVIII и во XIX в.

¹⁸ Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите XVI–XIX в., под редакцијата на: М. Калицин, А. Велков, Евг. Радусев, Софија 1990, 175–176.

¹⁹ Историја на македонскиот народ, том втори. Македонија под турска власт (од XIV до крајот на XVIII век), редактор д-р Александар Стојановски, Скопје 1998, 105–106.

Начинот на кој исламот опстојувал меѓу новите муслимани, исто така, е интересен феномен. Имено, бројни се елементите што можат да се препознаат во животот на новите муслимани кои имаат христијанско и паганско потекло, што укажува на фактот дека процесот на исламизацијата не течел ниту брзо ниту едноставно. Тој процес обично минувал низ фазата на двоверство или криптохристијанство, која можела да трае долго по прифаќањето на новата вера. Во таа фаза новите муслимани настојувале да ја задржат врската со старата вера, негувајќи ги старите обичаи, верувања и традиции. За постоењето на криптохристијанството сведочи и фетвата издадена на 5 ноември 1568 г. која се однесува на западна Македонија. Оваа фетва предвидувала најстрога казна за сите оние кои само формално го прифатиле исламот и продолжиле да се придржуваат до старата вера – христијанството, односно пред османлиските власти се декларирале како муслимани, но продолжувале тајно да одат во црква. Нејзиниот текст гласи:

Ако некои лица од жителите на селата илти се бунтуваат за да не даваат аџак се нарекуваат муслимани и живеат меѓу муслимани, а воопшто не ги уважаваат обичаите и воопшто ниту не знаат за догмите на исламот, илтику најолно и илтиамау ги уважаваат неверничките религиозни обреди; ако се женат илтиоред илти невернички обичаи, ако се установа дека нивните деца одат в црква, нивните свештеници ако илтирво ги крштаат, а илтиаа им даваат и муслимански имиња, ако се движат со неверничко име, а се довикуваат со муслиманско илти како на илтиимер: Хасан – Боџдан, Х’рз – Дамјан, Ферхат – Ѓон, Бери – Греш и ако се режисирани во неверничките илтисоци за женидба, за нив да се издаде чесна фетва во која се вели: Дозволено е убивање на илтие вакви жруи. Во овој случај илтиаиет се илтиоред чесната фетва.²⁰

Нема сомневање дека издавањето на оваа фетва било предизвикано од силното присуство на криптохристијанството во првата фаза на исламизацијата на христијаните.

Двоверството во западна Македонија траело сè до заминувањето на османлиите, па дури и по нив. Според некои истражувања, во Дебарскиот крај во 30-тите години на XX век во муслиманските куќи ...се чуваат икони и црковни книги, додека на илтирничките имаат орнаменти од крстови во народен вез. Илтиочниот аџол од куќата џо

²⁰ А. Матковски, Исламизацијата како метод за пацификација на Дебарскиот крај, Бигорски научно-културни собири, Гостивар, 21–22. X 1971, Скопје, 1973, 231.

вишките редови, како еретички групи чии учења не биле во согласност со официјалниот ислам, се приклучиле и некои од припадниците на средновековните христијански еретички движења какво што било богомилството. На тој начин, посебно на Балканот, се сретнале и влијаеле едно врз друго народното христијанство, обогатено со елементи од паганството и народниот ислам, во кој сè уште живеел турскиот шаманизам. Овој феномен можеби најдобро го илустрира следниов пример: кога некои селани од западна Македонија во втората половина на XIX век биле прашани на која вера припаѓаат, тие одговориле: „Ние сме муслимани, но на Богородица“.²⁵

На крајот, верскиот синкретизам што постоел на овие простори во османлискиот период може да се види и на иконите на кои се претставени Богородица и Исус Христос и на кои има записи на османлиски турски јазик со молитвена содржина. Станува збор за три престолни икони од колекцијата на Музејот на Македонија, кои потекнуваат од Марковиот манастир близу Скопје и од црквата Св. Архангел Михаил во село Ореовец близу Македонски Брод. Османлиските записи датираат од крајот на XVI или раниот XVII век и од доцниот XVIII в. Овие османлиски записи, всушност, претставуваат молитвено обраќање од страна на муслимани, очигледно припадници на алтернативниот, народен ислам, кон Исус и Богородица. Тоа што овие записи не ги нарушуваат ликовите и изворните грчки и словенски натписи, односно не ја сквернави православната култна слика, покажува дека за луѓето што ги пишувале овие молитвени записи Бог бил еден, а патиштата до него многубројни и најразлични.²⁶

²⁵ S. Skendi, *Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans*, *Slavic Review*, volume XXVI, number 2, Baltimore, June 1967, 227–246.

²⁶ Повеќе за ова, види: V. Popovska - Korobar, D. Gjorgiev, *Icons from the Museum of Macedonia with ottoman prayer inscriptions*, *Istorijski casopis*, kw. LX (2011), Istorijski Institut, Beograd, 2011, 247–269.

Билјана РИСТОВСКА-ЈОСИФОВСКА

**ИМПЛЕМЕНТАЦИЈАТА НА ТАНЗИМАТСКИТЕ РЕФОРМИ
ОДРАЗЕНА НИЗ НАСТАНИ ОД СЕЛОТО ГАЛИЧНИК
ВО МАКЕДОНИЈА**

Summary: We are focused on the implementation of the Tanzimat reforms in the Ottoman Empire, through the analysis of specific examples from the Macedonian history. As a “study-case”, we are considering the village Galicnik in the Western part of Macedonia, at the time of the so called Tanzimat, seen through the works of few local authors. Moreover, as indicators of the results of the implementation of the reforms, the positive effects will be taken into account (embodied in the freedom for educational and religious development), as well as the negative consequences for the population (shown through a specific historical event, caused by the opposition to the military reforms).

Key words: Macedonia, Tanzimat, reforms, Galičnik, local history

Имплементацијата на реформи во едно општество е сложен процес и претставува обид за спроведување на одредени решенија за некоја внатрешна криза. Истовремено и без исклучок, практичната употреба на донесените решенија значи и покренување на нов процес, не помалку трауматичен и полн со противречности, во којшто се создава интеракција на сите елементи што учествувале во создавање-

то и во решавањето на кризата. Во таа смисла треба да се разгледуваат и т.н. Танзиматски реформи во Османлиската Империја и ефектите од нивната имплементација.

Како резултат на потребата од промени во Османлиската Империја заради нејзино подобро функционирање и живеење, султанот Абдул Меџид I (1839–1861), набрзо по своето назначување, го издал т.н. Ѓулхански хатишериф (3. XI 1839). Подготвен од Мустафа Решид-паша уште во времето на султанот Махмуд II, тој всушност претставува резултат на претходните тенденции и процеси за менување на законите и менталитетот под влијание на новата интелигенција, образована во Европа.¹ Овој правен акт се темели врз неколку основни цели: гаранција за целосна безбедност на животот, честа и имотот на сите граѓани; воведување редовен систем на одредување и собирање на даноците, како и редовен систем за собирање на војската и времетраењето на воената обврска. Со тоа започнал периодот на реформското движење наречено „Танзимат“, во правец на промени и модернизација (европеизација) на внатрешното уредување во Империјата.² Меѓутоа, реформските решенија предизвикале различни перцепции и реакции, во зависност од интересите што биле засегнати³.

Овој прилог е посветен на процесот на имплементацијата на реформите, но анализиран врз два примера од македонската историја. Како „случај за проучување“ („study-case“) го имаме селото Галичник во западниот дел на Македонија, видено во дадениот временски период низ пишувањата на неколку локални автори од различно време и профил, но по потекло од истото село. Следствено, се осврнуваме, главно, на Зборникот на Панајот Ѓиновски, „Славјанско-македонска општа историја“ од Ѓорѓија М. Пулевски и „Галичник и Мијаците“ од Риста Огњановиќ-Лоноски. Тие претставуваат видувања на македонски автори, со значајни податоци за македонската историја и тради-

¹ S. Akgün, The Emergence of Tanzimat in the Ottoman Empire. In: – Otam (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Delgisi), 2, 1991, 8–12.

² Д-р А. Трајановски, Црковно-училишните општини во Македонија. Прилог кон историјата на македонските црковно-училишни општини од нивното основање до 70-тите години на XIX век, Институт за национална историја, Скопје, 1988, 71–73; A. Rossos, Macedonia and Macedonians. A History. Studies of Nationalities, Hoover Institution Press Stanford University, Stanford, 2008, 63–68; Џ. Хаков, Историја на современа Турција. Превод д-р Д. Ѓоргиев, Институт за национална историја, Скопје, 2010, 10–11.

³ M. Çelik, Tanzimat in the Balkans: Midhat Pasha's Governorship in the Danube Province (Tuna Vilayeti), 1864–1868. A Master's Thesis, The Department of History Bilkent University, Ankara, 2007, 20–21.

Селојо Галичник (фотографија: Билјана Ристићовска-Јосифовска, 2006)

ција, а досега малку користени. Притоа, се задржуваме на ефектите од реформите, одразени врз животот на Галичник во почетокот на 40-тите години на XIX век, а како показатели на резултатите од имплементацијата ќе бидат земени предвид два конкретни историски наста-на, поврзани со верските права на христијаните и со воениот систем.

Покрстувањето во манастирот „Св. Јован Бигорски“

Ситуацијата во Османлиската Империја влијаела на секој сегмент од живеењето на населението, па во таа смисла се чувствувала и во секојдневниот живот во македонските градови и села. Во текот на XIX век започнал економски развој, јакнење на градското стопанство и подобрување на материјалната состојба на македонското градско население. Периодот од првата половина на XIX век е време на реформи на централно ниво, а од аспект на народот тоа е време на почетоците на преродбенскиот процес, односно просветителско-бу-

дителскиот период на Македонија (1802–1845).⁴ Прокламираната верска рамноправност на сите граѓани, односно правото на изградба и реновирање на цркви и манастири и организирање црковно-училишни општини, без оглед на само декларативниот карактер, главно позитивно се одразиле врз народниот живот. Богатите Македонци воделе борба против грчкото влијание преку подигање цркви, богослужба на народен јазик и отворање училишта.⁵

Многу е интересно да се согледа како целокупната состојба и особено ефектите од реформите се пренесени во записите на локалните автори, кои најдиректно го чувствувале секојдневието во својот крај (во случајов, селото Галичник) и го изразуваат своето мислење. Така, Ѓорѓија Пулевски уште кон крајот на XIX век во својата „Славјанско-македонска општа историја“⁶ пишува за реформите во Империјата во повеќе наврати, во посебни глави посветени на владеењето на „султан Махмуд“ и на „султан Абдул Мецид“.⁷ Тука наоѓаме податоци, со негови лични согледувања, за реформите уште во време на султан Махмуд, поврзани со трансформацијата на јаничарската војска.⁸ Авторот со народски израз појаснува зошто султанот ги започнал реформите, па вели: „За ка што је турскијон закоренат народ, без цивилизација, за да го цивилизуват и изобразуват“. Но, тој истовремено го забележал и отпорот спрема реформите, особено

⁴ Б. Ристовски, Периодизацијата на македонскиот литературно-културен развиток. – *Filološke studije*, vol. 1, 6/2008, Zagreb, 53–69. За раниот македонски национализам (до 1870), види: А. Rossos, Macedonia and Macedonians. A History. Studies of Nationalities, 82–87.

⁵ Види: *г-р А. Маџковски*, Ѓурчин Кокалески 1775–1863 (Прилог кон прашањето за создавање на селска, сточарско-трговска буржоазија во Македонија), Скопје, 1959, 54–63; *д-р К. Џамбазовски*, Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век, Скопје, 1960, 5–14; *д-р Р. Каниџарџиев*, Македонското преродбенско училиште /Второ дополнето издание/, Скопје, 1985, 38–42; *С. Сидоровска-Чуџовска*, Развојниот пат на образовните институции во Македонија (со посебен осврт на XIX век). Во: – Балканите. Меѓу традицијата и модерноста. Административни, социално-економически и културно-просветни институции в балканските провинции на Османската империја (XVIII–XX век), ИК Гутенберг, София, 2009, 126–135.

⁶ Види: Б. Ристовска-Јосифовска, Ѓорѓија М. Пулевски – револуционер и културно-национален деец, Селектор, Скопје, 2008, 84–128.

⁷ Ѓ. М. Пулевски, Славјанско-македонска општа историја. Подготовка: Б. Ристовски, Б. Ристовска-Јосифовска, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје, 2003, 702–859.

⁸ „Тики от произведената реформа се надеал за многу убаво кѝ се учинит, заре тој мислѝл яничарската војска да я заменит со регула[р]на војска по јевропски обрас“ (Ibid, 781).

кај муслиманите („Турците му велъелъе оту за кѣфон гѣаурски я преобразувал“)⁹. Пулевски посветил внимание на овој период, како нему современ, па посебно се задржува на Ѓулханскиот хатишериф и го анализира чинот на неговото донесување, причините, како и последиците од него. Меѓу другото, пишува дека Високата порта „го издала равноправен за сите податници царствени, без никаква разлика, нито плъеменска, а нито верска, само глъедала да задоволъит лъибералну Јевропу, а не обвратила внимавањето си оту со издадените је реформи ги наоружала Турците само за на христијанските је подајници да прават и им правилъе секакви лошотиы, а најмногу во Македонија и во Албанија“.¹⁰

За да ги анализираме, пак, состојбите во селото Галичник,¹¹ треба да ја имаме предвид и историјата на западниот дел на Македонија и посебно т.н. Мијачки регион, каде што процесите на исламизацијата, континуираните албански навлегувања и насилството резултирале со засилени миграции, како и со конфесионални и етнички промени.¹² Во рамките на политиките на Османлиската Империја за потиснување на христијанското население, се инсистирало на процесот на исламизацијата, па еден дел ја прифатил исламската вера, пред сè од економски причини, добивајќи на тој начин рамноправен статус

⁹ Ibid, 785. Интересен е коментарот на Пулевски, поврзан со башибозукот, за кој дава квалификација дека тие се повеќе „плачкаци“ отколку војници (Ibid, 787).

¹⁰ Ibid, 793.

¹¹ За почетоците и населувањето на селото Галичник, како и за етимологијата на неговото име, види: *Т. Смиљанић*, Мијаци, Горна Река и Мавровско Поље, Населба и порекло становништва, књ. 20, Београд, 1925, 92); д-р Г. Тодоровски, Малореканскиот предел, Скопје, 1970, 14–15; *Б. Конески*, Македонскиот XIX век. Јазични и книжевно-историски прилози, Скопје, 1986, 260–261; *А. Ситџановски*, *Д. Горѓиев*, Населби и население во Македонија – XV и XVI век, дел I, Скопје, 2001, 52; *Б. Ристџовска-Јосифовска*, Горѓија М. Пулевски – револуционер и културно-национален деец, 11–17. Според последниот попис, селото брои 217 живеалишта, но само тројца жители Македонци христијани (Попис на населението, домаќинствата и становите во Република Македонија 2002, Скопје, 2004, 52).

¹² *Н. Лиманоски*, Исламизацијата и етничките промени во Македонија. Во: – Македонци муслимани (материјали од Првиот научен симпозиум одржан на 3 и 4 октомври 1981 година во Кичево и од другите културно-научни средби на Македонците муслимани), Скопје, 1984, 12–61; *Г. Тодоровски*, Демографските процеси и промени на населението во Македонија од крајот на XIV век до Балканските војни, Скопје, 2000, 161–171; *Д. Горѓиев*, Исламизацијата во македонско-албанскиот граничен појас во XV и XVI век. – Историја, XXXX, 1–2, Скопје, 2004, 71–76; *Д. Горѓиев*, Демографските поместувања. Во: – Историја на македонскиот народ. Институт за национална историја, 2008, 143–145. За т.н. торбешки групи на население во Македонија: *Г. Паликрушева*, Исламизација на Торбешите и формирање на торебешката субгрупа (докторска дисертација), Скопје, 1965, 110–116.

со другите муслимани. Не е помалку важно да се укаже и на процесот на планската колонизација што ја спроведувала централната власт, со цел да се создаде верско-етничка доминација на муслиманското над словенското христијанско население, преку доселување на турско население од исток (главно во источниот дел) и на муслимански Албанци од запад (во западниот дел на Македонија)¹³. Со ваквите политики дел од Македонците биле принудени да се иселуваат или да ја примаат исламската религија.

Со зголемувањето на граѓанските и верските слободи во XIX век, обидите за исламизација на Галичник немале голем успех. Напротив, се случувал дури и обратен процес – враќање на исламизираниите во православната вера. Галичник успева да опстои како живо село сè до 60-тите години на XX век,¹⁴ кога започнува неговото масовно напуштање. Но, она што е за нас особено интересно се случаите на доброволно враќање на исламизираниите во православна вера. Така, во народното сеќавање останал запаметен настанот од 1843 година, кога повеќе исламизирани семејства од с. Галичник во една ноќ биле покрстени во манастирот „Св. Јован Бигорски“. Иако ваквиот акт не бил осамен и имало други случаи, сепак, покрстувањето со учество на околу 30 семејства е единствено. Многу е интересно на каков начин се прераскажувал овој настан во традицијата и посебно варијантите на оваа и слични приказни низ времето.¹⁵ Според некои пишувања, дозвола за овој чин била побарана кај дебарскиот паша од страна на кајата Томо Томоски, кој уживал голема почит и кај турските големци и кој добил одобрување под услов да нема и други слични потфати. За кум било избрано детето Митре и големиот настан се случил една ноќ во летото 1843 година во манастирот „Св. Јован Бигорски“. Следувале свадбени церемонии, кога некои видни големци од крајот ги

¹³ J. Trifunoski, *Albansko stanovništvo u Makedoniji*, Beograd, 1988, 34–35, 48–49; J. Ф. Трифуноски, *Македонска ѓрадска насеља, са картиом, фоттоѓграфијама и таблицама у шексѓу*, Беоѓраг, 1947, 49.

¹⁴ Галичник на филм од 1955 година: The Galichnik Wedding (1955) 1/2. Uploaded on Dec 29, 2008. Macedonian movie «Galicka Svadba» from 1955. Достапно на: <https://www.youtube.com/watch?v=zjWsgbGqg5U> (прегледано на 18.9.2016); The Galichnik Wedding (1955) 2/2. Uploaded on Dec 29, 2008. Macedonian movie «Galicka Svadba» from 1955. Достапно на: <https://www.youtube.com/watch?v=Z7Q2O2cNIHo> (прегледано на 18.9.2016).

¹⁵ За расказот на Методија В. Поповски во ракописот „Прибелешки на по главните настани во Дебарско-кичевската епархија за време на окупирањето од Турската Империја“, види: Б. Ристиовски, Васил Икономов (1848–1934). Прилог кон проучувањето на македонскиот културно-национален развико, Скопје, 1985, 25–27.

дале своите ќерки за новокрстените. Меѓутоа, по проширувањето на веста, пристигнале бројни барања за покрстувања и во околните села, а со оглед на даденото ветување пред дебарскиот паша, овие барања биле одбивани. Сепак, во еден случај тајно биле покрстени неколку фамилии, по што следувале жестоки мачења на покрстените од страна на власта сè додека не биле најдени конекции во Цариград за да им биде простено.¹⁶

Имајќи ги предвид ракописите, коишто ги определивме како материјал за истражување, карактеристично е тоа што овој настан отсуствува кај Пулевски, најверојатно поради карактерот на неговото дело – да се занимава со пишување општа историја, во која локалните настани ретко имаат свое место. Но, затоа, пак, од посебно значење можат да бидат податоците на Риста Огњановиќ-Лоноски, кој во својата книга „Галичник и Мијаците“ бележи важни настани од локалната

*Влезот на манастирот „Св. Јован Биџорски“
(фотографија: Билјана Ристић-Јосифовска, 2009)*

¹⁶ Г. Трајчев, Книга за мияците, София, 1941, 44–47; К. Косиов, Дебар и Дебарско низ вековите, Скопје, 2004, 108–112.

историја. Лоноски ги набележал, меѓу другото, и разните злосторства што се случувале во Галичник и отпорот на галичани.¹⁷ Исто така, направил и посебен дискурс врз проблемот на исламизацијата во овој регион,¹⁸ покажувајќи разбирање за исламизираниите, а го анализира и народниот менталитет и односот на христијаните Македонци кон нив.¹⁹ Притоа, повторното покрстување на некои од исламизираниите е очигледно важна тема за авторот, поради што тој се навраќа повеќепати низ книгата, со полна поддршка на христијанството наспроти исламот. Според него, бил направен обид процесот на исламизирање да ги зафати и селата Галичник, Тресонче, Лазарополе и Мелничани, но благодарение на селските првенци тоа било спречено. Тој пишува: „...али првенци наши тогашни – нека им је и фала и слава – ја спречиле таја нестреска уште во сефтето, вратувајќи и исламизираниите на стара вера. Таја слава и заслуга и слава припаѓат на две фамилии: на Томовци и на Ажијевци“.²⁰ Како заслужни за ова дело се спомнуваат и Ѓурчин Кокале од Лазарополе и Саржо Брадина од Тресонче. И во делот посветен на прочуениот Томо Томоски од Галичник, истакнува дека „враќањето на исламизираниите од Галичник во рисјанска вера“ било најзнаменитото нешто во неговиот живот. Според него, „се вратиле десетина фамилии во својата прадедовска вера“. Уште раскажува и дека тој и Кокале, со цел да ги придобијат исламизираниите, на нивниот првенец „некој Бекташ“ му дале по една ќерка за синовите и кумство над дваесетина куќи. Заради ваквите постапки, Лоноски смета дека „старите биле не саде големи националисти и челични рисјани, токо биле и глобоки политичари и дипломати“.²¹

¹⁷ Самиот Лоноски пишува во Предговорот дека е син на Огњан, „отепан од Албанци зад Ѓурѓево Брдо кај Лазево“ (*Р. Огњановиќ-Лоноски*, Галичник и Мијаците. Приредиле: Оливера Настева-Јашар и Тодор Димитровски, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје, 2004, 13). За фамилијата Томовци, види: *Ibid.*, 106–110.

¹⁸ *Ibid.*, 20.

¹⁹ *Ibid.*, 23.

²⁰ *Ibid.*, 17.

²¹ *Ibid.*, 107. За верските прашања Лоноски пишува и во статистиката за верската припадност на населението во горнореканските села, па додава: „Од ова се гледа дека Горна Река подлегнала на наездата, и не само што верата се претопила, туку набргу го изгубила и својот јазик прифаќајќи го јазикот на поранешните исламизирани дебрани, кои тогаш палеле и гореле по долината на Радика...“. Тој заклучува: „Каква среќа и каква чест за галичаните што наездата ја пресекле во корен!“ (*Ibid.*, 179–180).

Хајредин-паша и Галичник

За разлика од претходниот случај, во процесот на примена-та на Ѓулханскиот хатишериф следиме и низа драматични настани како негативна реакција. Така, донесувањето дополнителни закони и спроведувањето на реформите на терен резултирало со повеќе востанички движења за рушење на врховната власт на султанот, а слабеењето на централната власт станува сè поизразено. Всушност, кога зборуваме за западниот дел на Македонија треба да се напомене дека Албанците, иако главно лојални на централната власт, знаеле да покажат и непокорност и бунтовност. Во такви случаи, бил испраќан некој паша за да ја санкционира непослушноста на Албанците, но, наместо тоа, пашата обично на крајот се откажувал и си заминувал.²² Во контекст на танзиматските реформи, ликвидирањето на пашите заради зајакнување на централна власт и донесувањето нов закон за организација на османлиската војска во 1843 година, според кој под задолжителна регрутација требало да подлежат и христијанските поданици, но и сите муслимани (меѓу кои и Албанците и Босанците, кои дотогаш немале воена обврска), може да се смета како директен повод и за востанието што го предводел управникот на Целадинбег во Гостивар Дервиш Царе (1843/44). Востаниците ги презеле Тетово, Куманово, Крива Паланка, Приштина, Врање и навлегле во Скопје. Востанието било задушено во јуни 1844 година, а водачот бил заробен и му се губи трагата. По овие настани дошло до укинување на пашалациите и ликвидирање на албанските паши во Македонија, а економски зајакнатата македонска буржоазија застанала на чело на отпорот во Македонија.²³

²² Михајло Велиќ пишува дека Портата често испраќала во Дебар и Дебарско паша за да ги смири и да ги натера Арнаутите да плаќаат данок. Тој пишува: „Сите стануваат на оружје. На пашата му се закануваат и го тераат. Тој се обидува со помош на војската да ги смири, но Арнаутите знаат, па иако има топови (а тие од тоа оружје и најмногу се плашат) дека нема да биде ништо, бидејќи секогаш пашата попушта и едно утро од Дебар го снемува. Вака обично секогаш бидува“ (М. М. Велиќ, Македонски народни умотворби од Дебар и неговата околина. Редакција д-р Б. Петровски, Скопје, 2000, 7).

²³ А. Майковски, Отпорот во Македонија во времето на турското владеење, IV, Мисла, Скопје, 1983, 783–805; Р. Појлазаров, Еден интересен документ за „Бунтот и Дервиш цар“. – Гласник на ИНИ, XVIII, Скопје, 1974; А. Майковски, Документи од Виенската и Задарската архива за востанието на Дервиш Царе. – Гласник на ИНИ, XXI, 1977, 2–3, 167–194; А. Майковски, Извештаи за француските конзули од Солун за востанието на Дервиш Царе (23. VIII 1843 – 16.V 1848), – Гласник на ИНИ, XXIII, 1979, 1, 219–262.

Важноста на овие историски случувања во контекст на нашиов прилог е во врска со една секвенција од борбите меѓу османлиската војска и побунетите, а поврзана со селото Галичник. Имено, тоа е настанот со Хајредин-паша, кој е познат и во традицијата и е опишан од разни автори.²⁴ Приказната за настанот со Хајредин-паша е засведочена и во народна песна што се среќава во многу варијанти и запишана од разни запишувачи не само од Галичник туку и пошироко од Дебарскиот крај, а пее за *Ајредин-паша*, кој ги навртел топовите кон Галичник.²⁵ Мијаците ги истражувал и Георги Трајчев, кој запишал една кратка варијанта на песната²⁶ во контекст на неговото раскажување за настаните околу побуните на Албанците и борбите со Хајредин-паша. Притоа, од особена важност за нашево истражување е тоа што тој за овие настани всушност пишува според ракописот на „Славјанско-македонската општа историја“ од Ѓорѓија Пулевски и самиот за тоа соопштува.²⁷

Овие настани ги среќаваме во трудовите на галичаните автори што се наш предмет на анализа. Така, Пулевски опширно пишува за историските настани во првата половина на XIX век и посебно за нередите и востанијата во Западна Македонија²⁸. Во пишувањето на Пулевски се насетуваат и лични видувања, што дава можност авторот да бил нивен сведок. Тој специјално се осврнал на состојбата на христијаните во Империјата, потенцирајќи ја ситуацијата во Маке-

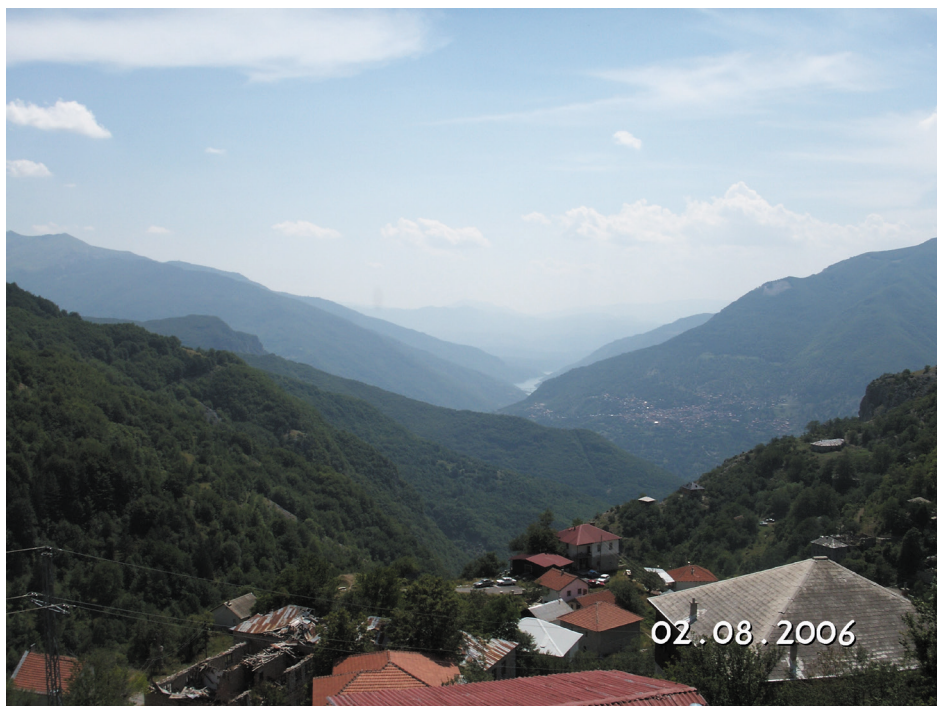
²⁴ Според Тома Смиљаниќ, Горна Река живеела мирно до покорувањето на одметнатите паши од страна на Хајредин-паша „околу 1840 г.“, кога настанала песната „Кондиса Ајредин-паша, аман, аман! Кондиса спроти Галичник, Галичник, село големо. Навртил силни топови, да рушит село големо“. Како што пишува, ситуацијата се смирила откако галичките првенци отишле кај Хајредин-паша и му изјавиле дека му се верни на султанот (*Т. Смиљаниќ*, Мијаци, Горна Река и Мавровско Поље, 83). И Коста Костов го споменува овој настан со Хајредин-паша, односно дека „пред околу 130 години дошол со топови пред Галичник за да го разурни“, но бил спасен благодарение на влијанието што го имал Томо – Каја. (*К. Косиџов*, Дебар и Дебарско низ вековите, 326). И овде датирањето не е прецизно, а книгата е напишана во 1967 година (*Ibid.*, 7).

²⁵ Михајло Велиќ во своите материјали запишал една варијанта, според која, исто така, се раскажува дека кајата Томо го спасува Галичник, убедувајќи го дека селото е „рајско“ и го повикува кај себе на гости, по што утредента пашата си отишол во Дебар (*М. М. Велиќ*, Македонски народни умотворби од Дебар и неговата околина, 76–77).

²⁶ И во оваа варијанта се споменува Томо Томоски, кој го уверил *Ајредин паша* дека селата се рисјански и во кои живее покорна раја, која плаќа данок (*Г. Трајчев*, Книга за мияците, 65).

²⁷ *Ibid.*, 63.

²⁸ Ѓ. М. Пулевски, Славјанско-македонска општа историја, 786–804.

Поглед од село Галичник

(фотографија: Билјана Ристићовска-Јосифовска, 2006)

донија, во поглавјето што говори за страдањето на христијаните по реформите, а дава и илустрација на теророт во неговото пишување. Интересно е што отстранувањето на месните паши Пулевски го опишува како штетно за христијанските поданици, кои, иако претходно работеле ангарија, смета дека имале некаква заштита од нив. Тој овде временски точно ги одредува промените, односно дека Високата порта од 1843 година „ги кренала пашите местни“ и ги заменила со „стамболлии (цариграѓијани) и со други дошлаци“. Потоа, пишувајќи за општата ситуација, ги идентификува злосторниците проблемите на населението и оние што ги предизвикувале: „Арнаути арамии (ајдути)“, „десетокчните прекупци“, „целџепските прекупци“, „низам качаџи“ што бегаат од војската, чиновниците задолжени за „гьумрук“, земјопоседниците и ангаријата, селските старешини, чуварите што биле поставени да ги чуваат и бранат патниците, јабанџиите што ги држеле попатните анови, како и определената „мера“ за пасење на стоката.²⁹ Воочливо е и тоа дека Пулевски јасно кажува

²⁹ Ibid., 793–795.

дека во општата ситуација страдале и Турците. Навистина, османлиската централна власт не успевала да го спречи теророт, изразен низ разни форми, мотиви и причини.³⁰

Како последица од Ѓулханскиот хатишериф и целокупните состојби во Империјата, особено поради неказнувањето на виновниците за разните злодела, како што пишува Пулевски – со меѓусебен договор *Баба-Феко* и *Дервиш Цар* дигнале „востаније арнаутско против цара“.³¹ Многу детално го бележи текот на историските настани, чија епизода, всушност, бил настанот со Хајредин-паша и Галичник. Според неговото раскажување, во почетокот на септември 1845 година востаниците се кренале да се борат против сераскерот во Тетово, а Галичник го направиле „главно седиште“. Во времето на нивниот престој биле сосема на товар на селаните и со насилство земале од бедните галички христијани. Не можејќи да го истрпат тоа, галичани решиле скришум да го испратат Стамат Ѓизароски при сераскерот во Тетово за да побара помош. Откако го подучиле како да ја одмине стражата, велејќи дека оди во планина за да донесе јадење, преку Смерчкото Бачило вечерта заминал за село Маврово. Оттаму заедно со Мино отишле во Никифорово, од каде со нив тргнал еден човек (чие име не му е познато на авторот), а потоа скришум заминале за Леуново, од каде уште еден човек им се придружил. Оваа делегација стигнала во Тетово и Главната воена управа била известена за состојбата. Притоа, според пишувањето на Пулевски, било побарано да донесат писма од селата како доказ за кажаното, но по нивното укажување дека тоа е невозможно, бидејќи „Бистра Планина била суредена со тројна стража, а и од Арамски Камен до над село Дух“, биле запрашани за информации за бројноста на востаниците. По добиените информации од селаните („одоко /потамин“/), биле организирани „50 табури низам“ под команда на Хајредин-паша, „тетовските сите Турци ги потералџе за башибозук“ (неизвесно за авторот под чија команда), а Карафил-бег „го пратиле глава над Тоските“. За сето ова време селаните биле чувани во Тетово „под надзорна стража“. Кога биле завршени подготовките на војската „Ајредин-паша на 18-ти. септембра 1845 год. кинисал од Тетово сосе војска кон Дебор“.³²

³⁰ B. Ristovska-Josifovska, The Terror in Galichnik through its Writers' Eyes. In: – Terrorism, Intellectualism-Balkan Troubles, Blagoevgrad, 2005, 33–34.

³¹ Авторот ги именува како Арнаути и Албанците.

³² Ѓ. М. Пулевски, Славјанско-македонска општа историја, 799–802.

Во натамошното раскажување Пулевски ги опишува местата на вооружени судири со востаниците и нивното движење во овој крај. Пишува за отстапувањето на востаниците од „преслапон Пашин Ански“ и за борбите на башибозукот во Царев Студенец, од каде, по неколкуте испукани топовски плотуни, „деборските востаници“ избегале во три правци: преку Можјак, преку Илијово Башилиште и преку Требишка Рупа на 22 септември. Бидејќи главниот логор на „војската деборска“ бил во Галичник, поминувајќи од Дебар кон Бистра на 22 септември, некаде пред пладне, една чета од стотина луѓе фрлила пушки, што било знак за востаниците да излезат на бојното поле против Хајредин-паша во Бистра Планина. Востаничките старешини излегле со војската од селото и започнале борба „спроти Солиштана по Корита“, по што биле принудени да бегаат кон Дебар, спроти Галичник. Во Црвени Брегови повторно се судриле, а Хајредин-паша наместил два топа на Гурѓево Брдо и со неколку топовски фрлања ги разбркал востаниците. За среќа, селото Галичник останало неповредено и во куќите и во жителите, но затоа надвор „башибозуците царски“ му ја разграбиле целата стока, па дури ни четвртина не можела да се спаси. Датумот што го утврдил Пулевски за погореспоменатиот настан е 22 септември 1845 година и, според него, оттогаш селото започнало секоја година да го празнува тој ден.³³

Настанот со Хајредин-паша е регистриран, исто така, во материјалот од Панајот Ѓиновски, преку песната насловена како „Муса-бег го спасува Галичник од изгорување“. Разликата е што овде како спасител на селото се појавува Муса-бег, кој му укажал на пашата дека Галичник нема „кабајет“ и дека е „рајатско“ село.³⁴ Во забелешка е опишан историскиот контекст на песната, лоцирајќи го настанот на 25 септември 1844 година, една ноќ спиел во Куцулова Ливада и следниот ден (26 септември) бил празникот Јован Богослов.³⁵

Лоноски, пак, го користел материјалот од Ѓиноски,³⁶ а дава и други варијанти на оваа песна. За првата набележал дека е запишана според кажувањето на Тодор Павловиќ „по преданието што е уште живо“ (значи, век подоцна од настанот). Според него, во борбите со Албанците, тие отстапиле кај Сама Бука кај Галичник и му го уби-

³³ Ibid, 802–803.

³⁴ Забележано е дека песната е „недовршена (Зборник на Панајот Ѓиноски од село Галичник од Дебарско. Подготвил и редактирал Кирил Пенушлиски, Скопје, 1995, 160).

³⁵ Ibid, 199.

³⁶ Р. Оџановиќ-Лоноски, Галичник и Мијаците, 195.

ле бајрактарот на Хајредин-паша. Тој, пак, ги насочил топовите кон селото за да го разурне, мислејќи дека е албанско. Спасот дошол со одењето на тројцата галички првенци Томо Томоски, Василко Ажиески и Тодор Ажиески кај пашата да го уверат дека тие се покорна раја. Препознавањето на Томо од страна на Мехмед Топчи-паша било доказ, со кој селото било спасено. Потоа сите заедно одат до Ѓурѓево Брдо, а пашата наредил да се пука на селото Скудриње, кое исто така било спасено со гаранцијата дека е покорно. Настанот е датиран на 24 септември 1840 година.³⁷ За втората варијанта на истата песна запишал дека се пеела во селото Ростуше.³⁸

Во случајот со приказот на настанот со Хајредин-паша и Галичник, ако ги погледнеме записите споредбено, податоците во нив меѓусебно се дополнуваат и се одрекуваат во однос на датирањето, за текот на случувањето и за учесниците. Токму разноликоста и непрецизноста на наведените години ги прави овие записи важни, како народно паметење на галичани. Додека според Ѓиноски „Ајредин-паша поминал спроти Галичник на 1844 на 25 септ. и спал една вечер во Куцулова Ливада“, а утредента бил празникот Јован Богослов (26 септември), Лоноски објаснува дека тоа се случило на 24 септември 1840 година. Во двата труда се објавени различни варијанти на недовршената народна песна, со различни наслови. Лоноски информира како Галичник, за кој Хајредин-паша мислел дека е албанско село, бил поштеден од бомбардирање, откако за тоа му укажале тројца првенци од селото. Всушност, историскиот настан со Хајредин-паша е најсеопфатно прикажан кај Пулевски. Но, забележливо е и дека овде ги нема некои од податоците од преданието, како што се тројцата галички првенци Тодор Томоски, Василко Ажиевски и Тодор Ажиевски, кои, според Лоноски, го спасиле селото со тоа што Тодор Томоски бил препознат од Мехмед Топчи-паша. Пулевски во својот труд се поставил како историограф, прикажувајќи ја првин актуелната политичка ситуација, а потоа го раскажува во детали настанот. Но, исто така, се

³⁷ Ibid, 325.

³⁸ Кондисал Ајредин-паша, аман, аман, / Кондисал карши Галичник./Наличил силни топови, аман, аман, / Да палит село Галичник. / Галичник село големо, аман, аман,/ Галичник село рисјанско, / Ми одговори дружина, аман, аман: / „Ој пашо, Ајредин пашо, / Да ти се многу години, аман, аман, / Не пали село Галичник! / Немат кабајет Галичник, аман, аман, / Дебрани кротки јаѓанца“. / „Ој море деца цареви, аман, аман, / Стегајте ремлији опинци / Да го плениме Галичник“. / Напред ми тргна пашата, / На сила заљуби девојки, / Девојки калеш невести. / „Еј море калеш невести, / Сега је сила пашина“ (Ibid, 326).

чувствува и неговото лично присуство на случувањето, што го прави неговиот опис многу интересен за анализа. Впрочем, ако се земе предвид неговото пишување во еден документ за годините на своето активно дејствување,³⁹ како и разните преданија за него во Мијачијата, можно е во неговото раскажување да има автобиографски елементи, а притоа без да ги заборавиме и разните преданија за него – основната претстава за Ѓорѓија Пулевски како деец во втората четвртина од XIX век, како комита и заштитник на македонското население, главно од нападите на албанските банди.⁴⁰ Всушност, ако се занемари неговото датирање на овој настан во 1845 година, расказот на Пулевски содржи низа непознати детали, кои претставуваат ново сведоштво и документ за историските случувања не само од локалната историја, туку и од историјата на Османлиската Империја во овој период.

Сите анализирани текстови во овој прилог содржат значајни податоци за македонската историја и сведочат за начинот на кој самите автори го доживувале и го пренесувале своето секојдневие, а во контекст на историските случувања и на политичката ситуација.⁴¹ Записите се разликуваат помеѓу себе според контекстот и содржината. Текстовите на Ѓиновски и Лоноски претставуваат главно историски нарации и лични сведоштва, со податоци за локалната историја, за просветно-културната и економската историја, за фамилијарните истории, историјата на миграциите и на религиите, за современата општествена реалност. Наспроти овие записи, посветени во најголем дел на родниот крај, трудот на Пулевски е поамбициозен: историско-географско-етнографско-јазично претставување на Македонија. Заедничко за сите е идејата да им останат сведоштва на идните генерации. Лоноски за себе сведочи: „...јас на стари години се зафатив со оваа убава и благородна работа својот роден крај да го опишам во што пополна и веродостојна светлина“. И со право ќе напише: „Убеден сум дека низ овој труд многу може да се насре во животот на Галичник“. Потребата, пак, Македонците да имаат пишана историја,

³⁹ Б. Ристовски, Портрети од македонската литературна и национална историја, I, Скопје, 1989, 273.

⁴⁰ Б. Ристовска-Јосифовска, Ѓорѓија М. Пулевски – револуционер и културно-национален деец, 31–35.

⁴¹ Cf.: B. Ristovska-Josiovska, The Migrations as Reflected in Narratives Written by Migrants (Self-Identification and Presentation for Posterity). – *Ethnologia Balcanica*, Regensburg, 2010, 106–117; Б. Ристовска-Јосифовска, Ракописи на македонски автори од минатото – предизвик за современите проучувања на населението и народниот живот. – *Етнолог*. *Ethnologist*, 14, Скопје, 2012, 93–100.

дефиниран јазик и знаење за тоа кои, се претставува водечки мотив и цел на Пулевски за пишување на „Славјанско-македонска општа историја“. Ако одговорите за сегашноста и за иднината лежат во минатото, токму ваквите ракописи од минатото, преку формата на историја (општа или локална), можат да бидат поглед низ окото на авторот современик на одделната историска епоха.

Mirosław DYMARSKI

Institute of Political Science University of Wrocław, Poland

HISTORICAL AND CULTURAL DETERMINANTS OF THE DEVELOPMENT OF DEMOCRACY IN THE BALKANS IN THE 19TH AND 20TH C.¹

Abstract: The author attempts a diagnosis of the problems with implementing democracy in three independent Balkan states: Serbia, Bulgaria, and Greece, in the 19th and 20th centuries; the problems which resulted from the centuries of the influence upon the public life of the respective nations of the Ottoman state which had not been interested in their social development and modernization. These historical and cultural determinants hindered the development of the respective democratic systems and contributed to their deformations.

Keywords: democracy, determinants, history, culture, the Balkan states

There is no single set of conditions determining the emergence of a state but there are certain conditions necessary for the development of a democracy. A state may fulfill its functions but the emergence and development of a democracy does not necessarily have to be an unavoidable process or one expected by the people whose attitudes are determined

¹ Research presented in this article was financed by the grant of the National Science Center UMO- 2011/03/B/HS3/01453

by historical and cultural factors. We must consider these factors while analyzing the determinants of the development of democracies in the Balkans, especially the Ottoman legacy in the peninsula. This paper is concerned with the analysis of the cultural and historical heritage of the Balkan countries determining the development – or underdevelopment – of democracy in the region. This does not imply that the Ottoman legacy continued to directly influence the Balkan nations after these had gained independent statehood but its consequences did reverberate even after the fall of the Ottoman Empire in 1923. Geographically, the paper focuses on the ‘heart’ of the Ottoman Balkans that is Serbia, Bulgaria, and Greece. The extreme political underdevelopment of Albania, the specific character of Montenegro, and Romania’s status as the vassal state of the Ottomans make them less relevant for the study concerned with the conditions for the development of democracy in the Balkans in the 19th and 20th centuries.

Maria Todorova has pointedly observed that one does not have to look for the Turkish imprint in the Balkans as the Balkans simply are the Turkish legacy² and this insight also applies to the conditions for the development of democracy in the region. While it may seem that Todorova’s assessment explains all the characteristics of the region as the effect of the assimilation by the Balkan peoples of the elements of the Ottoman socio-political system as well as Ottoman political and legal culture, in reality the Ottoman state had for centuries co-existed there with the earlier tradition of the Balkan peoples. Even if it had not taken these communities back to the state from before the Ottoman conquest in the 14th-15th c., it to a large extent petrified their low level of development. The Ottoman invasion had destroyed the extant state organisms in the Balkans and their structures, leaving only the Orthodox Church and peasant self-government³. For centuries, the Orthodox clergy was the only social group distinguished from the rural masses⁴ but this was too weak a foundation for the emergence of nations with a political awareness.

The structure of the Ottoman administration in the Balkans did not reflect ethnic divisions but was determined by local contexts. On the other hand, the Turkish authority created an imperial, supra-nation-

² M. Todorova, *The Ottoman Legacy in the Balkans* (in) *Imperial Legacy. The Ottoman Imprint The Balkans and The Middle East*, ed. Carl Brown, New York 1996, p. 46.

³ M. Todorova, *op. cit.*, p. 70.

⁴ М. Екмечић, *Дуго крешање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492-1992)*, Београд 2011, p. 59.

al social system based on the so-called *millets*: (Orthodox) Christian, Jewish, Armenian, Muslim (that is Ottoman, comprising the Turks, Albanians, Bosnians, etc.), and Arabic. Certainly, the Turkish dominance in the Balkans determined the level and direction of social development of the Balkan peoples. In the long term, it did ensure a kind of 'pax Ottomana' (by analogy to 'pax Romana') but it was based on a fundamental inequality: the Ottoman (Muslim) population versus the *raya* ('herd') of the Sultan's Christian subjects in the Balkans, the term limited to non-Muslim subjects from the times of Sultan Murad IV (1623-1640)⁵. Referring to the enslaved status of conquered people, it became specifically associated with the Serbs and the word *raya* was adapted in the Serbian language as a colloquial, convivial term for 'people' ('folks', 'fellows')⁶. This derogative name of the Empire's Christian population summed up the situation of the people who over the centuries learned to accept their fate, even with a degree of satisfaction. People in the Balkans limited their expectations to some rudiments of existence and to secure even that minimum required a measure of expediency and cunning. Wayne S. Vucinich points to the vague notion of *kismet* (fate) informing the fatalist attitudes of conquered people, their disbelief in any chance of changing their situation, as the factor reducing social activity to a minimum. In a place and times as uncertain as the Balkans, the instinct of self-preservation dominated and encouraged passivity among the locals whose attitudes towards the Turkish authorities oscillated between subjection and cunning. For a long time, the widespread disbelief in any possibility of changing one's situation helped the Turks maintain social peace⁷.

Political processes and Balkan societies

For centuries, the impact of the Ottoman state upon the Balkan peoples was tremendous and consequently the social and political structure of the Balkan states established in the 19th century was marked

⁵ S. J. Shaw, *The Ottoman view of the Balkans*, (in:) *The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, ed. C. & B. Jelavich, Hamden 1974, p. 66.

⁶ Б. Стевановић, *Политичка култура и културни идентитети у Србији и на Балкану*, Ниш 2008, p. 211.

⁷ W. S. Vucinich, *The Ottoman Empire. Its Record and Legacy*, Princeton 1965, p. 120-121.

by the experience of the previous generations. Turkey was a power which had not modernized for centuries. Maintaining the situation regarded as perfect and thus not requiring any reform became a standard approach also among the Sultan's subjects in the Balkans. It was founded on the conviction that both social relations in Turkey and the situation of individuals were permanent, not subject to any significant change over time and thus the extant reality essentially was and would remain objective and constant. The notion of constancy and permanence became significant and even acquired some positive value. For centuries, the history of agrarian societies remained stable, regulated by the cycles of nature, the only ones familiar and acknowledged. Since the Ottoman state did not change, the Balkan people internalized the notion of 'long duration' and regarded the lack of change as the natural, perfect and advantageous state. A specific set of mind developed which was informed by the fear of change. Aleksa Ratac, one of the leaders of the Radical Party, declared at a session of the Serbian Skupština (Diet) in 1903: 'There are many among us who can read and write. As long as there were fewer literate people in the country, Christ walked on our land but now that there are more of them, we have been cursed.'⁸

The emergence of first modernization ideas with the return of young elites from their studies abroad, the Serbian *prečani* educated in Vienna or Paris and Bulgarian alumni of Russian universities, did not do much to change public attitudes. Quite the contrary, it helped create a deep divide between the narrow educated elites and illiterate rural masses. It hardly seems surprising since the rural societies in the Balkans regarded the conservative, patriarchal and collectivist egalitarianism as the fundamental social and political value. In 1910, Jovan B. Jovanović wrote in weekly magazine *Nedelni pregled* that 'Serbia is a democratic nation free of any social, economic or religious conflicts'⁹ and this opinion was shared by an overwhelming majority of members of the Serbian Skupština in the period of so-called golden age of Serbian democracy in 1913-1914. At this time, the Serbian democracy wanted to integrate elements of modern (that is foreign) political systems with traditional

⁸ The praise of simple life and even poverty also appears in parliamentary speeches of other MPs, first of all of the Radical Party. O. Popović-Obradović, *Kakva ili kolika država. Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX i XX veka*, Beograd 2008, p. 329-330.

⁹ D. Stojanović, *Recepcija ideala slobode, jednakosti i bratsva* (in:) *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20 veka*. 3. Uloga elita, ed. L. Perović, Beograd 2003, p. 84.

forms of patriarchal society and the Serbian political class identified democracy with classless society. To them, social equality was synonymous with democracy¹⁰. This conception of social order was deeply rooted in tradition and policies of the Turkish authority which had guaranteed collective rights of the millets and had not been concerned with the rights of individuals. Hence, in the process of emergence and development of modern Balkan states, the focus was on the national community rather than on civic and individual rights¹¹. The dominating view among the Serbian intelligentsia and politicians was that the individual should be guaranteed his freedoms but these should be limited by the collective interest and that the national idea was more important than democracy¹². In 19th-century Serbia, the postulate of social equality gained such a massive public support (likewise in Bulgaria and Greece; some argue that the Greek state was anti-bourgeois¹³) that it became an act of faith, amplified by the fear of change, rather than a political idea¹⁴. In the long term, the idea of 'enforced collectivism' as the foundation of the nation would lead to the suppression of individualism. This situation has continued in modern Serbia¹⁵.

Likewise Bulgaria became the most democratic state in Europe in 1879 as the Tarnovo Constitution gave voting rights to all men over the age of 21 but there was a chasm between the normative act and the level of potential voters' awareness. It persuaded the conservatives to insist on the introduction of 'electoral qualification and bicameral chamber.'¹⁶ Writing on the Bulgarian political and party system, Milko Palangurski emphasizes that from 1879 Bulgaria possessed all the attributes of a parliamentary democracy but it was compromised by the 'regime of (Russian) plenipotentiaries', 'Stambolov's authoritarianism', and the 'personal rule of Prince Ferdinand' making the situation of Bulgarian parliamentary

¹⁰ *Ibidem*, p. 85.

¹¹ V. Roudometof, *Collectiv Memory, National Identity and Ethnic Conflict. Greece, Bulgaria and the Macedonian Question*, London 2002, p. 17-18; Б. Стевановић, *op. cit.*, p. 221.

¹² D. Stojanović, *op. cit.*, p. 96-98. In 1926, Pašić declared: 'When I talk of freedom, I do not mean nihilist individualism. As the largest unity, the state is above us all and its freedom cannot suffer from individual freedoms.' А. Л. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића. Формирање револуција (1868-1891)*, Београд 2008, p. 281.

¹³ N. Todorov, *Society, the City and Industrie in the Balkans, 15th-19th Centuries*, Ashgate 1997, p. 63-64.

¹⁴ *Ibidem*, p. 86.

¹⁵ M. Tripković, G. Tripković, *Stranputice Srbije*, Novi Sad 2009, p. 56.

¹⁶ T. Kostadinova, *Bulgaria 1879-1946. The Challenge of Choice*, New York 1995, p. 8-9.

system precarious between ‘the Orient and classic European democracy.’¹⁷ Some argue that some democratic procedures were followed by Bulgarian merchant guilds in electing their functionaries and the decision-making process.¹⁸

Social reality

In the Serbian, Bulgarian, and Greek societies, the egalitarian idea was rooted in a ‘nostalgic vision of the past’: in newspapers, periodicals and parliamentary speeches, the past was often idealized in reference to the formative experience of conservative rural egalitarian collectivism.¹⁹ One of the main barriers to the development of democracy as an essentially representative system was the social structure of the Balkan nations. Until the early 20th c., Serbia and Bulgaria were almost uniformly rural countries and little changed in the interwar period 1918-1939. In the 1st half of the 19th c., Serbian historian Vuk Karadžić wrote that there were hardly any people among the Serbs who were not peasants. To those who lived in towns – tradesmen, merchants, bakers, cart drivers, and tailors – he refers as ‘town folk’ with no particular ethnic identity²⁰. The agrarian and pastoral communities of Montenegro, Albania or Herzegovina and also Greece were not much different in this respect. As late as the 1900s, the male rural populations (that is potential voters) in Serbia, Bulgaria, and Greece were largely illiterate, the rate of illiteracy being 67.3%, 57.9%, and 41.8%, respectively²¹. Peasants lived in closed traditional communities. Defined by the autarkic character of rural economy, small size of farms, extensive and primitive farming, and geographical isolation, their situation was not conducive to exploring the area outside one’s own village or valley. Anyway, it would have required too much effort in the challenging geographical and climatic conditions of the Balkans. The rough terrain, inadequate means of transportation,

¹⁷ М. Палангурски, *Нова историја на Българија Книжесството*, София 2013, p. 333.

¹⁸ T.A. Meininger, *The Formation of a Nationalist Bulgarian Inteligentsia 1835-1878*, University of Wisconsin, Ph.D., 1974 (University Microfilms, Ann Arbor Michigan), p. 27.

¹⁹ D. Stojanović, *op. cit.*, p. 90-91.

²⁰ В. Караџић, *Даница 1826-1827-1828-1829-1834*, Београд 1969, p. 167-168. K. Bozeva-Abazi, *The Shaping of Bulgarian and Serbian National Identity 1800-1900*, Skopje 2007, p. 44.

²¹ H. Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1834-1914: mit Europäischen Vergleichsdaten*, München 1989, p. 537.

no road system (few existing roads resembled paths for beasts of burden), and a high risk of being robbed, discouraged potential travelers²². This prevented contacts with strangers and stalled the development of inter-group and supra-group social relations extending beyond one's own tightly-knit community. Rarely did an average Serb, Greek or Bulgarian possess any knowledge of the world outside of his village, valley or town. Consequently, the transition from the clan or tribal system to some form of state organization proved a difficult, complex, and prolonged process²³.

Moreover, the absence of big landowners in the Balkans (except in Romania) also meant that local peasants had no direct contact with more advanced farming methods which in turn strengthened their conservatism and attachment to primitive forms of economy and social organization. There were no foundations upon which the middle classes or open societies could have been built. The dominance of peasants, often cultivating very traditional forms of communal life, like 'zadruga', clan, or tribe, resulted in the petrification of social underdevelopment. This encouraged the immutability of lifestyles, customs, manners of dress, and induced a certain kind of passivity, even laziness, as Vladimir Dvorniković points²⁴. In the 1920s, Archibald Reiss²⁵, who knew Serbs well and liked them, formulated the same criticism. Until the mid-20th c., the conservatism of peasants in Bulgaria, Serbia, Greece, Montenegro, and Romania annihilated all efforts of respective governments to improve standards of living. A good indication of how little appreciation the Serbian society had for education as a modernizing factor was the decision of the peasant-dominated Skupština in 1905 to levy a tax on textbooks in order to reduce taxes on home-produced alcohol²⁶.

²² H. Angelomatis-Tsougarakis, *The Eve of the Greek Revival. British Travellers' Perceptions of Early Nineteenth Century Greece*, London-New York 1990, p. 48-49.

²³ W.S. Vucinich, *Some Aspects of The Ottoman Legacy* (in:) *The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, ed. C. & B. Jelavich, Hamden 1974, p. 86. ²⁴ В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Београд 2000 (reprint), p. 326.

²⁴ В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Београд 2000 (reprint), p. 326.

²⁵ А. Рајс, *Чујте Срби! Чувајте се себе*, Београд 2008, p. 17. Swiss Archibald Reiss was a professor of criminology, he arrived in Serbia before World War I and later trained Serbian police officers. He died in Belgrade in 1929.

²⁶ M. Palaret, *The Balkan Economics c. 1800-1914. Evolution without Development*, Cambridge 1997, p. 314.

As concerns the undisputed role of towns in stimulating cultural development, it must be emphasized that in the Balkans for centuries it remained impaired and limited not only because of their relative smallness. While in Western Europe towns customarily enjoyed a degree of autonomy as centers of commerce, trade, finances, education and hubs of new ideas, in the Balkans they had the Ottoman and state character. Very often, they were garrison towns (fortresses) with a largely Turkish and not native Serbian, Bulgarian, or Greek population²⁷.

In the mid 19th-century, already after the establishment of the Principality of Serbia, less than 10% of its population lived in towns and it was the lowest index in Europe²⁸. One also has to remember that this index does not reflect the whole magnitude of the problem. In both Serbia and Bulgaria, the most numerous town category was that of mixed urban and agrarian character and population not exceeding 3-4 thousand²⁹. Moreover, the process of urbanization progressed very slowly or stalled. In Bulgaria, 20% of the population lived in towns in 1887 and the proportion rose to just 23% by 1939³⁰. Some larger towns, for example Sofia, had a very specific character. Located in the middle of the so-called Great Bulgaria which also included Macedonian territories, it was purposefully selected as the revived nation's capital after 1878. Its population numbering meager 15 thousand, Sophia soon became the town of bureaucrats as one in four citizens worked for the government³¹ but even so it did not completely lose its half-agrarian character. As late as the 1880s, the majority of citizens kept one or two cows grazing in parks and meadows in the area³². The mentality of agrarian collectivism was transplanted to Serbian, Bulgarian and Greek towns stalling their transformation into hubs of free thinking, new ideas, and modern citizenship. Alongside the wide-spread illiteracy, homogeneous social structure, and absence of elites, the weakness of towns was part of the historical legacy which weighted heavily upon the development of the newly-established states and democracies. Town in the Balkans contribut-

²⁷ M. Todorova, *op. cit.*, p. 60.

²⁸ A. Вулетић, *Породица у Србији средином века*, Београд 2002, p. 103.

²⁹ N. Todorov, *The Balkan city 1400-1900*, Seattle-London 1983, p. 334.

³⁰ A. Тодоров, *Граждани, њарџии, избори: Бълџария 1879-2009*, София 2010, p. 53.

³¹ J.D. Bell, *Peasants in Power. Aleksandr Stambolijski and the Bulgarian Agrarian National Union 1899-1923*, Princeton 1977, p. 12

³² R.J. Crampton, *Bulgaria 1878-1918. A History*, New York 1983, p. 213-214.

ed little to the development of respective societies as a whole and they only functioned as local centers of administration and commerce.

Political reality of the Balkan states

Greece

The political reality in Greece following the restoration of independent statehood in 1830 was specific. Despite the government's efforts to modernize the country, also in the sphere of education, to the native population the new 'foreign' authority – the Bavarian monarch, German administration and army – seemed like an extension of the Ottoman relation between the sultan and his subjects³³. This continued for the remainder of the 19th century and little changed in the following decades. To the Greek society, the state remained an alien power, also because Greece was in theory an absolute monarchy³⁴. New generations saw that clientelism, hitherto practiced under the Ottoman rule, was an effective and therefore proper model of social relations. One learnt to rely on his own group rather than on the foreign 'Bavarian' state³⁵. By continuing the practices of clientelism as best suited to protect their interests, the Greeks undermined the foundations of representative democracy. Bound to their traditional communities, the poor Greek population perceived politics and democracy as a new 'act' to be performed using familiar methods: the assistance of one's relatives and kinsmen, pledging loyalty to leaders, and group egoism³⁶. Candidates for public offices and jobs in the justice and education systems were selected based on personal connections. Patrons paid the price for the support and loyalty of their voters by securing for them positions in the public administration and the army. It had been a common practice under the Ottoman rule for local leaders to persuade the Turkish authorities to assist their compatriots in times of

³³ Due to political influence of Allied Powers – Russia, France and Great Britain – 'Greece, like other small states, was independent only in a nominal sense', L.S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, London 2000, p. 292-293.

³⁴ C. Jelavich, B. Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States 1804-1920*, Seattle-London 1977, p. 74.

³⁵ I.D. Stefanides, *Stirring the Greek Nation. Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece 1945-1967*, Aldershot 2007, p. 21.

³⁶ J.K. Campbell, *Honor, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford 1964, p. 226-228.

hunger and famine. The leaders would gain prestige and wealth and the peasants would have a powerful protector and a sense of security³⁷. In independent Greece, this role was assumed by members of Parliament elected by groups of local voters. Once elected, they were obliged to secure personal profits for 'their' voters. To Greek voters, there existed a direct connection between supporting a politician and his subsequent obligation to reciprocate by providing them personally with material gains³⁸. As jobs in the private sector were scarce, government jobs became immensely attractive. People would congregate around political parties in the hope of getting some – any – job in the public administration. Since this was the sole purpose of their political and electoral activity, in the 1880s as many as 15 thousand simultaneously joined the Progressive Party of Charilaos Trikoupis and the National Party of Theodoros Deljanis³⁹. Strong ties between politicians and local voters became a classic patron-client relationship. Every Greek politician fighting for votes in his constituency undertook numerous obligations and was expected to fulfill them once elected. He would become a provider for many families as the godfather of their newborn children. Some politicians run deep into debt having as many as several thousand godchildren!⁴⁰ After the representative institutions had dominated the bureaucracy, the state apparatus lost any ability to curb clientelism and resist clients' demands⁴¹. According to Minas Samatas, 'the Greek bureaucratic problem is not just a technico-administrative one – that is, an aberration of the ideotypical, rational Weberian bureaucracy'.⁴²

Over time, political parties assumed the role of patrons. Constantine Tsoucalas points that 'Greek political parties did not develop into parties of "principle" with concrete political and social aspirations'⁴³ This was the mechanism deforming the representative democracy in Greece.

³⁷ K. R. Legg, *Politics in Modern Greece*, Stanford Univ. Press 1969, p. 35.

³⁸ *Ibidem*, p. 42.

³⁹ J. S. Koliopoulos, T. M. Veremis, *Greece. The Modern Sequel. From 1831 to the Present*, London 2002, p. 58.

⁴⁰ K. R. Legg, *Politics*, p. 38.

⁴¹ K. R. Legg, *The Nature of the Modern Greek State*, in: *Greece in Transition. Essays in the History of Modern Greece 1821-1974*, ed. J. T. Koumoulides, London 1977, p. 286.

⁴² M. Simatas, 'Debureaucratization Failure in Post-Dictatorial Greece: A Sociopolitical Control Approach', *Journal of Modern Greek Studies*, vol. 11, 1993, p. 188.

⁴³ C. Tsoucalas, 'On the Problem of Political Clientelism In Greece in the Nineteenth Century', *Journal of the Hellenic Diaspora*, vol. 1., Spring 1978, p. 8.

Another factor determining the evolvement of democracy in Greece was the political role of the army. Formally, the military respected the principles of parliamentary system and civil control but they exerted enormous pressure upon politicians not eager to 'cooperate.'⁴⁴ Between 1872 and 1895, the officer corps grew by 240%. In the same period, officers constituted 7-15% of members of parliament which was significant over-representation. Not only did the number of army officers grow, but also their political position and social status markedly improved and correspondingly their willingness to accept civil control diminished⁴⁵. Throughout the 20th century, rebellions, military coups and dictatorships were common and those responsible were not excluded from the public life. The 'schism' in the army during World War, centered around the rivalry between the pro- and anti-German camps, contributed to the bitter political polarization⁴⁶. Since – as already mentioned – so many people strove to get a state-paid job, the military became another – alongside the administration – area of tremendous over-employment and it devoured a disproportionately large portion of GDP.

(Even today, among the twenty seven members of NATO, Greece's military spending, in terms of the percentage of GDP per capita, is second only to the United States. Significantly, salaries constitute 73% of this spending giving Greece the first place in NATO. Of the 136 thousand employees of the Ministry of Defense, there are only 90 thousand soldiers and the remainder are civil employees in administrative jobs. The Greek contingent in Afghanistan numbers 10 (sic!) soldiers).⁴⁷

Serbia

The emergence of Serbia's statehood was slow and establishing a democratic system proved an extremely difficult task. The first ruler of autonomous Serbia, Prince Miloš Obrenović (1817-1839, 1858-1860), modeled his rule on the Ottoman system thus gaining the nickname of 'little sultan.' He would not share power with anybody. His despotic per-

⁴⁴ S. V. Papacosma, *The Military in Greek Politics: A History Survey* (in:) *Greece in Transition*, p. 175-176.

⁴⁵ T. Veremis, *The Military in Greek Politics. From Independence to Democracy*, London 1977, p. 37-38.

⁴⁶ G. A. Kourvetaris, *Studies on Modern Greek Society and Politics*, New York 1999, p. 63.

⁴⁷ J. Dempsey, 'Military in Greece Is Spared Cuts', *The New York Times* 7.01.2013.

sonal rule, including his personal involvement in jurisdiction, prevented the development of any representative forms of government in the newly-established state. His authority was subject to no control as he simply ignored the demands contained in the charter known as *Hatt-i Shariff* of 1830 concerning the foundation of the Principality of Serbia, calling for the establishment of a representative assembly and the Council⁴⁸. The situation would not improve under his son and successor Mihailo Obrenović (1839-1842, 1860-1868) who established a form of 'bureaucratic despotism,' concentrated all power in his hands, and extinguished any autonomy of state functionaries which had been the legacy of the oligarchic rule of the *ustavobraniteli*. Certain aspects of this despotic rule would continue until the 20th c⁴⁹. According to Slobodan Jovanović, Princes Miloš and Mihailo represented the same type of ruler: they were absolutists concentrating the state in their own persons⁵⁰. Likewise under their successors, there were no real changes towards a democratic system. Several decades later Prince and later King Milan, 'the worse among all despots' according to a British observer.⁵¹

The political life in the Balkans reflected the weakness of social development, the fact that the region's social and economic modernization lagged far beyond its political modernization. Political parties were mass organizations but very specific: they did not resemble political organizations typical of mature European democracies. In Serbia, modern political parties started to emerge in the 1880s, following Serbia's becoming a fully independent state, but their weakness reflected the nation's underdevelopment. Of the three parties founded during this period: Progressive Party, Liberal Party, and National Radical Party, the former two were exclusive organizations representing narrow elites. The most important political role in Serbia and later in Yugoslavia would be played by the largest one, the National Radical Party, founded by talented demagogue Nikola Pašić. Already in 1883, it won an absolute majority in the Skupština. The party's declared radicalism expressed the populist, collectivist, egalitarian and nationalistic preferences of its electorate composed mostly of peasants and petit bourgeoisie. The Skupština oscillated

⁴⁸ B. Jelavich, C. Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States*, p. 56.

⁴⁹ С. Јовановић, *Дружа влада Милош и Михаила*, Београд 1933, p. 467-468.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 461.

⁵¹ V. Chirol sir, *Serbia and Serbs*, Oxford 1914, p. 7.

between being 'a voting machine and a revolutionary assembly.'⁵² Olga Popović-Obradović asserts that after 1903 the governing Radical Party transformed Serbia in a 'party state' with but an appearance of democracy.⁵³ Pašić emphasized the organic character of connection between party and nation. With the Radical Party representing 85% of society, he considered its absolute dominance in the Skupština only natural. Pašić's conception of democracy was not based on real pluralism.⁵⁴

Serbian radicalism and nationalism prevented collaboration with political parties of other nations within the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenians (Yugoslavia) after 1918, particularly with the Croats. The principal weakness of the parliamentary system of the first Yugoslavian state, which would in time undermine its foundations, was that a national Yugoslavian party never emerged and there were only parties representing Serbian, Croatian or Slovenian voters. Likewise, no truly multi-party systems developed within any of these nations and in each one dominated a party advocating particular nationalist interests rather than social concerns: Slovene People's Party of Anton Korošec, Croatian Peasant Party of Stjepan Radić, and the aforementioned Radical Party in Serbia. Moreover, the Croatian Peasant Party contested the Kingdom's political system in general and in 1920 changed its name to Croatian Republican Peasant Party (until 1925): the act was a political provocation⁵⁵.

The party boycotted the Skupština also during the voting of the first Yugoslavian Constitution in June 1921 because it had been drafted under the auspices of Nikola Pašić⁵⁶. After 1925, a number of Croatian and Slovenian politicians accepted the constitution⁵⁷ and A. Korošec and S. Radić became ministers but this consent proved only temporary.⁵⁸ The conflict about the constitution marked the beginning of the Croats' vehe-

⁵² Д. Стојановић, *Србија и демократија 1903-1914. Историјска студија о 'злајном добу српске демократије'*, Београд 2003, p. 51.

⁵³ О. Поповић-Обрадовић, *op. cit.*, p. 332.

⁵⁴ А. Л. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића*, p. 289.

⁵⁵ А. N. Dragnich, *Serbs and Croats. The Struggle in Yugoslavia*, New York 1992, s. 42; F. W. Hondius, *The Yugoslav Community of Nations*, Paris 1968, p. 95.

⁵⁶ А. N. Dragnich, *Serbs and Croats*, p. 42.

⁵⁷ B. Gligorijević, *Parlamentarni sistem u Kraljevini SHS (1919-1929)* (in:) *Politički život Jugoslavije 1914-1945*, ed. A. Acković, Beograd 1973, p. 379.

⁵⁸ D. Živojinović, *Serbia and Yugoslavia: Past, Present and Future* (in:) *Serbia's historical Heritage*, ed. A.N. Dragnich, New York 1994, p. 59.

ment opposition against Serbian domination.⁵⁹ In the struggle for Croatian independence, Radić paid with his own life. The shots fired during the session of the Skupština in 1928 symbolized the deep crisis of democracy in the Kingdom of SCS. In this situation, King Alexander's memorandum presented in January 1929 announced the abolishment of the parliamentary system which had allegedly harmed the people and the nation. The dictatorship of King Alexander introduced in 1929 arrested any further development of democracy.⁶⁰ Dictatorship seemed the only alternative to the disintegration of the state.

Bulgaria

It hardly seems surprising that the Bulgarian society's involvement in politics was very limited. Dobrinka Parusheva is right to assess that in the whole region the attitude of the peoples, including the Bulgarians, towards the political system of their respective national states had largely been determined by historical factors: for centuries, people in the Balkans had lived in a system in which the (Ottoman) state was perceived as hostile⁶¹. According to Ivan Hadzijski, a top Bulgarian political thinker, to the Bulgarians the Ottoman state had three faces of the Turkish administration, Greek Orthodox clergy, and Bulgarian big landowners⁶². Plamen Mitev consents to the opinion of modern historians that the Bulgarian Revival was "a transition from the Middle Ages to Modernity (...), accompanied by the genesis of modern market and social relations".⁶³ Understandably, adapting the new institutions in the newly-established national states to their respective social situation could not have been easy as for many generations people had perceived the government and politics in general as alien. It is worth remembering

⁵⁹ In the interview for *Manchester Guardian* in October 1918, Nikola Pašić revealed that the Yugoslavians under Habsburg rule would be integrated with Serbia and in fact with 'Great Serbia'. Anton Korošec found this vision very alarming. A. Rahten, *Slovenska Ljudska Stranka v beograjski Skupščini*, Ljubljana 2002, p. 12-13.

⁶⁰ *Jugoslavija 1918/1988. Tematska zbirka dokumenata*. Ed. B. Petrović, M. Začević, Beograd 1988, p. 313.

⁶¹ D. Parusheva, 'They are all Rotters!'. Political Culture and Political Caricature in South-Eastern Europe Late 19th and Early 20th century', *Études Balkaniques XLIV*, 2008, No 4, p. 40.

⁶² И. Хаджийски, *Моралната картина на България*, София 2008, p. 170.

⁶³ R. Daskalov, *The Making of a Nation in the Balkans. Historiography of the Bulgarian Revival*, Budapest-New York 2004, s. 90.

that after the emergence of Bulgaria as an independent state in 1878, its structures were built by the Russian military authorities. After Alexander Battenberg of Hessen had ascended the throne in 1879, many Russian and German officers and civil servants occupied prominent positions in state administration. The Bulgarians continued to perceive also this state as foreign⁶⁴. Likewise Prince Alexander's opinion of his future subjects had been very derogative. In a private conversation before ascending the throne he remarked that 'if the Turks had been bad, the Bulgarians are thousand times worse' and that he 'pities him whoever would have to rule over them.'⁶⁵ Little did he know at the time that he would be the man for the job but his attitude would bear upon the nation's internal affairs and was certainly not conducive to the building of the foundations of democracy. As already mentioned, a similar situation occurred in Greece. In Serbia, Greece and Bulgaria, this essential divide caused conflicts between the state apparatus and society concerned with preserving its local autonomy and traditional institutions. This passive and hostile attitude seems so constant a feature that some Bulgarian scholars have even asserted that the Bulgarians are essentially an 'apolitical' people⁶⁶. Turkish rule was terrible but freedom and 'democracy' proved no better as they resulted in chaos. The Bulgarians did not know what it meant to be free, what to do with their surplus of freedom.⁶⁷

The absence of political activity was determined by a number of factors: poverty, illiteracy, and the submissive and parochial political culture with no prospects for development. Ivan Hadzijski points to three constitutive features of Bulgarian political culture: collectivism (of peasants), individualism (of tradesmen), and egoism (of big landowners and capitalists) and refers to them as the three periods of the nation's moral condition⁶⁸. Characteristically, due to the prevailing apolitical attitudes and lack of political awareness no newspaper was published in Bulgaria in the first decades after 1878 because there was no potential readership⁶⁹.

⁶⁴ A. Тодоров, *op. cit.*, p. 70-71.

⁶⁵ Letter of Consul E. Calvert to Layard, British Envoy in Istanbul dated 11 February 1878. J. McCarthy, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, The Darwin Press, Princeton, 1995, p. 100, note 65.

⁶⁶ D. Parusheva, *op. cit.*, p. 40-41; A. Тодоров, *op. cit.*, p. 69-70.

⁶⁷ С. Михайловски, *Политически и философско-религиозни размишления*, София 1999, p. 48.

⁶⁸ И. Хаджийски, *op. cit.*, p. 203-204.

⁶⁹ D. Parusheva, *op. cit.*, p. 48-49.

The Principality of Bulgaria adopted a very liberal constitution and was the fifth in Europe to introduce the universal suffrage for men⁷⁰, but it was rather irrelevant for the poor and impoverished society. The peasants wanted freedom but understood in social rather than political terms: the freedom from fiscal oppression, and getting elementary rights in the justice system (of which they had been deprived under Turkish rule), etc. But the Bulgarian state proved a coercive organization, implementing tax coercion among others and the transition from being deprived of political rights to their 'explosion' after 1878 proved too drastic and the democratic system too superficial to bring positive results.⁷¹ In this situation, the election to the National Assembly became the scene of corruption and chaos: in some regions, no election committees were established and in many locations the political parties set up their own polling stations⁷². Not surprisingly, voter turnout was usually low, ranging between 26% and 30% in the 1890s (precise numbers available for 1894-1896; only partial data available for the earlier period).⁷³ There were few polling stations as few people were qualified to oversee the voting procedures. For many peasants, casting a vote would have required a long journey of up to 100 kilometers requiring two days for a return trip⁷⁴, a monumental challenge to the people many of whom had never before left their village.

Vibrant political parties and free interplay of political forces are the cornerstone of democracy. The Bulgarian party system was very specific and peculiar. It emerged in the turbulent period of unification in the late 19th c. with a multitude of ideas, views and conceptions inspiring Bulgarian politicians. In the first place, the weakness and fragmentation of political parties resulted from the fact that following the uniting of the Principality of Bulgaria and Eastern Rumelia (southern part of Bulgaria) in 1885, in each part of the nation political parties formed which continued their separate ways. Secondly, a criterion defining the political identity of parties, superimposed over other divisive issues, was

⁷⁰ P. S. Tzvetkov, *A History of the Balkans: a Regional Overview from a Bulgarian Perspective*, vol. 1-2, San Francisco 1993, p. 10-11.

⁷¹ М. Палангурски, *op. cit.*, p. 321.

⁷² Й. Гешева, *Държавната институция Велико Народно Събрание (1897-1911 г.)*. Исторически аспекти, София 2001, p. 58-59.

⁷³ T. Konstadinova, *Bulgaria 1897-1946. The Challenge of Choice*, Columbia Univ. Press New York 1995, p. 18.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 10. М. Палангурски, *op. cit.*, p. 321.

either friendly or hostile attitude towards Russia⁷⁵. So, while sociopolitical divisions among parties generally followed the Western model, they were significantly distorted. The dominance of politically passive peasant masses meant that political parties rarely represented some real social force.

Antoni Todorov emphasizes that the copying of the programs of political parties in the West neither implied a commitment to realize them nor helped define the given party's ideological identification: national, liberal, progressive, democratic, radical, republican, etc. It was thus much easier to identify their parties with their leaders⁷⁶. Moreover, characteristic of the activity of all Bulgarian parties was that their elites concentrated in the bureaucratic capital. The nation's entire political life focused in Sofia and outside of the capital there was only 'anemic or sporadic' activity⁷⁷. Over time, the parties would subdivide into still smaller formations centered around leaders rather than programs and thus progressively personalized, the process reflected in the colloquial names of parties derived from the last names of their leaders: Karavelov, Stambolov, Radoslavov, Cankov, etc. A particularly fragmented political mosaic evolved under the regime of Stephen Stambolov (1887-1894) as a strong impulse to restore freedoms resulted in the activity of many small political factions and ideological movements⁷⁸. But, as A. Todorov observes, the tradition of personalizing political parties was conducive to frequent internal conflicts and subdivisions resulting from personal conflicts. This also applied to the parties with defined ideological programs in the interwar period, like the Social Democrats or Bulgarian Agrarian National Union⁷⁹. In the course of the 20th c., the Bulgarians experienced authoritarianism, the so-called orange bolshevism (colour of BANU) or green (peasant) fascism of Alexander Stambolijski⁸⁰, and the Communist regime. This experience produced attitudes informed by fear and conformism. Combined with the conviction that it is the leader who

⁷⁵ Д. Саздов, *Многipартийна и политическа система и монархически инстинкти в България 1879- 1918*, София, 1993, p. 18.

⁷⁶ А. Тодоров, *op. cit.*, p. 56.

⁷⁷ Д. Саздов, *op. cit.*, p. 29.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 25.

⁷⁹ А. Тодоров, *op. cit.*, p. 56.

⁸⁰ Р. S. Tzvetkov, *op. cit.*, p. 102. О. Хрисимова, *Пътят на една идея. За правата, правилата и малцинствата в Европейския Югоизток между двете световни войни*, Варна 2003, p. 49.

makes all political decisions, it has produced the conception of the plebiscite character of election which has continued to underlie the Bulgarian political culture until present.⁸¹

Conclusions

In the restored Balkan states, the voting of respective national Constitutions did not end the building of representative democracy. Romania, Serbia, Bulgaria, Greece, and later also Montenegro, adopted Constitutions modeled after Western democracies which guaranteed civic rights and public control over the political government. In fact, it did not matter whether the Constitution was adopted early and was conservative (Romania 1866) or was adopted late and was very progressive (Bulgaria 1878) or once adopted was endlessly amended (Serbia) – its role would prove limited anyway. Giving voting rights to all men from the age of 21 in Bulgaria and Greece did not turn poor, uneducated peasants into enlightened and active citizens. Cultivated for centuries, the passivity of Bulgarian peasants let Alexander Battenberg and his Hohenzollern successors manipulate the law and maintain authoritarian rule. The same applied to the Obrenović rulers on the throne of Serbia. In Greece, the parliamentary system became completely dominated by clientelism which paralyzed the development of democracy.

The interwar period was marked by renewed attempts to implement democracy but these were unsuccessful. After World War I, the Balkan states looked up to the victorious Western democracies but war losses they had suffered, the economic crisis, slow recovery and inefficiency of administration made their parliamentary systems a façade rather than reality. In Yugoslavia, the Croatian boycott adversely affected the very foundations of parliamentary system. In Romania in the 1920s, each consecutive government formed after the fall of the previous one would organize and win an election only to lose the next one staged by their successors. The loyalty of the administration involved in organizing the election was the decisive factor determining the ‘success’ of a particular party. For example, the national conservative party of General Alexander Avarescu ‘won’ an election only to lose another one just several months later⁸². Bulgaria’s parliamentary system never really functioned

⁸¹ *Ibidem*, p. 53-54.

⁸² H. Seaton-Watson, *Eastern Europe between the Wars 1918-1941*, Cambridge 1945, p. 200.

and transfers of power were violent. In 1923, the rule of Alexander Stambolijski and his Agrarian Union ended as a result of a bloody coup and he was brutally murdered⁸³. After several years of growing disappointment with the inefficiency of democracy, authoritarian rule was enforced in the Balkan states in the later 1920s and 1930s: of King Alexander in Yugoslavia (1929), Tsar Boris in Bulgaria (1934), military dictators General Theodoros Pangalos and General Ioanis Metaxas in Greece (1926 and 1936, respectively), and King Charles in Romania (1938).

The involvement of European powers in the establishment of the Balkan states did not guarantee a successful implementation of democracy in the respective nations. To the Balkan societies of the 19th century, democracy was an alien concept. The only political system they knew was the Ottoman regime which had tried to reform itself but following the elections in March and December 1877, Sultan Abdul Hamid II, disappointed by its efforts to curb his prerogatives, dismissed the parliament for thirty years⁸⁴. The imposed democratic revolution in the Balkan states did not bring the expected results. Rather than factors determining the development of democracy, the determinants of its underdevelopment were at work. Political modernization went well ahead of social and economic modernization. The Balkan people hoped for and expected some improvement of their living standards rather than strove for political change. Prevalent attitudes informed by collectivism, patriarchal values, egalitarianism, and anti-individualism were not conducive to the understanding of individual rights and mechanisms underlying socio-economical processes responsible for social differences. No middle class emerged to provide the foundations for the development of democracy. In the absence of landed gentry and industrial or financial elites, the elites were dominated by functionaries of state administration who constituted the political elites on which the activity of political parties would focus through the mid-20th c. The constitutions provided but a façade of democracy not appreciated by the peasant masses and not respected by the governments. The parliaments passed laws but were not a forum for free interplay of political forces.

The problems with implementing democracy in the Balkan states resulted from a number of historical and cultural determinants.

⁸³ Н. Недев, *Александър Стамболийски и заговорът*, София 1984, p. 300-303.

⁸⁴ D. M. Seyrek, 'The Roots of Turkish Civil Society: the Ottoman Period', *Turkish Studies* vol. 5/4 2010, p. 1436.

Among them was the homogeneous social structure dominated by peasants, low level of political awareness and primitive political culture, hostility towards the state imprinted over the centuries of Turkish domination, absence of elites except for narrow state administration elites, and economic underdevelopment, all these factors contributing to the people's indifference concerning public affairs and low level of political activity. Additional determinants resulting from social underdevelopment stalled the development of real democracy behind the institutional façade: a deep social conservatism and resistance to change, strong egalitarianism opposing social differences naturally emerging as a result of socio-economic processes, and an atavist fear of authority. In all discussed nations, democratic institutions were introduced but their real role was limited and often reduced to a façade. Among the fundamental determinants deforming the declaratively democratic system in the discussed nations through the mid-20th c. one has to mention: the 'apolitical' attitude of the Bulgarians, Serbian collectivism and authoritarian type of political culture and clientelism in Greece. These characteristics, key to the process of establishing and developing democracy in the Balkans, were themselves the outcome of complex historical and cultural conditions.

The Balkan nations had and still have a long way to go to become well-established, functional and consolidated democracies. Branislav Stevanović quotes the opinions of political scholars pointing to the authoritarian type of political culture still underlying political tendencies in the contemporary states of southern Slavs which may preclude an effective democratic transformation⁸⁵. Olga Popović-Obradović asks why on the threshold of the third millennium the Balkan nations still apparently would not accept liberal values as their vital interest and tries to explain this by referring to the character of respective societies, their level of awareness and resulting political culture⁸⁶. It appears that in the majority of Balkan nations the process of building real democracy, fulfilling not only the formal criteria but allowing the citizens participate in decision-making processes and effectively control the government responsible to the people, has yet not ended.

⁸⁵ Б. Стевановић, *op. cit.*, p. 212.

⁸⁶ О. Поповић-Обрадовић, *op. cit.*, p. 52.

Bibliography:

Angelomatis-Tsougarakis Helen, *The Eve of the Greek Revival. British Travellers' Perceptions of Early Nineteenth Century Greece*, London-New York 1990.

Bell John B., *Peasants in Power. Aleksandr Stambolijski and the Bulgarian Agrarian National Union 1899-1923*, Princeton 1977.

Bozeva-Abazi Katrin, *The Shaping of Bulgarian and Serbian National Identity 1800-1900*, Skopje 2007.

Campbell J. K., *Honor, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford 1964.

Crampton Richard John, *Bulgaria 1878-1918. A History*, New York 1983. Dempsey J., 'Military in Greece Is Spared Cuts', *New York Times* 7.01.2013. Дворниковић Владимир, *Каракіперолоџија Југословена*, Београд 2000 (reprint)

Екмечић Milorad, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492-1992)*, Београд 2011.

Хаджийски Иван, *Морална каријера на Бугарија*, Софија 2008.

Хрисимова О., *Погледи на една идеја. За правата, правилата и малцинствата в Европскиот Югоизток меѓу две световни војни*, Варна 2003

Jelavich Barbara, Jelavich Charles, *The Establishment of the Balkan National States 1804- 1920*, Washington 1977.

Јовановић Слободан, *Друга влада Милош и Михаила*, Београд 1933.

Koliopoulos John S., Veremis Thanos M., *Greece. The Modern Sequel. From 1831 to the Present*, London 2002

Kostadinova Tatiana, *Bulgaria 1879-1946. The Challenge of Choice*, New York 1995. Kourvetaris Gerogr A., *Studies on Modern Greek Society and Politics*, New York 1999.

Legg Keith R., *The Nature of the Modern Greek State*, (in *Greece in Transition. Essays in the History of Modern Greece 1821-1974*, ed. J. T. Koumoulides, London 1977.

Legg Keith R., *Politics in Modern Greece*, Stanford Univ. Press 1969.

McCarthy Justin, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, The Darwin Press, Princeton, 1995

Palairret Michael, *The Balkan Economics c. 1800-1914. Evolution without Development*, Cambridge 1997.

Палангурски Митко, *Нова исторія на България княжеското*, София 2013. Papacosma Victor S., *The Military in Greek Politics: A History Survey* (in:) *Greece in Transition. Essays in the History of Modern Greece 1821-1974*, ed. J. T. Koumoulides, London 1977.

Parusheva Dobrinka, 'They are all Rotters!'. Political Culture and Political Caricature in South-Eastern Europe Late 19th and Early 20th century', *Études Balkaniques XLIV*, 2008 Popović-Obradović Olga, *Kakva ili kolika država. Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX i XX veka*, Beograd 2008.

Рајс Арчибалд, *Чујте Срби! Чувајте се себе*, Београд 2008.

Rahten A., *Slovenska Ljudska Stranka v beograjski Skupščini*, Ljubljana 2002.

Roudometof Vactor, *Collectiv Memory, National Identity and Ethnic Conflict. Greece, Bulgaria and the Macedonian Question*, London 2002.

Саздов Димитър, *Многopартийната политическа система и монархическият институт в България 1879-1918*, София, 1993.

Seaton-Watson Hugh, *Eastern Europe between the Wars 1918-1941*, Cambridge 1945.

Seyrek Demir Murat, 'The Roots of Turkish Civil Society: the Ottoman Period', *Turkish Studies* vol. 5/4 2010.

Shaw Stanford J., *The Ottoman view of the Balkans*, (in:) *The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, ed. C. & B. Jelavich, Hamden 1974.

Simatas Minas, 'Debureaucratization Failure in Post-Dictatorial Greece: A Sociopolitical Control Approach', *Journal of Modern Greek Studies*, vol. 11, 1993

Stavrianos Leften Stavros, *The Balkans since 1453*, London 2000.

Stefanides Ioannis D., *Stirring the Greek Nation. Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece 1945-1967*, Aldershot 2007

Стевановић Бранислав, *Политичка култура и културни идеологији у Србији и на Балкану*, Ниш 2008.

Stojanović Dubravka, *Recepcija ideala slobode, jednakosti i bratstva* (in:) *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20 veka. 3. Uloga elita*, ed. L. Perović, Beograd 2003.

Стојановић Дубравка, *Србија и демократија 1903-1914. Историјска ситуација о „златном добу српске демократије*, Београд 2003.

Sundhaussen Holm, *Historische Statistik Serbiens 1834-1914: mit Europäischen Vergleichsdaten*, München 1989.

Шемјакин А. Л., *Идеологија Николе Пашића. Формирање и еволуција (1868-1891)*, Београд 2008.

Тодоров Антониј, *Граждани, партизи, избори: Бугария 1879-2009*, София 2010 Todorov Nikolai, *The Balkan city 1400-1900*, Seattle-London 1983

Todorov Nikolai, *Society, the City and Industrie in the Balkans, 15th-19th Centuries*, Ashgate 1997.

Todorova Maria, *The Ottoman Legacy in the Balkans* (in) *Imperial Legacy. The Ottoman Imprint The Balkans and The Middle East*, ed. Carl Brown, New York 1996.

Tripković Milan, Tripković Gordana, *Stranputice Srbije*, Novi Sad 2009.

Tsoucalas C., 'On the Problem of Political Clientelism In Greece in the Nineteenth Century', *Journal of the Hellenic Diaspora*, vol. 1., Spring 1978.

Veremis Thanos, *The Military in Greek Politics. From Independence to Democracy*, London 1977.

Vucinich Wayne S., *Some Aspects of The Ottoman Legacy* (in:) *The Balkans in Transition. Essays on the Deveopment of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, ed. C. & B. Jelavich, Hamden 1974

Vucinich Wayne S., *The Ottoman Empire. Its Record and Legacy*, Princeton 1965.

Копијата КУЛАВКОВА

СЕКУЛАРИЗМОТ И ПОСТСЕКУЛАРИЗМОТ – ДВА ГОЛЕМИ РЕЛИГИСКИ И ЦИВИЛИЗАЦИСКИ ПРЕСВРТИ

Клучни зборови: религиски/цивилизациски пресврт, секуларизам, антисекуларизам, постсекуларизам, теократија, религиски идентитети, утилитаризам, десакрализација, постхристијанство, Европа

Увод/Апстракт

Би можело да се зборува за две парадигми во односите меѓу државата и религијата врз коишто се темелат двата големи „религиски пресврта“ (turn, shift) во поновата историја на човештвото: секуларниот (кој се случува на преминот меѓу 18 и 19 век) и постсекуларниот (кој се одвива од крајот на 20 век и првите децении на 21 век). Секуларниот пресврт му се спротивставува на теократизмот (антитеократска позиција), а постсекуларниот се залага за обнова на теократизмот (антисекуларна позиција). И двата религиски пресврта на новото време ги надминуваат границите на религискиот код и се изведуваат како посеопфатни цивилизациски пресврти. Светот денес е соочен со конфликтот меѓу секуларната и антисекуларната парадиг-

ма, меѓу религиските традиции и религиските фундаментализми, а од исходот на тој конфликт ќе зависи иднината на човештвото, на хуманизмот, како најголема придобивка на современата цивилизација. Европа е во средиштето на двата религиско-цивилизациски пресврти и затоа е неизбежно да влезе во фокусот на секоја расправа за секуларизмот и постсекуларизмот.

Првиот религиски пресврт: парадигмата на секуларизмот

Првиот „религиски пресврт“ доведе до раздвојување на јавните дискурси, на државните, образовните, културните и политичките институции од религиските, односно доведе до секуларизација на (теократската) држава. Секуларната парадигма не се рефлектира само врз социорелигиската мапа во светот, туку посеопфатно, во науката, уметноста и културата, така што се препознава како „секуларна цивилизација“. Европскиот наратив на „секуларната цивилизација“ го подразбира и концептот на „постхристијанската цивилизација“ и „религиозност“ (Michael Hoelzl & Graham Ward 2008).¹ Имено, со тек на време, секуларизмот, прифатен главно на европско тло и во доминантно христијанските општества, го ослободува општеството од вишокот на религиска тензија и идентификација (колективна и индивидуална), па се создаваат услови за модерна и постмодерна перцепција на идентитетот, при што акцентот се става врз трансрелигискиот и трансетничкиот граѓански културен аспект. До модерните времиња (20 век), трите вида идентитети – етничкиот, религискиот и културниот, претставуваат една речиси неделива и стабилна целина, за денес да се супституираат (и да се редуцираат) во либералниот, флуиден „граѓански идентитет“.

Секуларниот модел на државата ѝ се спротивставил на исклучивоста на теократскиот модел, кој поттикнувал верска омраза, граѓански конфликти и глобални судири врз верска основа (крстоносните походи и војни од 11 и 12 век, војната на религиите во Франција во 16 век). Секуларниот религиски пресврт е составен дел од општата историска и цивилизацииска парадигма на ерата на индустрискиот капитализам, филозофскиот прагматизам и културниот модернизам. Тој

¹ *The New Visibility of Religion. Studies in Religion and Cultural Hermeneutics*, ed. by Michael Hoelzl & Graham Ward. London: Continuum, 2008.

е дел од граѓанската парадигма на раниот капитализам, со којашто се ревидира наследената теократска традиција на нераздвојност меѓу религијата, законодавната и политичката власт, меѓу религијата, образованието и културата. Секуларниот поглед на свет се залага за граѓански слободи и човекови права, независно од религискиот идентитет на индивидуата или на етничката заедница. Секуларизмот, како филозофска и политичка стратегија, го разграничува општеството од државата, а државата од црквата, така што религискиот идентитет останува во сферата на иманентните индивидуални човекови права (лични, интимни), како и во сферата на колективните права, вклучително и правото на атеизам, религиска неопределеност и рамнодушност.²

Парадигмата на секуларизмот ѝ се спротивставува на парадигмата на теократизмот (клерикализмот), на долговремената практика на теократско функционирање на средновековната држава. Теократски конципираната држава била усогласена, па и подредена, на монотеистичката црковна власт и на официјално признатата и доминантна религија. Таа ѝ се спротивставувала на религиската различност, на алтернативните и мали религиски идентитети и идеологии. Монотеистичкиот теократски концепт покажува(л) тенденција да се радикализира, на тој начин што станувал нетолерантен – не само спрема алтернативните религии, туку и спрема алтернативните толкувања на религиските догми во рамките на „својата“ религиска матрица (да се потсетиме само на концептот на шпанската инквизиција). Како последица на таквата ригидна, вулгарно прагматичка и политичка тенденција, теократскиот концепт (1) го потхранувал анимозитетот меѓу различните монотеистички религии (христијанството, исламот, јудаизмот), (2) предизвикувал создавање внатрешни верски фракции, секти и идентитети, а (3) се одразувал негативно и врз сакралната димензија на религијата.

² Во *Уставот* на САД (1789) не се споменува поименично секуларноста, но со уставните решенија се имплицира секуларниот статус на државата (според првиот член на Уставот на САД Конгресот нема да донесува закони за утврдување на религија ниту ќе забранува нејзина слободна употреба, а во членот 5 се вели дека „нема да се бара никаков религиозен тест како квалификација за каква било државна или јавна должност во САД“, цитирано според македонскиот превод на Виолета Христова, Дејвид Стјуарт 2013), но во практиката се кокетира со христијанската религиска сигнализација (перформансите на заколнување врз *Библијата* во судските процеси, при инаугурацијата на новиот претседател на државата).

Секуларизацијата на Европа во 19 и 20 век се одвива диференцирано и на повеќе начини. Додека во западноевропските држави се случи постапна и умерена секуларизација на институциите, источноевропските држави се определија за порадикален секуларизам, вклучително и за атеизам (Албанија). „Источноевропскиот секуларизам“ беше порестриктивен по однос на индивидуалните човекови права и медиумските слободи, но позитивно се одрази врз сфаќањето на религијата како колективна традиција и интимно човеково право. „Западноевропскиот секуларизам“ доведе до ревизија на етичките, па и на естетските вредности, што се рефлектираше врз сферата на културата и на масовните медиуми, така што го издигна принципот на *слобода на изразот* во култен принцип на модерното општество. Од друга страна, умерениот западноевропски секуларизам го поттикна процесот на десакрализација и „сциентизација“ на европскиот дух, додека радикалниот и ригиден источноевропски секуларизам поттикна сплет од интересни духовни слободи: атеизам и умерен атеизам (намалување на верските страсти и разлики), намалување на видливоста/видибилитетот на религиските идентитети, појава на нова сакралност, автентична, интимна духовност, па и обнова на паганските и хибридни облици на религиозност.

Во Западна Европа секуларниот религиски пресврт ги доведе во прашање наследените, средновековни, империјални и колонијални начела на западноевропската цивилизација, вклучително и поимот *национален идентитет*. Имено, ако до крајот на 18 век националниот идентитет се дефинираше низ призмата на религискиот (идентитет), од 19 век националниот идентитет, главно, се посматра како граѓанска и трансетничка категорија, која не е нужно поврзана со религиската припадност. Во таа смисла, сите позначајни социокултурни текови (во Западна Европа) беа рефлексција на релативизираниот етнорелигиски идентитет: граѓанската опција, демократијата, деколонијализацијата. Од друга страна, Југоисточна Европа (Русија, православниот Балкан), ја продолжи традицијата на етнорелигискиот идентитет (потекло, јазик, култура, религија).³

³ Ситуацијата на Балканот драматично отстапува од оваа тенденција. Според македонскиот социолог на религијата д-р Љупка Христова-Башевска, на Балканот, особено во земјите со православна религиска ориентација, се одвиваше **обратен процес**: цврсто поврзување на религиското со етничко-националното. Блиската врска меѓу одредена православна црква и одреден етнос, чијшто израз е црковниот етнофилетизам („безмерната љубов на Мајката црква спрема својот народ“), според неа, својата основа ја има во начинот на којшто овие цркви институционално се

Таквата ситуација доведе до детронизација и до општествена маргинализација на христијанството на европскиот континент, каде што тоа со векови е доминантна религиска матрица. Почетоците на постхристијанизмот, значи, се наоѓаат во филозофијата на модерното општество и во парадигмата на секуларизмот (антиклерикализмот), која налага дистанцирање на јавните и државни работи од религиските институции. Откажувајќи се од теократскиот образец на владеење, модерна Европа (Америка, Австралија), ја стави конфесијата во сферата на приватното и повлече формална, уставна и законска дистанца од црковните институции.

Но, за разлика од Европа и т.н. „западен свет“, во многу делови на светот, особено оние обележани од исламската религиска матрица, зачуван е претсекуларниот (теократски, шеријатски) модел на уредување на државните и јавни работи, а со тоа и конзервативниот пристап во третманот на етнорелигискиот и културен идентитет. Конзервативната парадигма на теократијата се трансформираше во еден вид легитимен антисекуларизам и, не само што не доведе до општествена маргинализација на исламот и до „постисламизам“ туку, напротив, и ја потенцираше улогата на исламот во јавните и државни работи, вклучително и во идентификацијата на индивидуите и општествените заедници (етнички, религиски). Згора на тоа, и во рамките на самата муслиманска заедница дојде до конфликтни односи меѓу одделните исламски дискурси (сунити наспрема шиити).

Продолжениот теократизам, пренесен од Средниот век во постмодерните околности, го реставрираше антисекуларизмот и постсекуларизмот како витална и моќна парадигма. Тој покажа дека секуларизмот не е глобална појава, дека бил парцијално воведен и дека ја поделил современата човечка цивилизација на секуларна и антисекуларна. Последните две децении на 21 век, покажуваат дека на

устројуваат. Имено, за разлика од Римокатоличката црква (која има врховен центар на својата организација), православните цркви се конституираат врз етнички, односно државно-територијален принцип. Оттука, кога одделните православни цркви започнаа да се конституираат како етнички, се интензивираше проткајувањето меѓу црковната идеологија и народната култура (митови, легенди). Во ова предничи СПЦ: „Српската православна црква не само што значајно придонела кон митологизација на српската средновековна држава во XIX век туку работи и на сакрализација и на самиот српски народ когошто го поткрева на ранг на народ Божји, и во XX век, во времето на Социјалистичка Југославија (...). Црковниот етнофилетизам кој кулминира во идејата дека црквата е алка која цврсто поврзува еден општествен колективитет со заедничката крв и историско минато, очигледно им одеше на рака на националистичките кругови“ (Љупка Христова – Башевска 2008).

општествената и цивилизациска сцена повторно настапува антисекуларизмот, само што во Европа се пројавува во форма на постсекуларизам, со оглед на фактот дека се одвива во услови на потиснување на секуларизмот и на обнова на улогата на христијанството, но сега веќе во сосема нов амбиент на хаотизирани и флуидни идентитетски параметри (кон етничките, религиските и граѓанските се додаваат хибридните и „нови“ родови и транссексуални идентитети).

Сепак, и покрај разликите меѓу западноевропскиот и источно-европскиот секуларен модус, може да се дека секуларизмот е за споделена модерна европска традиција. Секуларизмот е придобивка на модерна Европа, за разлика од постсекуларизмот, тоа големо цивилизациско искушение, кое ја оддалечува современа Европа од нејзините култни (либерални, граѓански, демократски) вредности: слободата на изразувањето (вербално и невербално), граѓанскиот идентитет, индивидуализмот. Денес Европа е во процес на деевропеизација. Загубата на модерниот европски идентитет се одвива во пар со вториот европски религиски пресврт – постсекуларизмот. Европа се соочува со новото лице на религискиот идентитет, дотолку повеќе што се судира со сè повидливото присуство на исламскиот идентитет на европско тло, делумно мигриран од Блискиот/Средниот Исток (па и Африка), а делумно веќе асимилиран во новиот европски идентитет.

Затоа, не може да се постави прашањето на новиот европски граѓански и цивилизациски идентитет, а да се игнорира прашањето на европскиот религиски идентитет (контактот и конфликтот меѓу христијанството и исламот во современа Европа). Токму вториот религиски пресврт на постсекуларизмот го предочува феноменот на постхристијанството, но и на новата „христијанизација“, во светлина на блискиот интеррелигиски и интерцивилизационски дијалог во Европа.

Вториот религиски пресврт: парадигмата на постсекуларизмот (нов теократизам)

Нецели два века подоцна, на преминот меѓу 20 и 21 век, повторно се случува религиски пресврт, овој пат обратен поставен од секуларниот. Овој религиски пресврт вообичаено се нарекува „постсекуларен“ (како поширок поим), но се користат и сродните, иако не

сосем синонимни, термини *иџранссекуларен* и *антииесекуларен*.⁴ Тешко е да се нарече „нов“ пресврт, затоа што неговата парадигма во многу нешта наликува на претсекуларната, теократско-клерикална парадигма и по многу нешта е конзервативен. Затоа, овој втор религиски пресврт се одредува како антисекуларен: го потиснува секуларизмот и се конституира како отпор против секуларниот модел на државата, никако како некој сосема нов образец на односи меѓу државата и религијата. Па, сепак, го изделуваме како втор значаен религиски пресврт, затоа што де факто го подрива установениот секуларен систем во Европа, затоа што го доведува во прашање секуларизмот и се инсталира како доминантна филозофија на владеење во светот (дури) и како антрополошка и цивилизациска константа. Освен тоа, повторното инсталирање на несекуларниот образец на владеење се одвива во нови цивилизациски, информатички и технолошки околности, па е повеќе од неопходно да се проучи неговата социјална функција во современото општество.

Постсекуларизмот е историски пресврт, кој ја враќа религијата на голема врата на европската општествена сцена и тоа на мошне утилитарен начин, така што: прво, религиските убедувања се претставуваат како идеолошки убедувања и се инфилтрираат во политичката идеологија и развојната стратегија; второ, религискиот кодекс на етички норми се усвојува како световен (профан) и влијае врз законските прописи; трето, религиозноста од сферата на личното и приватното влегува во сферата на колективното, јавното и службеното; четврто, се обновува практиката на „формална“ верска конверзија (под финансиски, законски, политички и психолошки притисок); пето, се исцртуваат нови мапи на геостратешка доминација со помош на индиции за религиската доминација; шесто, се манипулира со колективната религиска меморија. Ова е време кога се исцртуваат нови граници на слободата, кога религиските и цивилизациските разлики се враќаат на некои *конзервативни* позиции (доаѓа до т.н. „повторна традиционализација“). Новите конзервативни интерпретации на религиските канони стануваат поригидни, помасовни, поагресивни, поманипулативни, со оглед на глобалната, брза и ефикасна улога на новите технологии и на медиумите за информирање и комунизирање во светот.

⁴ Јирген Хабермас (Jürgen Habermas) меѓу првите говори за „постсекуларно општество“ (14.10.2001, во беседата при примањето на наградата за мир на Асоцијацијата на германските издавачи и книжари).

Како што се јакне либералниот капитализам (потиснувајќи ги вредностите на индустрискиот капитализам и на отвореното граѓанско општество), така слабеа секуларизмот на модерните демократски држави, а (на друга страна) јакне теократизмот на државите во европското окружување (Турција, Блискиот Исток и централна Азија, медитеранските африкански држави).⁵ Како што се реставрира теократската парадигма во соседството на Европа, така се зголемуваат миграциските процеси и бегалската криза, така се менува демографската и верската структура на европските држави и се зголемуваат, реално, религиските разлики и се јавуваат елементи на интеррелигиска нетолеранција, особено на релација христијанство – ислам – јудаизам. Дефинитивно, прашањето на религискиот идентитет, кое беше на самите маргини на европската цивилизација, денес повторно се отвора со сета своја деликатност. Религискиот сензибилитет на европските општества од почетокот на 21 век не е ист со оној од почетокот на 20 век. Тоа е главниот индикатор дека во Европа се случува религиски пресврт и се инсталира нова религиска парадигма.

Колку повеќе се маргинализира секуларноста, толку повеќе се зголемува општествената улога и моќта на религиските дискурси, институции и субјекти, односно се создаваат услови за супституција на демократијата со теократија (Charles Taylor, 2007). Со јакнењето на теократските облици на владеење (режими, идеологии, стратегии), не само што се потиснува секуларната држава туку се повлекуваат и серија други последици: се обновуваат меѓурелигиските и внатререлигиските тензии, се зголемува конфликтот меѓу истородните религиски интерпретации, се манипулира со религиските чувства и идентитети, се поттикнуваат воени судири врз религиска основа, се зголемува визибилитетот и иконографијата на религискиот идентитет во мешани средини, се шири верска и граѓанска анксиозност во традиционално христијански средини: страв од Другиот, страв од насилство, чувство на загрозеност, прекумерен зазор да не се повредат верските чувства на Другиот (особено муслиманот), нови облици на религиска конверзија и асимилација...

Европската реплика не е толку исламофобична во религиска смисла на зборот, колку што е антагонистички поставена спрема *йоџле-доџи на свей*, кој се шири под маската на исламот. Хиперсензибилниот

⁵ Затоа, според Славој Жижек (2015), „критиката на исламскиот тероризам мора да се одвива напоредно со критиката на либералната демократија“.

религиски образец на исламот се посматра како антиподен културен алтеритет и како радикално неевропски „начин на живеење“ (Славој Жижек 2015).⁶ Европската јавност манифестира анксиозност и ѝ се спротивставува на наглата *ѿеизација на оѿиѿѿесѿивенатиѿа свесѿѿ*, се едно што е увезена однадвор. Се случува средба и судир меѓу цивилизациите, меѓу европската и неевропската општествена свест. Исламот станува параболо на сѐ она кое не е европско, на туѓ културен алтеритет, и не само на алтеритет. Тој се доживува како брутален кодекс на ограничување на човековите слободи и на слободата на изразот, како извор на полова и родова дискриминација (супримирање на правата на егалитарност меѓу жената и мажот), како анархичен патријархализам и парадирање со супериорноста. Таа реплика неминовно води кон концептот на загрозеност на европските цивилизацииски придобивки и кон потребата истите тие придобивки да бидат одбранети. Така, вториот религиски пресврт на постсекуларизмот содржи елементи на јавен отпор спрема радикалниот антисекуларизам (фундаментализмот, шеријатскиот модел), но и со обнова на традиционалната европска религиска свест, христијанската. Дискурсот на загрозеност, потхранет од глобалниот (анти)терористички амбиент, е првиот симптом на конфликтната свест на современа Европа.

Постсекуларизмот ја смалува дистанцата меѓу државните и религиските институции и верувања и се стреми да ја десекуларизира државата, обновувајќи ги теократските дискурси на моќ (и немоќ), при што образовните, културни, национални и безбедносни политики се артикулираат во согласност со доминантните религиски убедувања и институции. Десекуларизацијата ја доведува во прашање автономијата на модерната демократска држава. И не само тоа, либералниот теократизам/клерикализам е закана за системот на стекнатите граѓански права и слободи, па дури и закана за автентичните религиски вредности. Имено, религискиот утилитаризам од почетокот на векот е потврда за тоа дека политизацијата на религијата ги профанира нејзините суштински вредности и ја нарушува автономијата на црковните институции. Грубиот, јавен и утилитарен теократизам им противречи на вистинските сакрални духовни вредности. Премногу

⁶ За само четириесетина години „зелената трансверзала“ се проби, преку антрето на Европа, до нејзината дневна соба. И повеќе од тоа, тенденцијата на *ѿанисламизам* ја истакнува религијата како детерминанта на идентитетот. Со реставрацијата на шеријатскиот и милет-системот се воспоставува нов вид глобализам – *фундаментѿален исламски ѿранснационализам*.

гласната и видлива религиска припадност и религиска коректност повеќе е наменета за другите одошто за себеси, повеќе е дел од политичката симптоматика одошто на религиската и повеќе создава привид на сакралност одошто сакралност во вистинската смисла на зборот. Во секуларните системи религискиот идентитет беше интимно човеково право и преземена семејна традиција. Во постсекуларните системи се нарушува принципот на религиска интимност и слобода. Всушност, како што заклучува Христова-Башевска во едно свое истражување, секуларноста и црквата стојат во хармонија: фамозната нормативно-правна одредба: „Црквата е одвоена од државата“ е историски првата шанса на црквата да живее во согласност со себеси. Накусо, секуларноста (барем кога е во прашање христијанството на ниво на доктрина) не ѝ е спротивставена на сакралноста; напротив! (Bashevska 2006)

Во рамките на постсекуларниот пресврт, религискиот идентитет толку многу се прагматизира, што се вулгаризира и, на тој начин, го губи шармот на сакралното, односно опаѓа чувствителноста за сакралното, и човештвото повторно се лишува од својата метафизичка димензија и духовност. Како што се зголемува присуството на теократијата во јавниот општествен живот, така се намалува присуството на сакралната свест и духовноста. Историјата повторно ја држи лекцијата дека секуларната држава го поттикнува процесот на сакрализација на индивидуата, и обратно, десекуларизацијата на државата го блокира иманентниот процес на сакрализација и хуманизација на човештвото.

Всушност, една од последиците на актуелната *десакрализација* на европското битие е создавањето социјален амбиент лишен од смисла за повисоки духовни вредности, податлив за масовна манипулација и за доминација. Парадоксално, десакрализираната Европа (Карл Г. Јунг, Пол Рикер, Рене Жирар) се судира со потребата од нова, „прагматична сакрализација“, а процесот на дехристијанизација доживува своја инверзија во нешто што би можеле да го наречеме нова христијанизација. Метафизичката и мистична комуникација со сакралното му отстапи место на еден попрагматичен религиски дискурс, кој содржи елементи на религиски возврат/response (нетолеранција, бласфемија, екстремизам, верско насилство, милитантност). Маргинализацијата на сакралното во постсекуларната ера денес се надоместува со верски утилитаризам. Лишена од суптилниот и интимен контакт со сакралното, Европа се определува за политизација и инструментализација на религијата. Верскиот утилитаризам, заснован

врз квазиманифестации на религиозноста и верски екстремизми, подразбира вишок политика, а недостиг од сакралност и спиритуалност.

Постсекуларизмот наспроти секуларизмот

Типолошките разлики меѓу секуларизмот на модерната и постсекуларизмот на постмодерната европска држава би можеле да се резимираат на следниов начин:

– Ако модерното општество беше втемелено врз супституција на религиозноста, тогаш денес, во услови на зголемена улога на религијата (на религиската свест и на религиските институции), може да се зборува за супституција на демократијата. Во некои држави, тенденцијата на десекуларизација е прикриена, во други е очигледна, но во основа се работи за иста *тееокрајска идеологија* со елементи на апсолутизам и феудализам. Во држави и региони каде што никогаш не е практикуван секуларниот концепт, овој пресврт не е толку очигледен, но затоа религискиот прагматизам е максимално развиен, а дискурсот на моќта е антагонизиран врз религиска основа.

– Ако парадигмата на модерниот „постхристијанизам“ беше синоним на секуларизираното општество, „постхристијанизмот“ на постмодернизмот и на 21 век ги надминува рамките на десекуларизираната држава. Новата парадигма го реставрира меѓурелигискиот антагонизам како иманентна одлика на секоја радикална религија. Историјата покажува дека монотеистичките религии се подложни на верски радикализам, а овој е подложен на политички и други прагматични манипулации, кои им претходат на интеррелигиските и интеретничките конфликти. Постмодерната цивилизација не е резистентна на верскиот радикализам, наспротив.

– Ако секуларниот религиски пресврт беше реплика на медиевалниот брак меѓу државата и црквата, актуелниот религиско-цивилизациски пресврт не е обична реплика на модерниот европски секуларизам. Плурален, тој се манифестира повеќекратно: а) како обид за десекуларизација на државата (теократски режими); б) како стратегија на утилитарна теизација на општеството и профанизација на сакралното; в) како маргинализација на религискиот диверзитет во полза на големите религии; г) како матрица која генерира верски радикализми и фундаментализми, христијанофобија, исламофобија, јудеофобија.

Цивилизациските импликации на постсекуларната религиска парадигма

Ако е точно дека секој религиски пресврт не е нужно цивилизациски, но секој цивилизациски пресврт е религиски, тогаш се поставува прашањето дали постсекуларизмот е чисто религиски пресврт или можеби е цивилизациски пресврт со религиски импликации? Имено, постсекуларизмот се рефлектира не само врз религијата туку и врз науката, образованието, културата, уметноста, медиумите, политиката, егзистенцијата, општественото уредување, модата, исхраната... Тој е поттикнат од старите (локални) теократски традиции, вклопени во новите (глобални) идеологии и има интенција да создаде една проблематична, псевдохумана цивилизација, заснована врз неподносливиот јаз меѓу технолошкиот напредок и духовниот регрес (суштинска десакарлизација на човештвото, неговиот хуманитет и неговата историска свест). Постсекуларизмот е сеопфатен историски *судир на цивилизациите и културите*, зачат во судирот меѓу религиите, а проширен на сите подрачја на општествената и политичката стварност. Токму тој факт кажува дека парадигмата на постсекуларизмот, надополнета со елементи на антисекуларизам, има карактер на *религиско-цивилизациски пресврт*.

Освен тоа, постсекуларизмот не ја засега само Европа туку и светот пошироко (особено Медитеранот, блискоисточниот дел на Азија, Африка). Постсекуларизмот е проследен со длабока *криза на европската цивилизација*. Тој не ја подразбира само тенденцијата на десекуларизација *туку и тенденцијата на постхристијанизмот и дехристијанизацијата*, а таа е реплика на зголемениот исламски прагматизам/утилитаризам и на „ориентализацијата“ на западноевропската цивилизација. Моќта на оваа стратегија најпрвин се почувствува на просторите на бивша Југославија, кога се случи првата голема „балканизација“ на Европа.

Постмодерна Европа не само што не научи да биде порамнодушна спрема религискиот феномен туку – напротив – ја зголеми својата сензибилност спрема религијата. Наместо да го маргинализира религискиот фактор, денес Европа е *опседната* со религијата. Опседнатоста од религијата се зголемува во услови на мигрантска и бегалска криза. „Религиската опсесија“ не се сведува само на закана од рокада на доминантните религиски матрици, на христијанството

со исламот. Се работи за тоа севкупниот однос спрема религијата да стане хиперсензибилен. Не се јавуваат само дискретни, вербални и индивидуални реплики на новонастанатите религиски дискурси, туку доаѓа до политички, институционални, па и екстремни реплики спрема туѓите религиски матрици. Во страв од доминацијата на неевропската религиска матрица (исламот), Европа ја јакне својата христијанска свест.⁷

Религиските дискурси и понатаму се суштествен дел од европската стварност, макар биле реплика на атеизмот, односно на радикалните фундаментализми. На повидок е една *йраѓмајична йрисујиносѝ на релиѓијајѝа*, една хипердетерминирана религиска коегзистенција, една исполитизирана религиозност, чијашто мрачна страна фрла сенка врз стекнатите граѓански права и слободи.⁸ Поради тоа, итно се неопходни нови интерпретативни стратегии, кои ќе ги деконструираат механизмите на новата прагматична теократија: политичко-религиски, социјални, културни, медиумски, етички, демографски, безбедносни, хуманитарни.

Современиот секуларен свет „се одликува не толку со отсуство на религијата — иако во некои општества религиското верување и практика бележито опаѓаат — туку многу повеќе со продолжителна мултипликација на нови опции, религиски, спиритуални и антирелигиски...“ (Taylor 2007)⁹ Значи, наративот на постсекуларниот теократизам подразбира цел сет религиски, демографски, културни и политички трансформации:

⁷ Традиционалните монотеистички религии, историски обременети од себеидеализација и себеглорификација (христијанството е христијаноцентрично, исламот е исламоцентричен!), денес се наоѓаат во состојба на исклучивост и конфликтност (Умберто Еко 2006, „Monoteizam i politeizam“, „Nova religija“ in: *Nedeljnik, spec. prilog: mart* 2016).

⁸ François Laruelle го користи терминот „нерефлектирачка филозофема“ (un philosophème irréfléchi): *Philosophie et non-philosophie* (1989), *Christo-fiction* (2014).

⁹ „Charles Taylor examines the development in ‘Western Christendom’ of those aspects of modernity which we call secular. What he describes is in fact not a single, continuous transformation, but a series of new departures, in which earlier forms of religious life have been dissolved or destabilized and new ones have been created. Today’s secular world is characterized not by an absence of religion—although in some societies religious belief and practice have markedly declined—but rather by the continuing multiplication of new options, religious, spiritual, and anti-religious, which individuals and groups seize on in order to make sense of their lives and give shape to their spiritual aspirations.“ (description from the cover page, 2007)

Прво, секуларна Европа е на пат да стане историски анахронизам. Имено, Европа се соочува со два вида „ревизији на секуларизмот“: едната ревизија е умерена и дискретна, а другата – радикална и видлива. Првиот религиско-цивилизационски перформанс е постсекуларен, додека вториот е антисекуларен. Оттаму и потребата од соодветни стратегии за нивно осуетување или (барем) ублажување.

Второ, по „рабовите“ на Европа се одвиваат драматични настани: се обновуваат мигрантските рути (медитеранска, балканска); се одвива масовна и сложена бегалска и хуманитарна криза; социјалните миграции имаат политичка и геостратешка заднина; се случува нов империјализам, економски, демографски и религиски; нов религиско-политички кодекс ги доведува во прашање традиционалните демократски вредности, вклучително и слободата на изразот; има ремисија на верскиот конзервативизам и фундаментализам, така што може да се зборува за „медијевализација“ на историската сцена.¹⁰

Трето, како резултат на политизацијата на религијата и теизацијата на политиката, во светот, па и во самата Европа се создаваат некои нови државни и парадржавни конструкции со теократски, етно-религиски предзнак (Босна, делумно и Косово); повторно се ревидира концептот на граѓанскиот идентитет, овој пат низ призма на религиските атрибути; се зголемува присуството на исламот во традиционално доминантните христијански средини во Европа; се зголемува утилитаризмот и визибилитетот на религиската иконографија, која започнува да испраќа пораки кои не се чисто религиски, туку и политички (и со елементи на религиски империјализам!); теократијата продолжува да ги зајакнува позициите на монотеистичките религии; се милитаризира и се „теизира“ медиумската реторика; се збиднуваат драматични етноциди над етнорелигиските малцинства на Блискиот Исток; се случуваат масовни миграции, бегалска и хуманитарна криза; заканата од нова Света војна (Џихад) и од шеријатскиот режим прераснува во обид кој има транснационални претензии (Исламската држава).

Четврто, исламофобијата е социјална и културна реплика на дехристијанизацијата на целиот Ориент и на Африка, отпор против исламизацијата на Европа, но и симптом на новата теизација, би рекла дури и христијанизација на Европа (европската историска свест

¹⁰ Психијатријата дијагностицира нови патолошки состојби врз етнорелигиски принцип и го воведува терминот ‘narcissistic personality disorder’.

се рефлектира како христијанска, така што се доведува во прашање и концептот на т.н. постхристијанство). Така, исламофобијата има димензии на општа социокултурна фобија спрема „евроазискиот“ и „афроевропскиот“ хибрид.

Вториот религиски пресврт на антисекуларизмот (сфатен како радикален постсекуларизам) не ги доведува во прашање само границите на христијанството туку и „границите на Европа“ и на современата цивилизација воопшто. Заврши ерата на постегзистенциите. Започнува ерата на антиегзистенциите, на антиреалностите: антисекуларизам, антихристијанизам, антихуманизам. Оваа ера бара соодветна интерпретација, методологија и стратегија за решавање на кризата. Одговорот не смее да стигне премногу доцна.¹¹

Нема сомнение, на почетокот на 21 век религијата е сè присутна, повидлива и поексплицитна во својата присутност во европската стварност.¹² Европскиот политички мизансцен е детерминиран од биполарниот религиски мизансцен. Ниту идеологијата на толерантната религиска свест, претставена од културните политики на плуралниот религиски диверзитет, зад којашто застава УНЕСКО, ниту новата „религиозност на солидарноста“, за којашто пледираше Умберто Еко (2015), нема моќ да ја супституира поларизираната и антагонизирана религиска свест.¹³

Post Scriptum: Сугестии за излез од кризата

Што можат хуманистичките науки да понудат како опција за излез од кризата предизвикана од постсекуларизмот?

¹¹ Европа е во процес на загуба на стабилноста со којашто се одликуваше во периодот по Втората светска војна. Европа е исправена пред императивот да ги менува вековните закони втемелени врз секуларен и христијански концепт. Европа е соочена со распад на наследените имаголошки стереотипи (секуларни, традиционални, реторички, комуникациски, родови, етички, законски). Европа се соочува со криза на културниот и на религискиот идентитет, со криза на толеранцијата и на интеррелигиската коегзистенција.

¹² Да се потсетиме на крвавиот атак на етнонационалистот и антиисламистот Anders Behring Breivik во Норвешка, 22 јули 2011 г., но и на терористичката реплика во Париз, 7 јануари 2015 г., поврзана со сатиричниот неделник *Charlie Hebdo*.

¹³ Умберто Еко смета дека е на повидок нова трансформација на мапата на радикализираните традиционални монотеистички конфесии во еден глобален амбиент на солидарност. Но, со оглед дека мигрантската криза ги надминува границите на „бегалската криза“, тешко дека ќе се реши само со помош на стратегијата на новата „религија на солидарноста“.

1. Склучување на еден цивилизациски договор, еден вид *Rex Religiosa* или *Повелба за интеррелигиска толеранција*. Овој Договор би го кренал гласот на разумот против злоупотребата на религиските традиции, разлики, чувства и институции во поттикнувањето верски радикализам и фанатизам. Овој Договор би го превенирал евентуалниот глобален „судир меѓу религиите“.

2. Усвојување на *Универзална декларација за секуларизмот* од страна на УНЕСКО, со цел да се избегне натамошно јакнење на теократско-утилитарните механизми. Новиот секуларизам не би ја исклучил религиско-сакралната димензија на човекот, но не би ја ни глорифицирал. Религискиот идентитет е интимен дури и кога е колективна одлика, па треба да се ослободи од стегите на политичките и на државните институции и да ја намали својата јавна видливост во општеството.

3. *Јакнење на интеркултурниот дијалог*, наместо радикализација на мултикултурните политики, кои генерираат културна, етничка, јазична и религиска сегментација и изолација на различните заедници.

4. *Облагородување на религискиот утилитаризам* по пат на соодветни културни и медиумски политики, кои ќе создаваат јавна свест за неопходноста од дискреција во практикувањето на верските права и слободи. Во рамки на медиумските приоритети треба да се имаат предвид, покрај телевизијата и социјалните мрежи, уште и филмот, театарот и книжевноста. Во таа смисла, и медиумите треба да ги промовираат политиките на помирување и прошка, наместо да ја поттикнуваат трауматизираната религиска меморија.

5. Европската солидарност (и милосрдие) со мигрантите и со бегалците би можела да прерасне во нова универзална *религија на солидарноста*, во еден нов систем на морални вредности, кој би ја супституирал доминацијата на (моно)теистичкиот принцип, така што на челно место ќе го постави принципот на емпатија. Како трансрелигиски и универзални категории, емпатијата, солидарноста и хуманоста би биле добра реплика на верскиот радикализам и добра основа за нови развојни стратегии фокусирани врз хуманизмот и мирољубието на постсекуларниот свет.

Референци:

Berger, Peter L. 1999. "The Desecularization of the World: A Global Overview." *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Ed. by Peter L. Berger. Washington, DC: Ethics and Public Policy Center, 1–19.

Žižek, Slavoj. 2015. *Islam, Atheism and Modernity. Some Blasphemous Reflexions*. (Macedonian translation, Skopje, Vezilka 2015).

Jürgen Habermas. 2001. „Faith and Knowledge“. Peace Prize of the German Book Trade 2001 Acceptance Speech. <http://www.friedenspreis-des-deutschen-buchhandels.de/sixcms/media.php/1290/2001%20Acceptance%20Speech%20Juergen%20Habermas.pdf>

Hristova-Baševska, Ljupka. 2006. *The Church, the Bible and the Power*, Философски форум - Алманах на хуманитаристика, Софија, год. VII, број 14, 2/2006.

Христова-Башевска, Љупка. 2008. „Библијата, црквата и Божјиот народ“. *Библиски одзиви – социолошко-антрополошки есеи*. Скопје: Слово. [српско издание: *Библијски одзиви*. Смедерево: Арка, 2014].

Kulavkova, Katica. 2007. "Violence and Civilization", in: *Violence and Art. Interpretations Vol. I*, Skopje: Macedonian Academy of Sciences and Arts, pp. 43–66. ISBN 9989 101 77 9

Ќулавкова, Катица. 2016. *Одворена љоеџика*. Скопје: МАНУ. [“The Macedonians of Islamic religion in the context of identity theories (ethnic, religious and cultural)”], pp. 51–68.

Laruelle, François. 2013. *Philosophie et non-philosophie. (Philosophy and Non-Philosophy*, Taylor Adkins (tr.), Univocal, ISBN 9781937561123).

Stewart, David, 2010 [1st ed. 1992]. *Exploring the Philosophy of Religion*, Pearson Education Inc./Prentice Hall. Macedonian edition: Дејвид Стјуарт (Охајо Универзитет), *Проучување на филозофијата на религијата*, Скопје Арс Ламина, 2013.

Sullivan, Marek. 2016. "The New (Anti-)Secularism", <http://www.e-ir.info/category/essays/essay-award/>

Taylor, Charles. 2007. *A Secular Age*. Harvard: Harvard University Press.

Warner, Michael, Jonathan Van Antwerpen, Craig Calhoun (eds.). 2010. *Varieties of Secularism in a Secular Age*, Harvard University Press.

Изетї ЗЕКІРИ, Брикенд АЗИРИ, Јетїон МАЗЛАМИ

ФИЗИЧКОТО И ВЕРБАЛНОТО НАСИЛСТВО НА РАБОТА КАКО ОБЛИЦИ НА МОБИНГ КАЈ ВРАБОТЕНИТЕ ВО ПОЛОШКИОТ РЕГИОН

Апстракт

Иако широко истражувана појава во научната и во стручната литература од областа на менаџментот, менаџментот на човечките ресурси, организациското однесување, психологијата и на психологијата на трудот, сепак, мобингот претставува понов поим, кој во изминатите неколку децении перманентно добива во значење. Перманентното зголемување на бројот на истражувања, истражувачки проекти, статии во научни и стручни списанија, проследени и со сè поголемиот опфатеност на мобингот во законските решенија на повеќе земји, претставува јасен показател за неговата значајност во денешно време. Всушност, може да се каже дека мобингот, сфатен како притисок на работното место, задоволството од работата и мотивацијата на вработените се дел од позначајните феномени од областа на управување со човечките ресурси со кои се соочуваат деловните организации, независно од нивната дејност, големина или географска распространетост на деловната активност.

Трудот преставува екстракт од истражувачки проект спроведен од страна на авторите, а финансиран од МАНУ, и негова основна цел е да се претстават базичните согледувања околу состојбата со мобингот кај вработените во Полошкиот Регион.

Клучни зборови: Мобинг, физички притисок на работа, психички притисок на работа, емоции и емоционална стабилност на вработените, менаџмент на човечки ресурси

Поим за мобинг

Комплексноста на мобингот особено доаѓа до израз имајќи ја предвид неговата „културолошка компонента“, односно не само едноставниот притисок на поединец или група над поединец во деловна организација туку и покомплексниот аспект на вршење таков притисок како резултат на етничка, религиозна или расна разноликост на работната сила во некоја деловна организација. Оттука може да се дојде до теоретски и логично прифатливото стојалиште дека мобингот во иднина ќе добива сè поголема значајност и ќе стане уште покомплексна појава за истражување и сузбивање. Од друга страна, очигледни се и тешкотиите од аспект на идентификување на мобингот и, секако, неговото докажување, особено имајќи предвид дека, сепак, вообичаено е мобингот да се врши над поединец што често не располага со соодветни капацитети и механизми за соочување со моберот или моберите, особено во случаи кога мобингот се спроведува неформално, но според некој логичен тек на формалната моќ, во согласност со менаџерската хиерархија на современите деловни организации.

Историски гледано, самиот термин *мобинг* во светската литература му се припишува на Австрискиот зоолог Конрад Лоренц (Konrad Lorenz), кој во своите истражувања особено внимание му придавал на биолошкото потекло на човековото однесување, за што во 1973 година ја добил и Нобелова награда. Имено, тој го користи терминот *мобинг* за да опише ситуација во која повеќе помали животни се здружуваат и напаѓаат поголемо животно. Меѓутоа, од аспект на човековото однесување, терминот *мобинг* му се припишува на Питер-Пол Хајнеман (Peter-Paul Heinemann), кој го користи за да опише слична ситуација на однесувањето на децата в училиште.

Кога станува збор за мобинг на работното место, особено внимание треба да му се посвети на Хајнц Лејман (Heinz Leyman), кој под

овој термин опишува ситуација во која група луѓе се здружува и врши физички или психички притисок врз поединец што е за нив еприфатлив или девијантен. Всушност, тој се одлучува наместо американскиот термин “bullying”, да го користи шведскиот термин “mobbing”, сметајќи дека американскиот термин повеќе се однесува на физички притисок и како таков не ја покрива целосноста на една поширока појава, која во еден свој дел ја опфаќа и психичката компонента. Тој обезбедува една мошне широка и речиси сеопфатна дефиниција на мобингот: *„Психичкиот терор или мобинг на работна подрачја подразбира неепријателско и неетичко комуницирање, кое на системски начин е спроведено од стирана на едно или на повеќе лица, главно кон еден поединец. Има и ситуации кога мобингот се спроведува од две или стирани сè до моментот кога едната стирана стигнува доминантна. Ваквите однесувања се одвиваат често (речиси секој ден) и во подолги временски периоди (најмалку шест месеци), и како последица на ваквата фреквенција и времетраење, што резултира со изразена психичка, психосоматска и социјална мизерија.“*¹

Во наредната табела се опфатени низа дефиниции за мобинг (таб. 1).

Таб. 1. Дефиниции за Мобинг	
Автор	Дефиниција
Davenport, Schwartz & Elliot	Мобингот означува неетично и агресивно однесување на соработници, надредени или подредени, насочени против дигнитетот, интегритет и компетентноста на мобираното лице во подолг временски интервал, кое е изложено на емоционален терор, помалку или повеќе софистирано обвинето дека сè што работи, работи погрешно.
Noami & Noami,	Мобингот претставува заеднички напор на соработниците, подредените или надредените некого да исфрлат од работното место преку гласини, алузии, застрашувања, дискриминација, дискредитација, изолација или понижување.
Andreje Adams	Мобинг е поведение чија цел е да се потценат и да деградираат луѓето преку скриени, сурови дела, кои постапно ја поткопуваат самодовербата и самопочитта на личноста.
Neuman & Baron	Меѓусебна агресија на работа и напори за да им се наштети на луѓето во рамките на работната средина.

¹ Heinz Leymann: “Mobbing and Psychological Terror at Workplaces”, *Violence and Victims*, Vol.5, No. 2, 1990.

Мобингот се дефинира како појава на психичко малтретирање, кое се повторува низ активности, со цел да го деградираат работникот врз разни основи, барем еднаш неделно во шести месеци или трајно, по пат на психолошки (ментални) злоупотреби и понижување друго лице, со цел да се загрози неговиот углед, чест, достоинство и интегритет до отстранување од работното место.

Мобингот предизвикува повреда на човековите права и достоинство, штети на физичкото, менталното и социјалното здравје и ја попречува професионалната иднина на жртвата. Мобингот се одразува со: подолготрајно психичко малтретирање, измачување, изолирање притисок на работното место; „бавен отров“, изживување; нефер начин за отстранување од работното место преку психичка тортура; изложување на вработениот на понижување, застрашување.

Иако во светската литература *мобингоџи* и *булингоџи* се среќаваат често опишувајќи ја истата појава, сепак, може да се утврди дека разликата меѓу нив не е само од семантичка туку е и од практична природа. Имено, додека *булинг* е термин со кој многу јасно се покрива феноменот на физички притисок на работа, тој ја изоставува и психичката, посуптилната компонента, која практично потешко се утврдува, се докажува и се спречува.

Булингот и агесијата не се едно исто. Додека агесијата може да биде и само еден поединечен акт, булингот подразбира повторени напади против целта, создавајќи перманентна рамка на однесување. „Тешките шефови“ и „шефовите што бараат многу“ не се по дефиниција булери сè додека нивниот примарен мотив е да се обезбеди најдобрата можна перформанса преку поставување на очекувањата на високо ниво. Во многу случаи станува збор за булинг на колеги над колеги, а не за булинг на надреден кон вработен.²

Мобингот подразбира несексуално злоупотребување на колега од страна на група други членови на организацијата со цел отстранување на таргетираниот поединец (поединци) од организацијата или, во најмала рака, од еден нејзин дел. Мобингот опфаќа индивидуална, групна и организациска динамика. Тој резултира со понижување, девалуација, дискредитација, деградација, загуба на професионалната

² Denise A. Romano: **The HR Toolkit: An Indispensable Resource For Being A Credible Activist**, McGraw-Hill, 2010, 108.

репутација и често отстранување на жртвата од организацијата преку отпуштање, проширени боледувања или давање отказ.³

Булинггот претставува многу непријатен вид на малтретирање на работното место. Веројатно тој е најтешко да се контролира во споредба со сите видови меѓусебни односи меѓу вработените. Исто како и сексуалното малтретирање, многу тешко е да се докаже постоењето и примената на булингот. Покрај ова, жртвата може да се плаши и да не биде подготвена да пријави малтретирање од страна на надредено лице, бидејќи надредениот е оној што го врши малтретирањето. Меѓутоа, ова во никој случај не подразбира дека деловните организации треба да го игнорираат проблемот. Треба да се објави организациска политика со која јасно ќе се истакне дека малтретирањето на работното место се забранува и не е дозволено. Луѓето што чувствуваат дека се жртви на злоупотреба, треба да се чувствуваат доволно сигурни и слободни да дискутираат за проблемот или со службени претставници од секторот со човечки ресурси или, пак, со обучен советник од областа. Оние што ги вршат малтретирањата не треба веднаш и по автоматизам да бидат казнувани. Ним најпрво треба да им се помогне да се освестат за последиците од своите активности и да им се даде можност да се променат. Оние што продолжуваат со истата практика треба да бидат казнувани од страна на организацијата.⁴

Булингот може да предизвика сериозни последици за здравјето и за добросостојбата на жртвите, но и на сведоците, предизвикувајќи, притоа, организациски проблеми, како што е: зголемен апсентеизам, зголемена тенденција за заминување и промена на работното место, како и намалување на задоволството од работата. Изложеноста на булинг може да резултира со страв, анксиозност, чувство на беспомошност, депресија и траума кај жртвите, предизвикувајќи промена на нивната перцепција за работната средина од сигурна кон несигурна и полна со ризици.⁵

³ Len Sperry: "Mobbing And Bullying: The Influence Of Individual, Work Group, And Organizational Dynamics On Abusive Workplace Behavior", **Consulting Psychology Journal: Practice and Research**. Vol. 61, No. 3, 191.

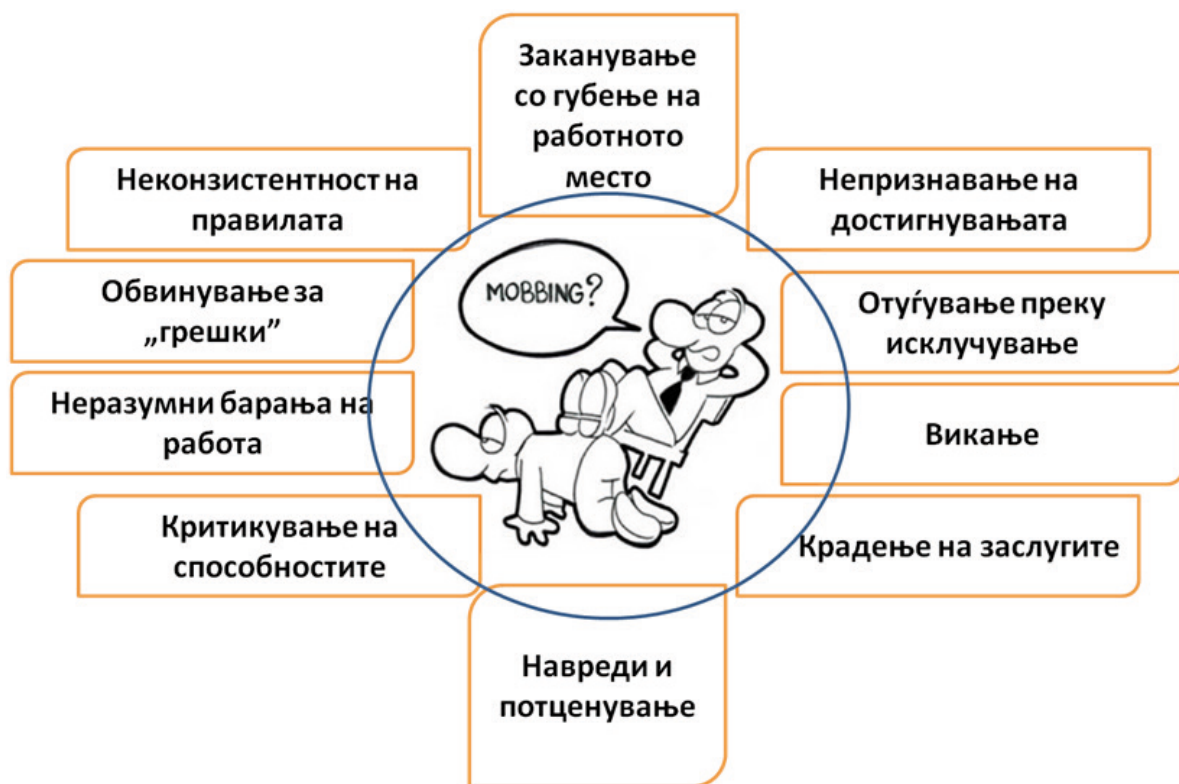
⁴ Michael Armstrong, Stephen Taylor: **Armstrong's Handbook of Human Resource Management Practice: Building Sustainable Organizational Performance Improvement**, Kogan Page, London, 2014, 448.

⁵ Stalle Einarsen and Helge Hoel: „Bullying and Mistreatment at Work: How Managers May Prevent and Manage Such Problems.,“ во Andrew Kinder (Ed), Rick Hughes (Ed), Cary L. Cooper (Ed): **Employee Well-being Support: A Workplace Resource**, John Wiley & Sons Ltd, Chichester, 2008, 161.

Мобингот може да се појави во најразлични форми и облици во рамките на деловните организации (слика 1.1).

Слика 1. Стратегии на булинг

Според: Gary Namie, Ruth Namie: *The Bully at Work: What You Can Do to Stop the Hurt and Reclaim Your Dignity on the Job*,

Sourcebook Inc., 2009, 29

2. Процес на мобинг

Лејман (Leymann)⁶, врз основа на опсежни истражувања, истакнува четири фази во процесот на мобинг (слика 1.3).

⁶ Heinz Leymann: "Mobbing and Psychological Terror at Workplaces", *Violence and Victims*, Vol. 5, No. 2, 1990.

Слика 2. Процес на мобинг според Leymann

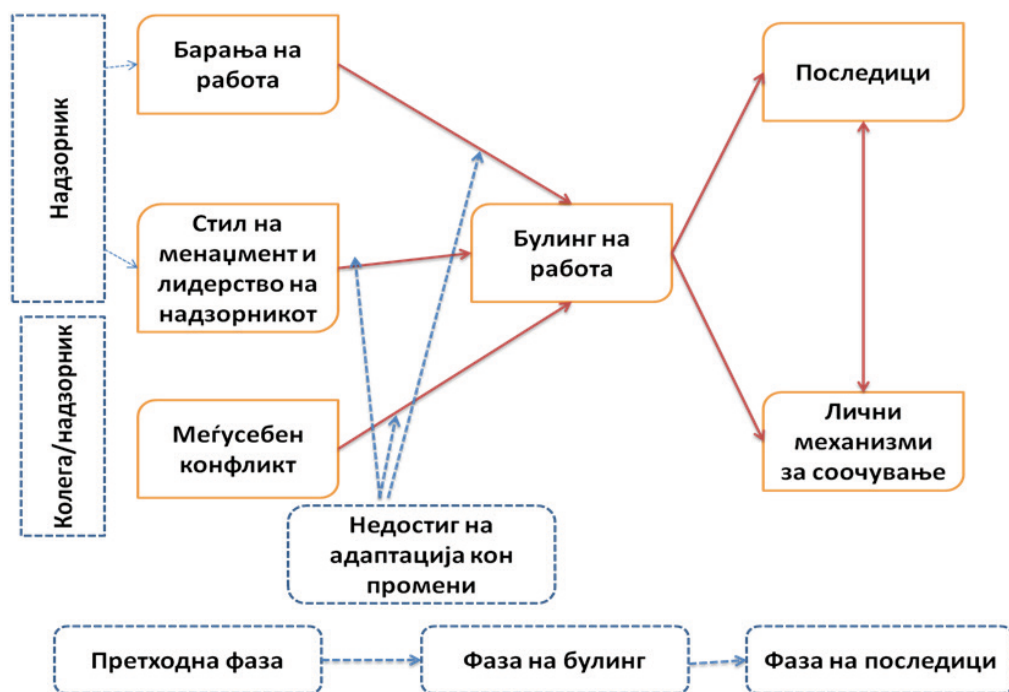

Фазата на критичен инцидент е прилично кратка и се однесува на утврдување на причината за мобингот. Иако конфликтот е еден од највообичаените критични инциденти, сепак, овој дел од процесот не е докрај разјаснет. Во втората фаза, всушност, се применуваат самите мобинг-активности, како што е таргетирањето на репутацијата на жртвата, изолацијата на жртвата и сл. Третата фаза подразбира вклучување на менаџментот, со што, всушност, и другите во организацијата дознаваат за ситуацијата. Оваа фаза е многу комплексна, затоа што управувањето со персоналот се уредува со прописи, со што се отежнува и самото дејствување на менаџментот. Последниот дел на процесот се однесува повеќе на долгорочните последици, вклучувајќи ги тука и личните и оние поврзани со работното место.⁷

⁷ Пошироко околу ова види Heinz Leymann: “*Mobbing and Psychological Terror at Workplaces*”, **Violence and Victims**, Vol. 5, No. 2, 1990

Сиби и Раја (Ciby & Raya)⁸ даваат концептуален модел на мобинг на работното место, кој ги зема предвид факторите на мобинг, самата фаза на мобирање, како и последиците од неа (слика 3).

Слика 3. Концептуален модел на булинг на работното место

Извор: Mariam Ciby, R P Raya: „Exploring Victim’s Experiences of Workplace Bullying: A Grounded Theory Approach”, Vikalpa , Volume 39 , No 2, April - June 2014, 72

Како што може да се забележи, авторите имаат обезбедено речиси сеопфатен модел на целосност на мобингот на работното место. Имено, барањата на работа, стилот на менаџментот и лидерството на надзорникот, меѓусебниот конфликт и недостигот на адаптација кон промените се истакнуваат како четири групи фактори што водат кон мобинг на работното место. Во конкретниот случај, како барања на

⁸ Mariam Ciby, R P Raya: „Exploring Victim’s Experiences of Workplace Bullying: A Grounded Theory Approach”, **Vikalpa** , Volume 39 ,No 2 April - June 2014

работата вообичаено се издвојуваат нереални цели, како и преоптоварување со работни задачи. Покрај ова, автократските, непрофесионалните и неподдржувачките надзорници исто така ги зголемуваат можностите за појава на мобинг. Во втората фаза, односно фазата на спроведување на мобинг, жртвата е веќе под притисок од страна на моберот, односно на моберите, при што може да стане збор за мобинг врз основа на задачите и мобинг врз персонална основа. Во оваа фаза од значајност е и времетраењето на мобингот, како и фреквенцијата, односно интензитетот со кој над жртвата се применува мобинг. Во третата фаза веќе станува збор за последици што ги има жртвата, како и за потенцијалните активности што ги има на располагање за соочување со мобингот. Списокот на последици е прилично широк и опфаќа низа емоционални, персонални и последици поврзани со работата. Како емоционални последици се истакнуваат: фрустрацијата, понижувањето, бесот, емоционалната тортура, грижата и честото менување на расположението. Во групата персонални последици се истакнуваат: главоболката, менталните заболувања, проблемите со концентрацијата, нарушувањето на спиењето, промената на апетитот и начинот на исхрана, нарушувањето на физичкото здравје, нарушувањето на односите во рамките на семејството. Во групата последици поврзани со работата се истакнуваат последици врз задоволството од работата, посветеноста на работата, продуктивноста и склоноста кон промена на работното место. Од аспект на личните механизми за соочување со мобингот се истакнуваат: релаксираноста на личноста, комуницирањето со членовите на семејството, перцепцијата за организациска поддршка и јавно укажување на проблемот.⁹

3. Фактори на Мобинг

Zapf обезбедува прилично детален список на причини за мобинг на работното место, таб. 2.

⁹ Пошироко околу ова види: Mariam Ciby, R P Raya: „*Exploring Victim's Experiences of Workplace Bullying: A Grounded Theory Approach*“, **Vikalpa**, Volume 39, No 2, April - June 2014.

Таб. 2. Фактори на мобинг	
Категорија	Опис
Организациски фактори	■ преголеми барања; ■ непостоење на барања (игнорирање); ■ грешки во однесувањето на управата; ■ лоша работна клима; ■ социјални норми; ■ недостатоци во организацијата на трудот; ■ страв во поглед на работното место;
Социјални фактори	■ работноправни прописи. ■ социјален состав на групата; ■ завист; ■ притисок на групата, непријателство; ■ синдром на жртвено јагне.
Персонални фактори	■ морално ниво; ■ стигматизација на социјалните овластувања, квалификации.
Фактори поврзани со моберот	■ преголеми барања; ■ проблеми во вредносниот систем на моберот, лични цели и мотиви; ■ социопатски особености;
Фактори поврзани со жртвата	■ можни стравови. ■ премалку социјални овластувања; ■ социопатски особини; ■ болести; ■ проблеми при вршењето на работните обврски, агресивност како надворешно однесување.

4. Жртви и последици од мобингот

Иако речиси секој поединец може да стане и да биде жртва на мобинг на работното место, сепак, извесни групи се повеќе подложни на мобинг. Како такви може да се истакнат:¹⁰

- луѓето со очигледни психички и физички недостатоци;
- луѓето што одбиваат да бидат дел од група во колективистичка средина;

¹⁰ Според Pauline Rennie Peyton: **Dignity at Work: Eliminate Bullying and Create a Positive Working Environment**, Brunner-Routledge, East Sussex, 2003, 55-57

- кој било што е дел на малцинство во рамките на работното место;
- чираците и помладите работници;
- луѓе со различна религија, пол или сексуална ориентација;
- лицата што се срамежливи и мирни;
- ментално и физички послабите лица;
- поранешни затвореници;
- луѓе со изразени физички карактеристики со кои се разликуваат од средината;
- лица што одбиваат да бидат дел од синдикатот;
- физички атрактивни мажи и жени;
- постарите вработени;
- помладите вработени;
- лицата што се особено интелигентни или тие на кои им фали интелигенција.

Цела низа истражувања во светски рамки укажуваат на многуте негативни ефекти што произлегуваат од мобингот, како во рамките на училиштата така и на работните места.

Лејман (Leymann)¹¹ ги класифицира последиците од мобингот во четири основни категории:

- социјални: социјална изолација, доброволна невработеност, социјална неприспособеност;
- социјални/психички: губење на капацитетите за соочување;
- психички: очај и апсолутна беспомошност, изразен бес поради непостоењето правни механизми, изразена анксиозност и очајување;
- психосоматски и психијатриски: депресија, хиперактивност, компулсивни самоубиства, психосоматски болести.

¹¹ Heinz Leymann: "Mobbing and Psychological Terror at Workplaces", **Violence and Victims**, Vol. 5, No. 2, 1990.

Едно истражување (спроведено од страна на Кај Bijrkqvist, Karin Osterman, Monika Hielt-Back¹²) со 338 универзитетски работници укажа на тоа дека мажите се помалку изложени на мобинг споредено со жените и дека административниот и техничкиот кадар е повеќе изложен на мобинг споредено со академскиот и истражувачкиот кадар. Меѓутоа, речиси сите укажуваат на низа последици: анксиозност, депресија, агресивност, меланхолија, инсомнија, апатија, социофобија и губење на концентрацијата.

Едно мошне опсежно истражување, со околу 2232 деца на возраст 5–7 години, спроведено во Велика Британија од страна на тим научници (Louise Arseneault, Elizabeth Walsh, Kali Trzesniewski, Rhiannon Newcombe, Avshalom Caspi, Terrie E. Moffitt¹³) покажа дека децата што се жртви на мобинг имаат низа физички последици, како модринки и исеченици, но и голем број психички последици – ноќни мори, болки во stomакот, избегнување на одење во училиште и сл.

Едно истражување на 1316 наставници и директори на основни училишта во Турција покажа дека околу 4,1% од наставниците во оваа држава секојдневно се соочуваат со мобинг на работа и дека вообичаено овој мобинг доаѓа до израз преку озборување, исклучување и игнорирање на поединецот, како и преку неземање предвид на неговите мислења и стојалишта.¹⁴

Иако кога станува збор за мобинг, воопшто, и за мобинг на работа, посебно, гледано од аспект на ефектите и последиците вниманието вообичаено е свртено кон жртвата, сепак, треба да се има предвид дека мобингот по природа не е воопшто едноставен, па и ефектите од него не би можеле да бидат еднонаочни. Многубројните истражувања во светски рамки укажуваат на тоа дека, од една страна, многу е тешко понекогаш да се утврди и самата жртва, затоа што има случаи кога оние што во однос на некого се жртви да бидат во позиција на мобери кон останати лица.

¹² Kaj Bijrkqvist, Karin Osterman, Monika Hielt-Back: „*Aggression Among University Employees*„ **Aggressive Behavior**, Volume 2, 1994.

¹³ Louise Arseneault, Elizabeth Walsh, Kali Trzesniewski, Rhiannon Newcombe, Avshalom Caspi, Terrie E. Moffitt: „Bullying Victimization Uniquely Contributes to Adjustment Problems in Young Children: A Nationally Representative Cohort Study„ **Pediatrics**, Vol. 118, Issue 1, 2006.

¹⁴ Пошироко околу ова види: Abbas Ertürk: „*Mobbing Behaviour: Victims and the Affected*„, **Educational Sciences: Theory & Practice** - 13(1) • Winter.

Вилкинсон и Редман (Wilkinson и Redman)¹⁵ обезбедуваат модел што ги опфаќа основните последици од мобингот на работното место како за самите жртви на мобингот така и за сведоците, како и за организацијата како целина. Во согласност со моделот, жртвите на мобинг се соочуваат со три основни категории последици: долгорочни здравствени последици и проблеми, психички и психолошки последици и проблеми и несакани ефекти врз способноста на жртвата да работи, односно да ги извршува работните задачи. Интересно е што исто како и жртвите, и сведоците на мобингот се соочуваат со психички и психолошки последици, како и со несакани ефекти врз нивната способност за извршување на работните задачи. Од друга страна, организацијата првично се соочува со проблеми во продуктивноста како резултат на намалената продуктивност на жртвите и сведоците, како и со зголемена тенденција, особено на жртвите, за напуштање на деловната организација или, во најмала рака, за промена на работното место во рамките на организацијата, со цел избегнување на секојдневниот контакт со моберот, односно со моберите.

Од друга страна, има и низа активности што може да ги преземе, односно да ги има предвид и самата организација, со цел избегнување на мобингот и/или полесно соочување со него:¹⁶

- Спроведување детални анализи на апликантите за вработување и ставањето како критериум на третманот на другите при селекцијата на кандидатите.
- Вклучување на третманот на другите како еден од критериумите за вреднување на перформансите и утврдување награди.
- Утврдување дали самиот булинг е резултат на физички фактори што може да се надминат, како што се зависноста од лекови, анксиозноста, депресијата или ефектот дефицит на внимание/хиперактивност.
- Обука на вработените што вршат булинг.
- Подготвеност за отпуштање на вработените што вршат булинг и не се подготвени да се променат.

¹⁵ Tom Redman, Adrian Wilkinson: **Contemporary Human Resource Management: Text and Cases**, Pearson Education Ltd., Harlow, 2013.

¹⁶ Bruce J. Fried: „ *Performance Management* „, во Bruce J. Fried, Myron D. Fottler: **Human resources in healthcare : managing for success**, Foundation of the American College of Healthcare Executives, 2015, 264.

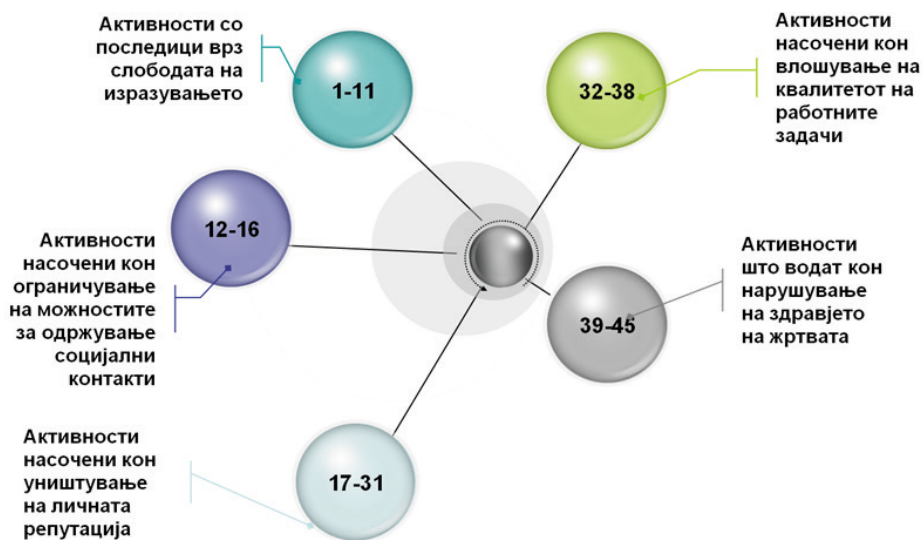
5. Облици на мобинг

Мобингот на работа може да има најразлични облици:¹⁷

- **Вербален:** навредување, надразнување;
- **Социјален:** ширење гласини, намерно исклучување на луѓето, растурање пријателства;
- **Физички:** удирање, туркање;
- **Cyberbullying:** користење на интернетот, на мобилните телефони или на други дигитални технологии за да им се наштети на останатите.

Иако во светски рамки се спроведени десетици истражувања за облиците на мобинг, сепак, најсеопфатен список на облици на мобинг е даден од страна на Лејман (Leymann) во рамките на неговата “The Mobbing Encyclopediae”. Имено, во согласност со долгогодишните истражувања, тој зборува за 45 различни облици на мобинг, класифицирани во пет основни категории (слика 4).

Слика 4. Облици на мобинг според Лејман (Leymann)

¹⁷ Gary Dessler: **Human resource management**, 13th ed., Pearson Education, Inc., 2013, 470.

Во продолжение следува список на облици на мобинг, според класификацијата претставена на слика 4:

1. Претпоставениот ги ограничува можностите за изразување.
2. Постојано прекинување во извршувањето на работата.
3. Колегите ги ограничуваат можностите за изразување.
4. Гласно извикуваат пцости.
5. Постојано критикување како се извршува работата.
6. Критикување на приватниот живот.
7. Телефонски терор.
8. Упатување усни закани.
9. Упатување пишани закани.
10. Одбивање (воспоставување) контакти по пат на омаловажувачки погледи или гестови.
11. Одбивање (воспоставување) контакти со намигнување, а притоа ништо непосредно не се изустува.
12. Незборување (прекинат вербален контакт со жртвата на мобинг).
13. Неспособност за изразување.
14. Преместување во простор далеку од дотогашните колеги.
15. Забрана за колегите да зборуваат со жртвата на мобинг.
16. Третирање на жртвата „како ветер“.
17. Лошо зборување за жртвата (зад грб).
18. Ширење гласини.
19. Намерно правење смешен.
20. Обвинување дека е некој психички болен.
21. Присилување некого на психијатриско набљудување.
22. Исмејување за хендикепираност.
23. Имитирање движења, глас или гестови за да се исмеет жртвата на мобингот.
24. Напаѓање на политичките и на верските сфаќања.
25. Исмејување на приватниот живот.

26. Исмејување на националната припадност, односно на националното потекло.
27. Присилување некого на извршување работи што му ја нарушуваат самодовербата.
28. Оценување на работното залагање на погрешен или на навредлив начин.
29. Доведување во прашање на одлуката на тоа лице.
30. Извикување погрдни пцости или други навредливи изрази за него/неа.
31. Сексуално приближување или вербални сексуални понуди.
32. Недавање работни задачи на тоа лице.
33. Одземање на сите задачи на работното место, така што и самиот да не може да си измисли работни задачи.
34. Доделување бесмислени работни задачи.
35. Доделување работни задачи далеку од вистинските знаења/квалификации.
36. Постојано доделување нови задачи.
37. Доделување „навредувачки“ задачи.
38. Доделување задачи што ги надминуваат квалификациите на лицето на кое му се доделени, со цел да го дискредитираат.
39. Присилување на работи што го нарушуваат здравјето.
40. Закана со физичко насилство.
41. Примена на лесна сила, на пример некому да му се „даде да размисли“.
42. Телесно малтретирање.
43. Предизвикување трошоци за да му се наштети на лицето.
44. Правење физичка штета во домот или на работното место на лицето.
45. Сексуален напад.

Замолени да ги класифицираат облиците на мобинг на суптилни и агресивни, работниците во едно истражување спроведено на над 200 вработени во Соединетите Американски Држави укажуваат на

тоа дека од нивна гледна точка контактот со очи и физичкиот контакт, заканувањето со физичко насилство, потценувањето во присуство на колегите и на клиентите, вербалното злоупотребување, намерното уништување на документите на работа, удирањето, туркањето и плукањето се најагресивните облици на мобинг на работа.

6. Психичкиот и физичкиот притисок како облици на мобинг во Полошкиот Регион

6.1. Опис на истражувањето

Со цел да се измери нивото на мобинг на работното место, спроведено е истражување кај вработените во Полошкиот Регион. Полошкиот Регион, како еден од осумте региони во Република Македонија, се наоѓа во северозападниот крај на земјата, конкретно во Полошката Котлина. Овој регион, во глобала, ги опфаќа градовите Тетово и Гостивар. Ако се анализира бројот на активните деловни субјекти во последните две години, можеме да констатираме дека има позитивен раст од 7,323 на 7.554, наспроти падот во национално ниво (табела 3).

Табела 3: Број на активни ДС во РМ и ПР (2014/15)		
Категорија	2014	2015
Република Македонија	70.659	70.139
Полошки Регион	7.323	7.554
<i>Извор: ДЗС</i>		

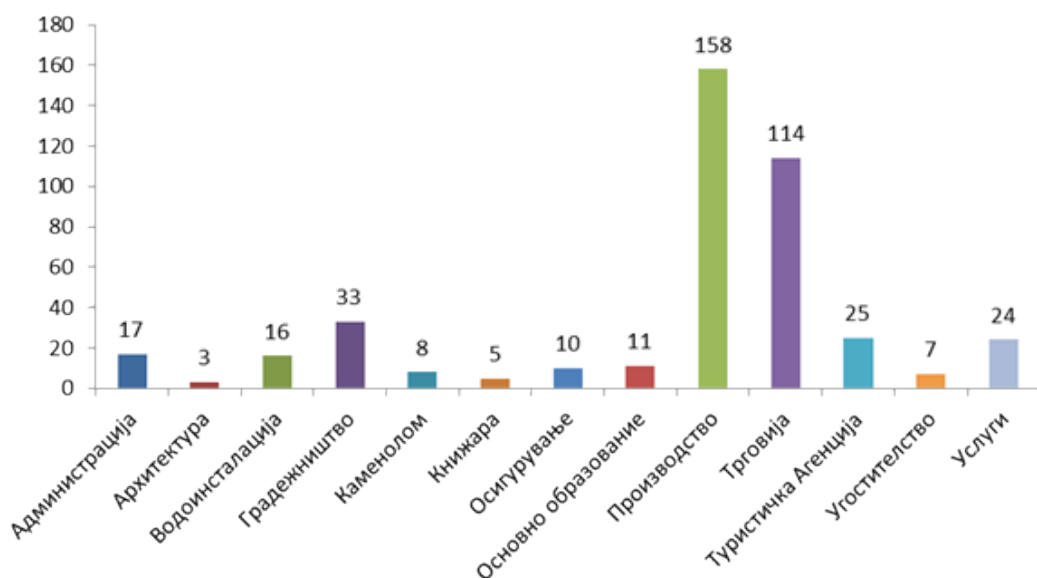
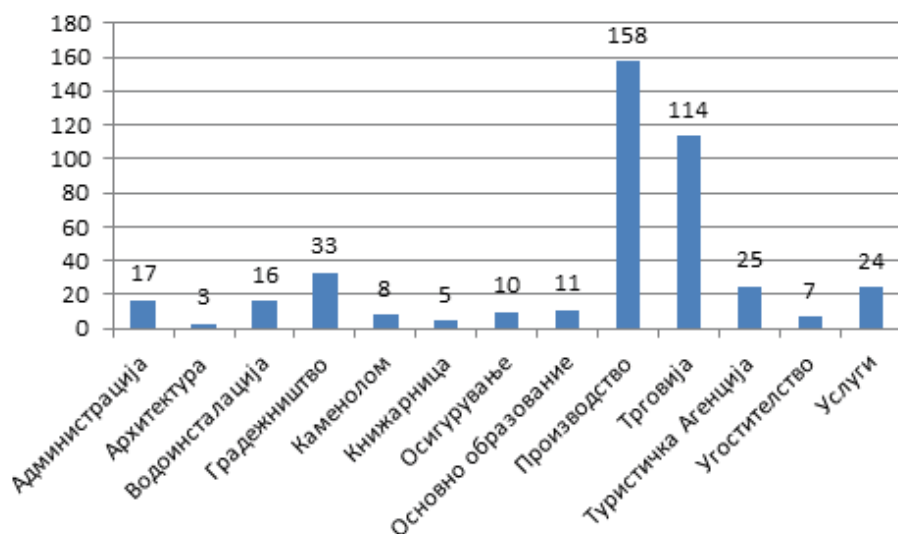
Со извршената анкета се опфатени 69 деловни субјекти и 431 испитаник – вработен во овие ДС. Анализирајќи ги деловните активности на анкетираниите ДС, можеме да ги констатираме следниве дејности: администрација, архитектура, водоинсталатерство, градежништво, каменолом, книжарница, осигурување, основно образование, производство, трговија, туристичка агенција, угостителство и услужна дејност. Ако ја проанализираме, од една страна, големината на примерокот од 69 во споредба со 7.554 деловни субјекти во Полошкиот Регион, се надминува минималниот праг од 68 д.с. со мар-

гинална грешка од 10% и ниво на доверба од 90%. Додека, од другата страна, мострата од 431 испитаник-работник го надминува неопходниот минимум од 383 испитаници, како релевантна мостра од вкупно вработените во Полошкиот Регион (86.579 работници). Реалниот број на мострата од 431 испитаници кореспондира со маргинална грешка од 4,71% и ниво на доверба од 95%, што може објективно да ја претстави набљудуваната појава (табела 4).

Табела 4>: Карактеристики на примерокот	
Категорија	2015
Деловни субјекти во Република Македонија (2015 г.)	70,139
Деловни субјекти Полошки регион (2015 г.)	7,554
Број на вработени во Полошки регион (2015 г.)	86,579
Големина на мостра според бројот на ДС	69
Број на испитаници	431
Маргина на грешка (4,71%) Ниво на доверба (95%)	
Мин. гол. на мостра според бројот на ДС	68
Маргина на грешка (10%) Ниво на доверба (90%)	
Мин. гол. на мостра според бројот на испитаниците	383
Маргина на грешка (5%) Ниво на доверба (95%)	
Извор: ДЗС, пресметка на авторите	

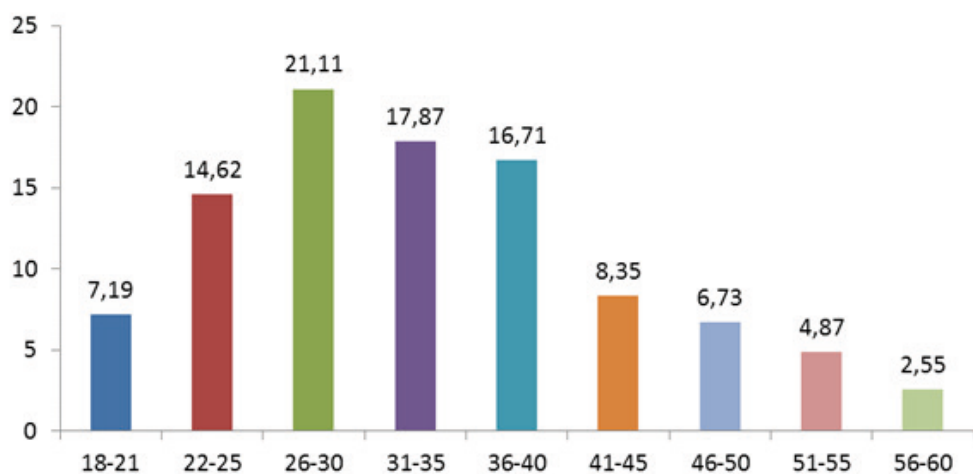
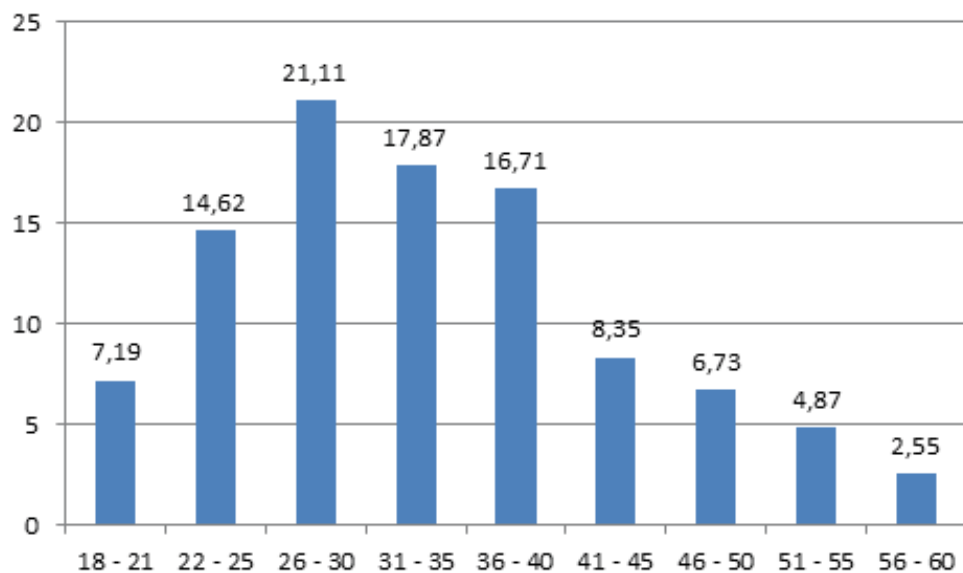
Од анкетираните испитаници од различни деловни дејности, доминираат анкетираните работници од производствените ДС со 158 од вкупно 431 или 36,66% и трговијата со 114 вработени или 26,45% (џраф. 1).

Граф.1 Анкетирани работници според активната на деловниот субјект

Од посебна важност за објаснување на мобингот од избраната мостра е најпрвин да знае структурата на испитаниците од аспект на возраста.

Граф. 2 Структура на возраста на анкетирани работници во %

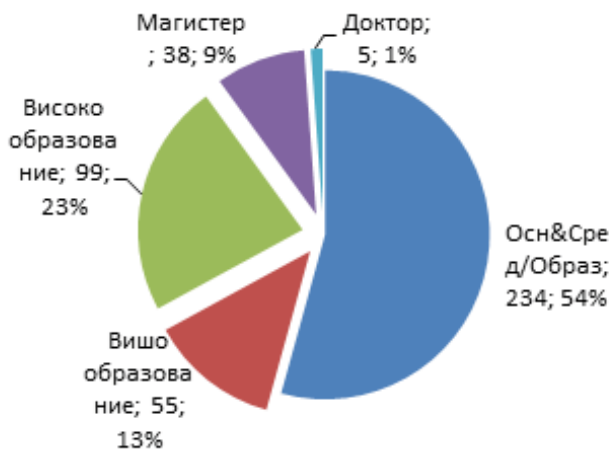
Од горенаведениот графикон можеме да констатираме дека 70,3% или 303 најзастапени испитаници се од следниве возрастни категории:

- од 26 до 30 години со 21,11%;
- од 31 до 35 години со 17,87%;
- од 36 до 40 години со 16,71%; и
- од 22 до 25 години со 14,62%.

Анализирајќи ја структурата на избраната мостра од аспект на степенот на образование на испитаниците, можеме да констатираме дека доминираат испитаници со основно и со средно образование (54%), проследени со:

- високо образование – 22,97%;
- виша школа – 12,76%;
- магистри – 8,82%; и
- доктори на науки – 1,16%.

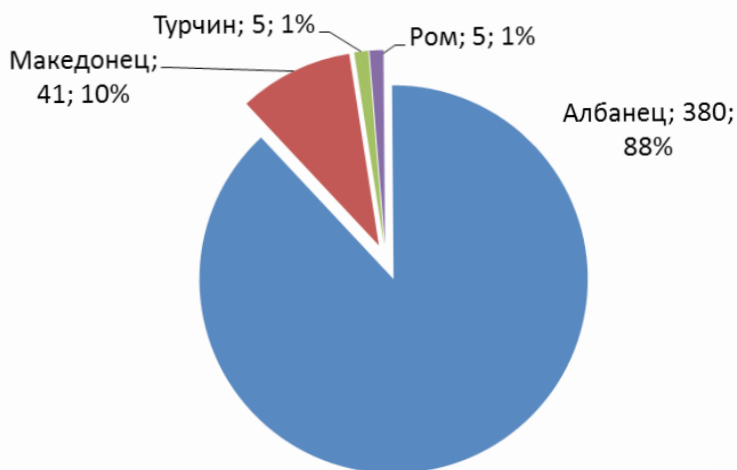
Граф. 3 Структура на испитаници според образованието (во проценти)

Структурата на мострата од аспект на националната припадност на изјаснувањето на анкетираните работници можеме да го констатираме следново:

- Албанци се 380 или 88,17%;
- Македонци се 41 или 9,51%;
- Турци се 5 или 1,6%; и
- Роми се 5 или 1,16%.

Граф. 4 Структура на испитаници според националноста (во проценти)

Ако ја проанализираме мострата од аспект на половата структура и на нивната брачната состојба, можеме да го констатираме следново (табела 5):

- мажи се 334, односно 77,49% од испитаниците (од кои 251 или 75,15% се во брак, 75 во небрачна состојба или 22,46%, 3 разведени или 0,9% и во соживот 5 или 1,5%);
- жени се 97, односно 22,51% од испитаниците (од кои 64 или 65,98% во брак, 32 во небрачна состојба или 32,99%, 1 разведена).

Табела 5 Полова и брачна структура на испитаниците

		женет/ мажена	неженет / немажена	разведени	соживот	вкупно
Мажи	n	251	75	3	5	334
	%	75,15	22,46	0,9	1,5	100
Жени	n	64	32	1	0	97
	%	65,98	32,99	1,03	0	100
Вкупно	n	315	107	4	5	431
	%	73,09	24,83	0,93	1,16	100

6.2. Вербално насилство во претпријатијата во Полошкиот Регион

Од добиените одговори од страната на вработените во деловните субјекти во Полошкиот Регион, врз основа на евентуално постоење на вербално насилство, можеме да констатираме дека оваа појава формално постои, но работниците се колебаат дали да го пријават или не (табела 6).

Табела 6 Вербално насилство во последните 6, 12 и 24 месеци

	Последние 6 месеци		Последние 12 месеци		Последние 24 месеци	
	Број	%	Број	%	Број	%
Да, од управителот	2	0,46	2	0,46	7	1,62
Да, од страна на колега	3	0,7	6	1,39	3	0,7
Да, од страна на клиенти	10	2,32	10	2,32	12	2,78
Не, од никого	416	96,52	413	95,82	409	94,9
Вкупно	431	100	431	99,99	431	100

Од гореизнесеното можеме да заклучиме дека:

- во последните 6, 12 и 24 месеци 96,52%, 95,82% и 94,9%, соодветно, немало вербално насилство;

■ во последните 6, 12 и 24 месеци имало низок процент на вербално насилство од страна на клиент (2,32%, 2,32% и 94,9%, соодветно);

■ во последните 6, 12 и 24 месеци имало низок процент на вербално насилство од страна на управителот (0,46%, 0,46% и 1,62%, соодветно) .

Истражувањето укажува на фактот дека постојат извесни разлики меѓу анкетираниите од машки и од женски пол. Имено, припадничките на понежниот пол, за разлика од мажите, воопшто не подлежат на физичко насилство од страна на управителите и помалку од мажите подлежат на вербално насилство од клиентите (табела 7).

Таб 7. Пол и вербално насилство на работа					
		Да, од управителот	Да, од страна на колега	Да, од страна на клиенти	Не, од никого
Машко	n	2	5	7	320
	%	0,6	1,5	2,1	95.81
Женско	n	0	1	3	93
	%	0	1,03	3,09	95.88

Анализата според етничката припадност на анкетираниите покажува дека најмногу предмет на вербално насилство на работа се припадниците на ромската етничка заедница во Република Македонија, проследени од анкетираниите од македонска и од албанска етничка припадност. Од друга страна, анкетираниите Турци изјавиле дека воопшто не биле предмет на вербално насилство на работа во текот на последната година (табела 8).

Таб. 8. Етничка припадност и вербално насилство на работа						
Етничка припадност		Да, од управителот	Да, од страна на колега	Да, од страна на клиенти	Не, од никого	Вкупно
Албанец	n	2	6	6	366	380
	%	0,53	1,58	1,58	96,32	100

Македонец	n	0	0	3	38	41
	%	0	0	7,32	92,68	100
Турчин	n	0	0	0	5	5
	%	0	0	0	100	100
Ром	n	0	0	1	4	5
	%	0	0	20	80	100

Како што може да се види од погорната табела, предмет на вербално насилство на работа во текот на последната година биле 20% од анкетираните Роми и околу 4% од анкетираните Албанци.

И покрај нерамномерната дистрибуција, истражувањето покажува дека предмет на вербално насилство на работа се помладите во споредба со постарите лица (табела 9).

Таб. 9. Возраст и вербално насилство на работа						
		Да, од управи- телот	Да, од страна на колега	Да, од страна на клиенти	Не, од никого	Вкупно
18-21	n	0	1	0	30	31
	%	0	3,23	0	96,77	100
22-25	n	0	0	0	63	63
	%	0	0	0	100	100
26-30	n	0	2	4	85	91
	%	0	2,2	4,4	93,41	100
31-35	n	1	0	3	73	77
	%	1,3	0	3,9	94,81	100
36-40	n	0	3	2	67	72
	%	0	4,17	2,78	93,06	100
41-45	n	0	0	1	35	36
	%	0	0	2,78	97,22	100
46-50	n	1	0	0	28	29
	%	3,45	0	0	96,55	100
51-55	n	0	0	0	21	21
	%	0	0	0	100	100

56-60	n	0	0	0	11	11
	%	0	0	0	100	100
Вкупно	n	0	0	0	2,66	2,55
	%	2	6	10	413	431
	n	0,46	1,39	2,32	95,82	100

Истражувањето покажува дека нема посебна корелација меѓу нивото на образованието и изложеноста на вработените кон вербално насилство на работа, иако во конкретниот случај лицата со пониски образовни нивоа повеќе се предмет на вербално насилство на работа. Меѓутоа, ова може да биде резултат и на фактот што овие лица вообичаено се рангирани во пониските нивоа во организациската хиерархија и вообичаено немаат воопшто формален менаџерски авторитет (табела 10).

Таб.10. Ниво на образование и изложеност кон вербално насилство на работа						
Осн. и сред. образ.	n	1	2	8	223	234
	%	0,43	0,85	3,42	95,3	100
Вишо образ.	n	0	2	0	53	55
	%	0	3,64	0	96,36	100
Високо образ.	n	1	1	1	96	99
	%	1,01	1,01	1,01	96,97	100
Магистер	n	0	1	1	36	38
	%	0	2,63	2,63	94,74	100
Доктор	n	0	0	0	5	5
	%	0	0	0	100	100
Вкупно	n	2	6	10	413	431
	%	0,46	1,39	2,32	95,82	100

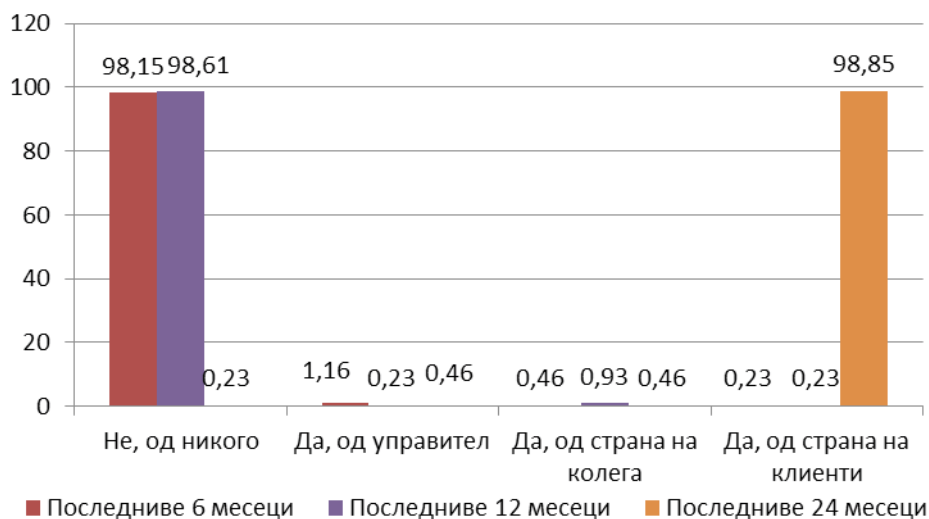
6.2. Физичко насилство во приватниот сектор во Полошкиот Регион

Од добиените одговори на поставеното прашање јасно можеме да дојдеме до констатација за постоењето или за непостоењето фи-

зичко насилство во последните две години. Изјаснувањето на испитаните работници е како што следува (графикон 6):

- дека во последните 6, 12 и 24 месеци постои физичко насилство од управител се изјасниле 1,16%, 0,23% и 0,46%, соодветно;
- дека во последните 6, 12 и 24 месеци постои физичко насилство од страна на колега се изјасниле 0,46%, 0,93% и 0,46%, соодветно.
- дека во последните 6, 12 и 24 месеци постои физичко насилство од страна на клиент се изјасниле 0,23%, 0,23%, и 98,85%, соодветно.
- дека во последните 6, 12 и 24 месеци не постои физичко насилство се изјасниле 98,15%, 98,61%, 0,23%, соодветно.

Граф. 6 Претрпено физичко насилство во последните 6, 12 и 24 месеци

И покрај фактот што физичкото насилство е многу малку присутно во Полошкиот Регион, истражувањето укажува на фактот дека, сепак, постојат извесни разлики меѓу анкетираниите од машки и од

женски пол. Имено, припадничките на понежниот пол, за разлика од мажите, воопшто не подлежат на физичко насилство од страна на управителите и клиентите. Имено, само две испитанички укажале на тоа дека во текот на последната година биле предмет на физичко насилство, и тоа од страна на колега (табела 11).

Пол		Да, од управителот	Да, од страна на колега	Да, од страна на клиенти	Не, од никого
Машко	n	1	2	1	330
	%	0,3	0,6	0,3	98,8
Женско	n	0	2	0	95
	%	0	2,06	0	97,94

Анализата според етничката припадност на анкетираниите покажува дека предмет на физичко насилство на работа се само припадниците на албанската етничка заедница во Република Македонија (табела 12).

Таб. 12. Етничка припадност и физичко насилство на работа						
Етника припадност	Да, од управи- телот	Да, од страна на колега	Да, од страна на клиенти	Не, од никого	Вкупно	
Албанец	n	1	4	1	380	
	%	0,26	1,05	0,26	98,42	100
Македонец	n	0	0	0	41	41
	%	0	0	0	100	100
Турчин	n	0	0	0	5	5
	%	0	0	0	100	100
Ром	n	0	0	0	5	5
	%	0	0	0	100	100

Истражувањето покажа дека предмет на физичко насилство на работа вообичаено се помладите лица. Имено, како што може да се забележи од подолната табела, речиси сите лица што изјавиле дека во последната година биле предмет на физичко насилство на работа се лица до 25-годишна возраст.

Таб. 13. Возраст и физичко насилство на работа						
		Да, од управи- телот	Да, од страна на колега	Да, од страна на клиенти	Не, од никого	Вкупно
18-21	n	1	1	0	29	31
	%	3,23	3,23	0	93,55	100
22-25	n	0	1	0	62	63
	%	0	1,59	0	98,41	100
26-30	n	0	0	0	91	91
	%	0	0	0	100	100
31-35	n	0	0	1	76	77
	%	0	0	1,3	98,7	100
36-40	n	0	2	0	70	72
	%	0	2,78	0	97,22	100
41-45	n	0	0	0	36	36
	%	0	0	0	100	100
46-50	n	0	0	0	29	29
	%	0	0	0	100	100
51-55	n	0	0	0	21	21
	%	0	0	0	100	100
56-60	n	0	0	0	11	11
	%	0	0	0	100	100
Вкупно	n	1	4	1	425	431
	%	0,23	0,93	0,23	98,61	100

Истражувањето покажува дека нема посебна корелација меѓу нивото на образование и изложеноста на вработените кон физичко насилство на работа, иако во конкретниот случај лицата со пониски

образовни нивоа повеќе се предмет на вербално насилство на работа (табела 14).

Таб 14. Ниво на образование и изложеност на физичко насилство на работа						
		Да, од управи- телот	Да, од страна на колега	Да, од страна на клиенти	Не, од никого	Вкупно
Осн. и сред. образ. Вишо образ.	n	0	2	1	231	234
	%	0	0,85	0,43	98,72	100
	n	0	0	0	55	55
	%	0	0	0	100	100
Високо образ.	n	1	2	0	96	99
	%	1,01	2,02	0	96,97	100
Магистер	n	0	0	0	38	38
	%	0	0	0	100	100
Доктор	n	0	0	0	5	5
	%	0	0	0	100	100
Вкупно	n	1	4	1	425	431
	%	0,23	0,93	0,23	98,61	100

Заклучоци

Мобингот претставува една од покомплексните појави во современите деловни организации. Неговото мерење е сериозен предизвик во светски рамки, а особено во средини како нашата, каде што е очигледно дека самата култура наметнува еден вид ограничување во изјаснувањето за изложеноста на мобинг општо, како и физичко и вербално насилство на работа, посебно. Иако мал број од испитаниците, според прашалниците, имаат потврдено изложеност на физички и вербален притисок на работа, сепак, истражувањето овозможува неколку иницијални заклучоци:

- Истражувањето укажува на фактот дека постојат извесни разлики меѓу анкетираниите од машки и од женски пол. Имено, припадничките на понежниот пол, за разлика од мажите, воопшто не

- Предмет на вербално насилство на работа во најголем број се припадниците на ромската етничка заедница во Република Македонија, проследени од анкетираниите од македонска и од албанска етника припадност.
- Предмет на вербално насилство на работа се помладите во споредба со постарите лица.
- Нема посебна корелација меѓу нивото на образование и изложеноста на вработените кон вербално насилство на работа, иако во конкретниот случај лицата со пониски образовни нивоа повеќе се предмет на вербално насилство на работа.
- Предмет на физичко насилство на работа се само припадниците на албанската етничка заедница во Република Македонија.
- Предмет на физичко насилство на работа вообичаено се помладите лица.
- Нема посебна корелација меѓу нивото на образование и изложеноста на вработените кон физичко насилство на работа

Библиографија

- Abbas Ertürk: „*Mobbing Behaviour: Victims and the Affected*,,, **Educational Sciences: Theory & Practice** - 13(1), Winter
- Björkqvist, Karin Osterman, Monika Hielt-Back: „*Aggression Among University Employees*,,, **Aggressive Behavior**, Volume 2, 1994
- Bruce J. Fried: „ *Performance Management*,,, во Bruce J. Fried, Myron D. Fottler: **Human resources in healthcare : managing for success**, Foundation of the American College of Healthcare Executives, 2015, 264
- Denise A. Romano: **The HR Toolkit: An Indispensable Resource For Being A Credible Activist**, McGraw-Hill, 2010
- Gary Dessler: **Human resource management**, 13th ed., Pearson Education, Inc., 2013, 470
- Gary Namie, Ruth Namie: **The Bully at Work: What You Can Do to Stop the Hurt and Reclaim Your Dignity on the Job**, Sourcebook Inc., 2009

подлежат на физичко насилство од страна на управителите и помалку од мажите подлежат на вербално насилство од клиентите.

- Предмет на вербално насилство на работа во најголем број се припадниците на ромската етничка заедница во Република Македонија, проследени од анкетираниите од македонска и од албанска етника припадност.

- Предмет на вербално насилство на работа се помладите во споредба со постарите лица.

- Нема посебна корелација меѓу нивото на образование и изложеноста на вработените кон вербално насилство на работа, иако во конкретниот случај лицата со пониски образовни нивоа повеќе се предмет на вербално насилство на работа.

- Предмет на физичко насилство на работа се само припадниците на албанската етничка заедница во Република Македонија.

- Предмет на физичко насилство на работа вообичаено се помладите лица.

- Нема посебна корелација меѓу нивото на образование и изложеноста на вработените кон физичко насилство на работа

Библиографија

Abbas Ertürk: „*Mobbing Behaviour: Victims and the Affected*“, **Educational Sciences: Theory & Practice** - 13(1), Winter

Björkqvist, Karin Osterman, Monika Helt-Back: „*Aggression Among University Employees*“ **Aggressive Behavior**, Volume 2, 1994

Bruce J. Fried: „*Performance Management*“, во Bruce J. Fried, Myron D. Fottler: **Human resources in healthcare : managing for success**, Foundation of the American College of Healthcare Executives, 2015, 264

Denise A. Romano: **The HR Toolkit: An Indispensable Resource For Being A Credible Activist**, McGraw-Hill, 2010

Gary Dessler: **Human resource management**, 13th ed., Pearson Education, Inc., 2013, 470

Gary Namie, Ruth Namie: **The Bully at Work: What You Can Do to Stop the Hurt and Reclaim Your Dignity on the Job**, Sourcebook Inc., 2009

Heinz Leymann: *“Mobbing and Psychological Terror at Workplaces”*, **Violence and Victims**, Vol.5, No. 2, 1990

Len Sperry: *“Mobbing And Bullying: The Influence Of Individual, Work Group, And Organizational Dynamics On Abusive Workplace Behavior”*, **Consulting Psychology Journal: Practice and Research**. Vol. 61, No. 3

Louise Arseneault, Elizabeth Walsh, Kali Trzesniewski, Rhiannon Newcombe, Avshalom Caspi, Terrie E. Moffitt: „Bullying Victimization Uniquely Contributes to Adjustment Problems in Young Children: A Nationally Representative Cohort Study,, **Pediatrics**, Vol. 118, Issue 1, 2006

Mariam Ciby, R P Raya: „*Exploring Victim’s Experiences of Workplace Bullying: A Grounded Theory Approach*“, **Vikalpa** , Volume 39 , No 2, April - June 2014

Michael Armstrong, Stephen Taylor: **Armstrong’s Handbook of Human Resource Management Practice: Building Sustainable Organizational Performance Improvement**, Kogan Page, London, 2014

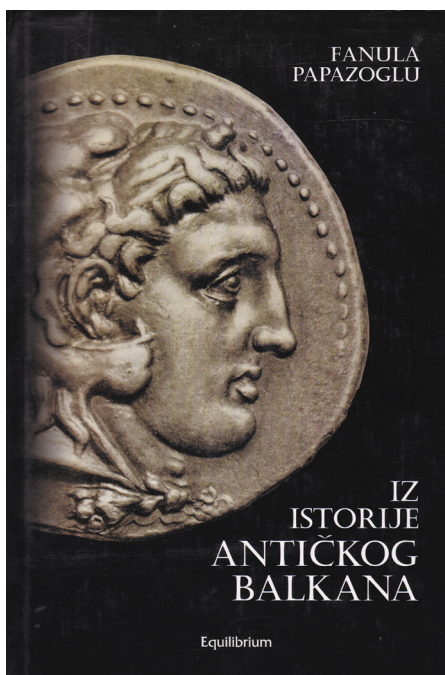
Pauline Rennie Peyton: **Dignity at Work: Eliminate Bullying and Create a Positive Working Environment**, Brunner-Routledge, East Sussex, 2003

Stalle Einarsen and Helge Hoel: *„Bullying and Mistreatment at Work: How Managers May Prevent and Manage Such Problems,,* во Andrew Kinder (Ed), Rick Hughes (Ed), Cary L. Cooper (Ed): **Employee Well-being Support: A Workplace Resource**, John Wiley & Sons Ltd, Chichester, 2008

Tom Redman, Adrian Wilkinson: **Contemporary Human Resource Management: Text and Cases**, Pearson Education Ltd., Harlow, 2013

Вера БИТРАКОВА ГРОЗДАНОВА

FANULA PAPAZOGLU,
IZ ISTORIJE ANTIČKOG BALKANA
(Odbrane studije, Equilibrium, Beograd 2007, 315 страници)

Избраните дела на академик Фанула Папазоглу, кои се однесуваат на историјата на античкиот Балкан, издадени се постхумно, во избор на професорот, академик Слободан Душаниќ, како дел од неј-

зиниот истражувачки опус обелоденуван во текот на 20 век на повеќе јазици во меѓународните списанија.

Публикацијата започнува со воведот во историсконаучниот метод, маестрално интерпретиран од страна на проф. Душаниќ, најпрво осврнувајќи се на темите што се обработувани од страна на авторот во доменот на античката историја, посочувајќи ги, притоа, етничките особености на Хелените, на Римјаните, на варварските народи. Исто така, нагласени се основните принципи, јасно дефинирани и применети со доследност, што се огледува во методот на работа на научникот, кој застапува две основни компоненти – фактот и идејата, зашто доказите самите по себе, без продлабочена интерпретација, не значат многу. Познато е во која мера Ф. Папазоглу пишаните книжевни извори ги компарира со археолошките, нумизматичките и, особено – епиграфските податоци за да дојде до научни заклучоци. Поради широкиот интерес и фундаментален пристап, во воведното излагање накратко е претставен истражувачкиот опус преку нејзините три (односно пет, преиздадени и проширени) фундаментални дела, корпусите на епиграфски споменици, бројни студии со интердисциплинарен пристап, и трите дела на нејзиниот учебник за историјата на хеленистичките држави, засега ненадминат и незастарен, за кој еднаш рече: „Ако некој друг може да напише нов учебник, нека повели, ќе биде добро“, секако, мислејќи на новите генерации историчари.

Делото опфаќа три сегменти од големиот избор теми, кои свесно биле третирали од авторот, без да се задржува исклучиво на етничките граници, инспирирана од потребата да се продлабочат одредени теми. Понекогаш е поттикната и од љубовта кон родниот крај, поради што античка Македонија ќе заземе особено место во нејзиниот истражувачки хоризонт.

Од страна на приредувачот издвоени се три тематски целини: *Етнички и оишћесѝвени сѝрукѝури во центѝрален Балкан во ѝредримска доба, Античка Македонија и нејзиниѝе соседи, и Оишћесѝвени и кулѝурни асѝекѝи на хеленизацијаѝа и романизацијаѝа.*

Етничката структура на централниот Балкан е претставена преку првиот прилог, базиран главно на компаративна анализа на ономастичкиот материјал кој произлегува од епиграфските и нумизматичките потврди. Во овој контекст е опфатена територијата од Дунав на север до Егејот на југ, од двете страни на главната природна

комуникација, долината на Вардар и на Морава, траса низ која отсекогаш струеле цивилизациските текови, но се случувале и миграции. Укажувајќи на популациите што го заземаат централното место, Илирите, Тракијците, Грците, во третирањето на ономастичкиот материјал авторот го истакнува најстариот супстрат на ингигеното население. Особено се задржува на јужниот дел на централниот Балкан, посочувајќи ги Бригите, Пајоните, Македонците, Едоните и, понасевер – Дарданците и Трибалите. Студијата е извор на податоци со кои се укажува прво на публикациите што ја обработуваат оваа проблематика од страна на бројни историчари, а потоа авторот ги поставува релевантните извори во компаративна анализа, укажувајќи колку има разлика или мешање во ономастиката кај голем дел од популациите. Со посочување на миграциите, на индоевропските доселувања, се задржува на Бригите, кои се движат кон исток, и ги посочува сличностите со ономастиката во Мала Азија, во Фригија; го истакнува доаѓањето на Келтите како инвазија што ги раздвижува популациите на Балканот, што се одразува на присуството на различната ономастика и топонимија. Следејќи ги овие појави, упатува на претпазливост во донесувањето заклучоци што го детерминираат потеклото на популациите и нивното населување на одредена територија.

Социјалната структура на населението на античкиот свет ја преокупира проф. Папазоглу долги години од нејзината истражувачка работа, од која ќе произлезе и публикација *Laoi et Paroikoi*, Paris 2002. Оваа слика на социјалната структура во хеленистичко време е поврзана и со истражувања на ропството и кај варварските народи, надвор од хеленистичките држави. Во студијата за зависното селанство и колективното ропство во среднобалканскиот простор, како база за нејзиното интерпретирање и согледувањето околу *δοῦλεα*, ропството, се потпира на два извора. Едниот извор претставува историчарот Теопомп од Хиос од времето на Филип II, кој се однесува на Ардиите, кои имале „триста илјади проспелати слични на хелотите“, а другиот кој се однесува на Дарданците, испишан од Агатархид од Книд(ос), од II век пр. Хр., кој вели: „Дарданците имаат многу робови, некои илјада а некои повеќе; тие за време на мир ја обработуваат земјата, а за време на војна во одреди се ставаат под водство на господарите“.

Овие извори во студијата се ставени во контекст на познатата состојба на робовите во хеленскиот свет, кои со мали варијации на колективно или поединечно ропство се присутни и кај варварските

народи, што било предмет на проучување од страна на повеќе историчари-ерудити. Користејќи се со други пишани извори, посочени се териториите на соседните популации, како меѓниците на контакти меѓу Аутаријатите на север од Ардијејците од Метохија, а тие со Пенонците од скопскиот реон до крајот на 4 век. пр. Хр., потоа со Дарданците од Косово и нивното спуштање на југ по наездата на Келтите и истиснувањето на јужните соседи по долината на Вардар. Што се однесува до ропството кај варварските народи, смета дека не треба да се прави знак на равенство со она кај Грците и кај Римјаните, кај кои има разлика во една дијахронија. Заклучува дека дулите, на пример, кај Дарданците, кои се посочени во изворите како бројни, би требало да се слободни луѓе со ограничени статусни права, или без политички и економски права, но со обврски кон аристократијата чија земја ја обработувале. Тоа значи дека на среднобалканскиот простор постоеа институција на зависно селанство, но не и на колективно ропство.

Во пораните трудови на проф. Папазоглу се застапени студии што се однесуваат на проучување на широкиот илирски ареал на балканскиот простор, било да се однесува на *Iliri proprie dicti*, било на популациите што се сметале за Илири, или припаѓале на соседите што се наоѓале на исти или близок општествен развиток. Во втората половина на 20 век југословенската наука беше особено ориентирана на проучување на илирските популации на Балканот од различни аспекти, како на пример: состојбите на организиран племенски живот, политичкиот развој, врските со македонско-егејскиот свет и влијанијата од хеленизацијата. Базирајќи се на пишаните извори, на археолошки, епиграфски и на нумизматички потврди, со право издвојува четири големи подрачја, кои имаат свој развој, притоа согледувајќи ги случувањата и низ неколку хронолошки фази. Јужното илирско подрачје близу до Епир и Македонија е најрано под влијание на егејските култури. Средноилирскиот простор во континенталниот дел покажува колку имало отпор кон хеленизацијата. Тука ги вбројува Аутаријатите, Ардијеите и Дарданците, за кои смета дека се една мешавина на тракиско и индигено население, формирано пред да дојдат Илирите на тој простор. Северозападниот дел го опфаќа приморскиот простор до Истра, каде што се прифаќаат новините од античкиот свет преку колониите и емпориите, кои ќе се формираат постепено од Грците доселеници на таа територија. На крај ја издвојува внатрешноста на Далмација и Панонија, најизолираниот регион, каде што најслабо се чувствуваат влијанијата од југот. Преку оваа територијална шема ги

покажува сличностите и разликите во општествениот развој на илирските популации. И покрај тоа што не ја избегнува археологијата како извор, во тогашните околности на истраженост не било можно секогаш да се согледаат одредени состојби кои подоцна ќе бидат појасни. Но, сепак, посочува неколку клучни податоци за илирскиот свет. На југот и во приморскиот дел, каде што се наоѓаат и грчките колонии, се групираат одредени племиња што формираат кралства – со владетели, со центри, со економија и ковање монети, со племенски првенци, со присуство на робови. Од друга страна, на запад се појавува гинекратијата, позната кај Либурните, или етнички групи во племенски сојузи без политички развиена организација, за кои инаку смета дека му припаѓаат на еден постар супстрат, издвојувајќи се етнички од Илирите.

Следејќи ги изворите што се присутни пообемно во античко време од ерата на македонските владетели Филип и Александар и наследниците, во другите студии се навлегува подлабоко во објаснувањето на потеклото и развојот на илирската држава. Преку критичкиот пристап кон одредени прифатени тези околу лоцирањето на кралството на Агрон и припадноста на Ардиите, одново ги разгледува изворите. Поставувајќи ги во корелација мислењата на големите историчари на 19 век, како Zippel, Droyzen, Beloch, Mayer и други, смета дека ова *opinio communis* не е доволно јасно и прифатливо. За решавање на ова спорно прашање бара одговор во поместувањето на седиштето на Агрон во јужните делови на Илирија. Во исто време, и територијата на Ардиите ја прелоцира појужно од реката Неретва и смета дека не живееле покрај брегот. Со прегледот на изворите, најчесто потпирајќи се на Полибиј, го изнесува своето мислење и предлага генеалогичка на илирските владетели од постарата фаза, најчесто врзана за македонската и епирската историја, давајќи листа на владетелите од Сирас до Митилиос, од крајот на 5 век пр. Хр. до почетокот на 3 век пр. Хр., и поновите владетели врзани со илирско-римските војни од Плеурат до Гентиј, односно од 3 и 2 век пр. Хр. Во Заклучокот ја изнесува својата теза дека т.н. илирско кралство од 5 век до 168 год. пр. Хр. со разни промени, проширувања на територијата или поместувања на центрите, го нема изгубено континуитетот, а дека илирското кралство во времето на Агрон и наследниците, кое е најголемо, раководено од Ардиите, нема стабилни граници, но обединува повеќе племиња, кои можеле и да се отцепат и да живеат во самостојни заедници.

Особениот интерес кон историјата на среднобалканските племиња авторот го искажува преку проучувањето на пишаната историја на соседите – Македонците Пајонците, Хелените. Така и историјата на Илирското и на Дарданското Кралство ќе биде предмет на дискусија со тезите и заклучоците на повеќе современи ерудити на античката историја, кои ќе бидат предмет на острото око на проф. Папазоглу. Во основа, таа смета дека постоело племе што се нарекувало Илири, кое било сродно со другите блиски и сродни племиња и наметнувајќи го своето име на целата заедница го створиле и Илирското Кралство. Од тоа и од релевантните извори заклучува дека Илирското и Дарданското Кралство се сосема различни и дека нивните заедници се развиваат одделно, и територијално но и временски. Илирските кралеви, како Галаур, Бардилис, Клит, Грабос Плеурат, главно војуваат со Македонците – со Аргеј (?) (7 век), со Филип II и подоцна со Александар III, до Филип V. Моќта на Дарданците се одвива од 3 до 1 век, а нивниот безимен крал се споменува во времето на келтската наезда. Како што Дарданија има отпор кон прифаќање на новините од југот во ранополитичко време, и покрај тоа што го познава ропството, и со доаѓањето на Римјаните автохтоното население е најмалку романизирано во античките области на Балканот, што се заклучува и според почитта кон дарданските божества, *Dea Dardania*, *Deus Andinus*. Приложената карта на стр. 89, каде што се означени границите помеѓу Илирија, Македонија и Дарданија во хеленистичко време, се чини дека во оваа состојба на проучувања, треба да се коригира. Особено базирајќи се на поновите археолошки податоци, кои покажуваат дека Лихнид и дел од регионот на Дасаретија би ѝ припаѓале на Горна Македонија.

Односот спрема историскиот факт и интерпретацијата, кои се основни појдовни мотиви за донесувањето заклучоци, на проф. Папазоглу ѝ даваат право и да не се согласува со некои тврдења за историјата на јужните Илири изнесени во делото на францускиот историчар Пиер Кабан (P. Caban). Овој навидум приказ, е студија неодминлива за прашањата од политичката организација на Јужна Илирија во периодот од 4 век до почетокот на 2 век пр. Хр. Тука се изнесени исправки околу границите на Јужна Илирија кон исток, и неточното мислење дека е Тракија соседна земја, како и одредувањето на Дарданија во Јужна Илирија. Постојењето повеќе племиња во Илирија, што е очигледно, проследено е со нивно племенско групирање и различна структура. Прашањето околу различното значење на поимите *ethne*, *polis*, *basileia*, *monarchia*, и разликите меѓу овие состојби на градови-

те или политичката поставеност на поединечните племиња (Молоси, Тауланџи, Ардиџи), или на нациите (Илири, Тракијци, Персијци) е обр-разложено со повеќе примери од античката историја.

Разликата околу поимите „илирски крал“ и „крал на Илирите“ е исто така внесено во дискусијата меѓу проф. Папазоглу и проф. Кабан. Мислењето за постоењето на седиштето на илирското кралство, кое се пренесувало од едно племе во друго и се поместувало понасевер и подалеку од границите со Горна Македонија не е прифатено, наспроти династичкиот континуитет на илирските владетели-басилевси, кое уште порано го има предложено Ф. Папазоглу.

Во широката лепеза теми обработувани од проф. Папазоглу, кои го отсликуваат животот кај балканските популации во антиката, место наоѓаат и обичаите што се забележани во изворите, како на пример жртвувањето на животните и на луѓето, поттикнато од две причини. Едната се однесува на заклетвата кај Мезите што ја забележува епитоматорот на Ливиј Флор, кога Римјаните го напаѓаат ова севернобалканско племе, најдалеку од влијанијата на југот. Но, исто така, ги посочува и обичаите на принесување на човек како жртва на боговите, како кај Гетите, племе што било источен сосед на Мезите. Принесувањето човечка жртва, проследено со канибализам, пиење крв и јадење на црниот дроб, забележано во изворите, се среќава и кај Мезите, но и кај Скордиските, балканските Келти во III век пр. Хр. Обичаите на дивјаштво, покрај тоа што се регистрирани и кај Аутаријатите, кај Трибалите и кај Илирите, не се непознати и кај западно-европските популации, и тоа дури со човекојадство кај племињата на Ирска. Особено се истакнуваат Галите околу Алпите со жртвите на луѓе, што укажува на носење на овој обичај и кај балканските Келти-скордиски. Сите варијанти на овие примитивни обичаи, кои се присутни на Балканскиот Полуостров, толку близу до центрите на античката цивилизација, посилено ќе се задржат до конечното римско освојување.

Во вториот дел на ова дело групирани се теми што се однесуваат на античка Македонија и нејзините релации со соседите. Јасно е дека ниту една етничка територија на Балканот не ги исклучува случувањата во соседната етничка област. Во тој контекст, и етничката структура на античка Македонија е предмет на расправа и истражувачки зафат. Потпирајќи се на изворите, проф. Папазоглу го посочу-

ва супстратот врз кој се наслојува македонската популација. Имено, ги издвојува на запад Бригите, кои подоцна се селат во Мала Азија, во средишниот простор ги лоцира Пајонците, главно по долината на Вардар до Струма, и на исток Едоните – Мигдонците. Сложената етничка структура на Македонија се случува и поради бројните доселувања од Крит, или од пелазгиската основа на Македонците и Илирите. Со освртот врз антропонимијата се укажува на можноста во кој правец можат да се донесуваат заклучоците за потеклото и припадноста на населението во Македонија. Со воспоставувањето на римската управа уште повеќе се збогатува ономастичката карта на Македонија.

Една од најрано споменуваните популации, која го заземаше централниот простор на Балканот, се, секако, Пајонците, кои во текот на историјата ќе се претопат со Македонците. Но, сепак, името на Пајонците нема да биде изгубено и во римска доба. Опстојувањето на етничката припадност е потврдено со новооткриениот натпис од околината на Кукуш, посветен на пајонскиот Дионис од страна на свештеникот Дагеас. Овај податок авторот го коментира и во однос на пајонската ономастика. Кон овај редок пример, како доказ за тенденцијата да се зачува етничката свест кај народите што влегуваат во Римската Империја, додаден е и уште еден натпис од Рим, подигнат на војник со римско име и когноменот *Paeon(i)us*.

Познавајќи ги особено состојбите во политичкото организирање на популациите од Јужен Балкан, со обелоденувањето на книгата од *N. G. L. Hammond, Epirus, Oxford 1967*, која ја смета за една од многу значајните негови дела, во својата научна лабораторија проф. Папазоглу анализира некои мислења и заклучоци што ги изнесува овај познат историчар и проучувач и на античка Македонија. Имено, го уважува неговото мислење за културното единство на Горна Македонија со Јужна Илирија и Епир, особено во раната антика од 7 до 6 век пр.Хр., што секако може, во одредени активности, тоа единство да се согледа и во класичната и во хеленистичката епоха. Особено се задржува на издвојувањето и на финесите околу т.н. *σμμαχία* – алијанса, со значење на акт на сојузништво од повеќе популации во случај на војна, и *κοινον* – лига на нивно обединување, но со раководен статус на едно од племињата или етносот, а субординирање на другите. Во овај случај станува збор за „симахијата на Молосите“, за „симахијата на Епирците“ или „коинонот на Молосите“. Секако, овие организации се појавуваат во една дијахронија, но не се поврзани само со племенските сојузи туку и со владеењето на епирските вла-

детели. Критичкиот пристап се однесува и на предлогот на Хамонд на северот од Епир да се лоцираат две племиња – Ἀτινῆταις, близу до Дасаретите, и Ἀτινῆται, во близина на Партините, што е неприфатено од страна на проф. Папазоглу, сметајќи дека нема аргументи за ова постоење на оваа теза.

Интересот на авторот за соседите на Македонија и нивната историја се следи и преку темата за дефинирањето на поимите Епир и Илирија во доцнорепубликанскиот период, од што подоцна ќе произлезат и административните територијални поделби во времето на Диоклецијан. Според изворите, често јужниот илирски брег, од Кераунските планини до Лисос, од страна на Римјаните, кои тргнувајќи од Бриндизиј од 3 век пр. Хр. натаму се симнуваат тука, е нарекуван „епирски“, што во буквален превод значи и „континент“. Од друга страна, името Илирик(ум) се однесува на просторот северно од Лисос, каде што се наоѓало средиштето на Илирското Кралство. Во тие настани на војувањата со Илирите, не се одбегнати и паралелните војувања со Македонците, освојувањето на нивната земја, имајќи го предвид, притоа, и фактот дека јужноилирската област била под нивна власт. Во формирањето на провинциите и нивното именување како провинција Македонија 130 пр. Хр., која се простира на јужноилирскиот простор на запад до Јадранскиот брег, на север до Лисос со седиште во Дирахиј, значајна улога одигруваат и патиштата. Почнувајќи од Дирахиј и Аполонија, тие се упатуваат кон исток, едниот како *Via militaris* или *Via Egnatia*, и другиот пат по долината на Вјоса, кои се трасирани низ јужна Илирија и Епир, и водат во Македонија. Провинцијата Македонија на оваа територија ќе опстојува над четири века, од која со Диоклетијановата административна поделба од неа ќе се издвои Нов Епир, име што се поврзува со именувањето на јужнојадранскиот брег од страна на римските освојувачи.

И покрај тоа што Ардиеите, едно од моќните племиња, познато и со владеењето на Агрон и Теута, не се граничат директно со Македонија, во изворите, според Страбон, се споменува нивното соседство со Пајонците, Дарданците и Аутаријатите, и се посочуваат како едно од најзначајните племиња во внатрешноста на Балканот. Овај податок проф. Папазоглу го апострофира како појдовна точка за нејзината теза дека ова моќно племе не се простирало на десниот брег на Нарона, наспроти Фарос, туку лоцирањето го поместува понајуг. Земајќи ги во разгледување и други податоци што ја надополнуваат оваа теза, смета дека нивната територија се наоѓала во пространа

планинска област во денешна Црна Гора, на исток до Метохија. Со текот на време се спушта кон брегот, кон Ризон, што кореспондира со формирањето на моќното Илирско Кралство и почнува со гусарските активности на морето.

Едно од најголемите и од најмоќните илирски популации, според Страбон, кое се простирало северозападно од Дарданија, биле Аутариатите. Нивната врска со Македонија се случува кога Касандар ќе пресели околу 20 000 Аутаријати кај планината Орбелос – Бела-сица(?), на границата со Македонија. Од друга страна, познато е паричењето од Аутаријатите во војската на Лизимах. Овие случувања Папазоглу ги објаснува со интерпретирање на изворите (Страбон, Диодор, Апијан, Полиен), каде што се зборува за селидбата на Аутаријатите и кон југ и кон североисток кон Дунав и во земјата на Гетите, со кои Лизимах војува, освојувајќи ги тракиските земји. Во сите војувања што се одвиваат меѓу Лизимах, Касандар, Антигон Едноокиот и Деметиј Полиоркет, на крајот на IV век пр. Хр., особено на југоистокот на Тракија и Мала Азија, се споменуваат во војските платениците од редовите на Автаријатите.

Применувајќи го својот принцип во научниот пристап „доказ и интерпретација“, тоа особено може да се заклучи во подведувањето на критика на некои тези што треба да се разгледаат со нови аргументи. Со критичкиот пристап докажува дека северната граница на Мезија е реката Дунав, дека името на стариот Белград – Сингидунум доаѓа од племето „Синги“, а додатокот „дунум“ и дефинирање на името Сингидунум треба да се бара во келтското доселување. Во оваа насока е изведено именувањето на *municipiū Malves(atium)*, негово лоцирање западно од Дрина меѓу Ужице и Пожега, кај с. Висибаба, и протегањето на неговата управата на една поширока територија.

Во третиот дел на публикацијата групирани се теми од општествениот живот и од аспектите на хеленизацијата и романизацијата на балканските народи во антиката. И во повеќето студии на авторот се провлекуваат овие проблеми околу влијанијата од културните и економско-политичките достигнувања и состојби на југот. Јужноилирскиот регион бил многу рано изложен особено на културните промени, што се должи на грчките градови-колони, кои се формирале на Јадранскиот Брег, но и во Македонија, каде што најрано се следат потврдите за увозот на луксузната стока, писменоста, економијата,

изразена преку продорот на паричното платежно средство и подоцна сопственото ковање монети. Сè тоа кај племињата од среднобалканскиот простор побавно и подоцна стигнува, па тие повисоки форми на општествени и политички организирања кај некои заедници не се стигнати и до времето на римските продори. Но, очигледно се чини дека многу раните контакти на јужните области со цивилизираниот свет уште појасно и поинтензивно ќе се случуваат со хеленистичката епоха, кога хеленистичката култура ќе тргне во освојување на медитеранскиот свет. Југот ќе ја прифати хеленската писменост, како што се јужноилирските градови или Македонија, а таа во среднобалканскиот простор нема да стигне ни пред доаѓањето на Римјаните. За Македонците, кои се најблиски до хеленската цивилизација, авторот со право ќе констатира дека тие немале никаков придонес во творењето на архајската и класичната хеленска култура. И нивната писменост не е самоникната, туку е преземена со употребата на хеленското писмо. Дури и атичкиот дијалект е прифатен во администрацијата на македонскиот двор од времето на Филип II, од каде што доаѓа хеленското коине, јазик на кој се пишувало, за постепено да стане јазик на разбирање во целиот Медитеран. Но, секако, проф. Папазоглу не ја намалува улогата на популациите со негрчко потекло во развојот на нивната култура, очигледно поттикнати и од силните влијанија што ги донесувале тековите од повисоката цивилизација на југот. Во нејзините размислувања се инкорпорирани и факти што ги објаснуваат разликите околу „хеленизацијата и романизацијата“ на народите, што не значи дека некои од нив комплетно се претопуваат во Хелени, или се денационализираат или етнички се асимилираат, и покрај високиот степен на цивилизираност, се разбира, во тоа време. Давајќи многу варијанти како примери за т.н. „хеленизација“, особено го посочува претставеното мислење на Исократ уште од 4 век пр. Хр.: „Хеленското име претставува повеќе знак на духовно образование отколку знак за потеклото.“ Задржувајќи се особено продлабочено да го објасни историскиот хеленистички период, поим внесен во светската историја од страна на германскиот учен Дројзен, таа дава многу варијанти на примери со кои се означувала состојбата на хеленизираноста кај популациите во Медитеранот, за да заклучи дека хеленизираноста не значи дека е некој жител од негрчко потекло „погрчен“. Хеленизиран граѓанин е личност што го зборува одлично хеленскиот јазик и „човек што живее како Хелен“, и кој го прифаќа хеленското образование.

Во понатамошното анализирање на овие феномени на античкиот свет, аналогно на тоа дека „хеленизацијата“ не значи директно „погрчување“, во студиите се објаснува дека и „романизацијата“ не значи дека и народите опфатени во Римската Империја се „латинизираат“ и го напуштаат својот идентитет. Но, сепак, и тука се јавуваат одредени варијации околу прифаќањето на римската култура и околу инкорпорирањето во римското општество. Поради сите анализирани појави, Папазоглу смета дека хеленизацијата и романизацијата можат да се разберат не само како јазичен феномен и инфилтрирање на туѓи културни содржини туку и како вклучување на различните народи и нивните културни традиции во длабоките општествени и културни процеси во единството на Медитеранот.

Оваа толку комплексна синтеза ќе ја надополни со анализата инспирирана од делото на Страбон, *Географија*, кој како современик на Август и негов обожувач, дава многу податоци за хеленизираните варвари што живееле на просторот на Мала Азија, од една страна, од каде што потекнувал и тој, и од друга страна, за варварите на запад – еден дел од Галите, кои во јавниот живот се служеле со грчки јазик. Во процесот на вклучување во римското општество, со формирањето на провинциите, племињата често ги чуваат своите обичаи и јазик. Во тие средини живеат и Грци и со заедничкото образование, индигеното население влегува во светот на хеленската култура, не напуштајќи ја својата националност.

Во своето милје на теми од животот во стариот свет проф. Папзоглу го вметнува и својот интерес за социјалната структура на полисот од хеленистичко и римско време. Особено се задржува на идентификација на жителите со име лаои, (*laoi*) народ, и пароикои (*paroikoi*), најблиску до жители на село, кои ја обработуваат земјата, со слободен статус. Овие социјални структури на населението, кои се регистрирани во книжевните и епиграфските извори, се предмет на идентификација со различно дефинирање на нивниот статус во општеството.

Без познавање на сите овие студии од проф. Фанула Папазоглу не може да се пристапи кон продлабочени истражувања во доменот на античката историја, епиграфијата и, секако, археологијата и да се дојде до нови научни согледби, резултати и синтези, кои ќе го претстават животот на старите народи.

СОДРЖИНА

Таки ФИТИ Во пресрет на големиот јубилеј – 50 години МАНУ (1967–2017)	7
Вера ГОШЕВА Биографија на академик Иван Катарциев	15
Вера ГОШЕВА Селектирана библиографија на академик Иван Катарциев	19
Владо КАМБОВСКИ Право, легитимитет, моралитет	39
Драги ЃОРГИЕВ Исламизацијата во Македонија во османлискиот период	73
Билјана РИСТОВСКА-ЈОСИФОВСКА Имплементацијата на танзиматските реформи одразена низ на- стани од селото Галичник во Македонија	91
Mirosław DYMARSKI Historical and Cultural Determinants of the Development of Democ- racy in the Balkans In The 19 th and 20 th C	107
Катица ЌУЛАВКОВА Секуларизмот и постсекуларизмот – два големи религиски и ци- вилизациски пресврти	131

Изет ЗЕЌИРИ, Брикенд АЗИРИ, Јетон МАЗЛАМИ Физичкото и вербалното насилство на работа како облици на мобинг кај вработените во Полошкиот Регион	149
--	-----

Вера БИТРАКОВА ГРОЗДАНОВА Fanula Papazoglu, Iz istorije antičkog Balkana (Odbrane studije, Equilibrium, Beograd 2007, 315 страници)	183
---	-----

Издавач
Македонска академија на науките и уметностите

Јазична редакција
Софија Чолаковска-Поповска
Бобан Карапејовски

Компјутерска подготовка
Бобан Карапејовски

Коректура
Драгица Топузоска

Печат
„Винсент графика“ – Скопје

Тираж
300 примероци